

ЗБОРНИК РАДОВА

**СРПСКА ПОЕЗИЈА
СТРАДАЊА И ПАТЊЕ**

**ПРИРЕЂИВАЧ
Раде Р. Лаловић**

СРПСКА ПОЕЗИЈА
СТРАДАЊА И ПАТЊЕ
-зборник радова-

Раде Р. Лаловић
Даринка Иванишевић, Дивна Васић, Наташа Лаловић,
Ведрана Мијовић – Пантелић, Божо Тепавчевић,
Душко Крсмановић, Дарка Деретић, Сандра Пекић,
Сузана Р. Бунчић, Тања Д. Анчић, Милана Ступић,
Владимир Пантовић, Момчило Голијанин, Лука Цицмил

СРПСКА ПОЕЗИЈА
СТРАДАЊА И ПАТЊЕ
-зборник радова-

Центар за културу и информисање Фоча
СПКД „Просвјета” Фоча
2018.

ПРИЈЕ СВЕГА

Када се 2017. године, као одговор на потребу школског проучавања књижевних текстова у функцији његовања културе сјећања на невино пострадале српске жртве током двадесетог вијека, а посебно у НДХ за вријеме Другог свјетског рата, појавио зборник пјесама, односно поетска руковет под насловом Пред сјенима српских мученика отворио се још један практичан проблем, а то је чињеница да имамо не само мало пјесника и пјесама који непосредно поетски свједоче о српским жртвама и нашем народном страдању у усташким логорима смрти на подручју НДХ, него нисмо имали скоро ниједан есеј, нити стручни рад који је за тему проучавања имао српску поезију страдања и патње која свједочи о злочинима у тим логорима смрти и на другим стратиштима.

Тада се јавила и идеја да заједно са младим и даровитим професорима српског језика и њиховим нешто старијим колегама у основним и средњим школама у Републици Српској сачинимо зборник у коме ће, поред осталих, у већем дијелу бити њихови стручни радови, и тај зборник се ево сада налази пред нама. Један дио радова писаних за овај зборник су у међувремену објављени у стручним часописима.

Циљ нам није био да дајемо коначне судове и одговоре о поетским свједочењима инспирисаним страдањем српског народа на разним стратиштима у 20. вијеку, него да покренемо дискусију о овој поезији и о овим поетским свједочењима. Осим овога циљ нам је био и да помогнемо другим наставницима српског језика у школском тумачењу ове поезије па су због тога радови редосљедом и груписани у цјелине као што су страдање у Херцеговини; слике општег бола и страдања народа; Јадовно, Јасеновац, Глина као поетски мотиви, а онда слиједе и методички модели његовања културе сјећања

и културе памћења на бол и народно страдање у школском тумачењу ове поезије.

Након свега урађеног бићемо изузетно задовољни ако се у најскорије вријеме појави исцрпнија и обухватнија, а онда и цјелисходнија књига о српској поезији, па онда и о српској књижевности страдања и патње у функцији његовања културе сјећања и културе памћења српских страдања.

ПРИРЕЂИВАЧ
Раде Р. Лаловић

СРПСКА ПОЕЗИЈА СТРАДАЊА И ПАТЊЕ¹

Ријетко који народ на планети земљи има тако поносну и тако страдалничку историју као српски народ. Српске жртве, од Ћеле – куле, од разних разапињања на крст и набијања на колац па до „натоовске” злочиначке хуманитарне ироније означене синтагмом „Милосрдни анђео”, су биле изложене најстрашнијим мучењима баш у двадесетом вијеку. Општепознате одреднице новијих страдања су постале Добојски логор, Арад, Аушвиц, Јасеновац, Сисак, Шумарице, Шурманци, Пребиловци, Јадовно, Стари Брод код Вишеграда, Миљевски понор и слична многа друга стратишта која још нису ни из далека освијетљена ни са историјског становишта. Али не само што нису освијетљена са становишта историјске истине, него је мали број њих постао пјеснички мотив увијен стиховима сјећања, бола и људске патње пјесника једног за слободу страдалог народа. А још је мањи број пјесника који су те мотиве у кржаве завоје својих стихова увијали. Ти ријетки пјеснички субјекти су се у поетским формама јављали у три основна приступа жртви и страдању, као пјеснички субјект који је непосредна жртва злочина, као пјеснички субјект који је свједок, односно посматрач злочина и треће, као пјеснички субјект који је у некој врсти молитвеног односа према недужним жртвама.

Међу првим српским пјесницима који је личну исконску стрепњу пред жртвама усташког логора Јасеновац претворио у стихове и метафоре били су Стеван Раичковић, Витомир Вито Николић, а затим и Ранко Павловић, Жељко Грујић, Милош Јанковић, Добрица Ерић, Ђорђе Радишић, Божидар Васић и Анжелика Николина Кучинар.

1 Објављено у часопису Нова зора бр. 53-54/2017, Билећа

Витомир Николић, баш као и Божидар Васић или До-
брица Ерић Јасеновац доводе у везу с ријеком Савом, тим
свједоком протицања, јер

*Код Јасеновца
ѝонире Сава
у ѝонор ѝомора,
у безнађе...
Ослушни како се
сѝройѝошѝава
низ људске косѝи
и лобање.*

Витомир Вито Николић,
Код Јасеновца ѝонире Сава

А Јасеновац је у питомој Славонији имао све услове да
буде град срећних људи да није било тог „понора и помора”
у који

*С висина живоѝа
ѝада ријека
и далеко се
њен јек чује
-широм свијета
и широм
човјека
ѝај сѝрашни
суновраѝи
одјекује.*

Витомир Вито Николић,
Код Јасеновца ѝонире Сава

У том страшном суноврату људског разума, у поплави
ушашке мржње према Србима

*У црне дане кад је кнез ша̀ме
дао нож сваком ср̀боловцу
по̀косиле су ус̀ташке каме
Милион Ср̀ба у Јасеновцу.
Да не с̀трагаше, вечна им слава
Уѝројили би се... и ша̀ би саг
Био највѐћи ср̀пски т̀раг
Измѐђу Саве и Дунава.*

Добрица Ерић,
Песма о Јасеновцу

као реалност су се редали догађаји који никакве везе немају са људским разумом.

А баш поред те ријеке осим одраслих људи, жена и стараца страдало је и много дјеце која

*... цео дан ша̀мо, на обали Саве,
ѝреклана јече као цвр̀ци...*

Ђорђе Радишић,
Молѝтва цѝпанска јасеновачка

па онда није никакво чудо што су сва убјеђивања да вријеме све лијечи била узалудна, јер

*Цаба Дрина ѝрича Сави
ону ѝричу о ѝо̀лави,
цаба, цаба мој синовац
Сава ѝам̀ши Јасеновац!*

Божидар Васић,
Цаба, цаба мој синовац, Сава ѝам̀ши Јасеновац

Није само ријека Сава била свједок српског страдања. И многе друге српске ријеке су оплакивале невино пострадале Србе и свједочиле, а и данас свједоче о болу и патњи који

су Србима крвници нанијели. Тако и ријека Сана свједочи о страдању Срба и оплакује њихов бол о чему пјева Боро Капетановић у пјесми Шушњар.

*Тога леџа на обали Сане
Плакало је и лииће на врби
Када су се њрили у води
Мршве рибе и сирељани Срби.*

Боро Капетановић,
Шушњар

А осим Саве, Сане и других српских ријека, посебно крвав злочин над српском нејачи у Старом Броду код Вишеграда памти ријека Дрина. О том злочину се све до прве деценије двадесет првог вијека није смјело ни причати, па није ни чудо што је трагичну смрт преко 300 дјевојака и преко 6 000 жена, дјеце и стараца до сада опјевао само Свети Владика Николај Велимировић у Служби новомученицима српским под насловом Ђердан од мерџана у коме се посебна пажња посвећује добровољној смрти српских дјевојака које су бјежећи пред усташама на локалитету Старог Брода на Дрини колективно скочиле у валовиту ријеку тако радије бирајући смрт, него усташке прљаве руке.

*Плану рујна свейлосиј од босанских сирана,
Засија се нови ђердан од мерџана:
Изнад њлахе Дрине са високе сирене,
Буљук девојака са молишвом и вриском,
Скочише у реку да часиј очувају^{2*}
Ал' не од Турака, већ њајских крижара.
Усираше се река, усирави њаласе,*

2* Мотив посвећен смрти преко 300 српских дјевојака које су 1942. године бјежећи од усташа у више група скочиле у кањон Дрине у Старом Броду код Вишеграда. Извор, монографија Стари Брод, заборављени злочин. (Прим. Раде Р. Лаловић)

*губине раскрили да пробница буде.
Над зеленом Дрином блеснуше ѿлуби:
Девојачке душе ! Небо их ѿљуби.*

Св. Владика Николај Велимировић,
Ђердан од мерџана

А на трајном заборау се инсистирало више од пола вијека у бившој нам држави. Његовао се историјски забрав умјесто историјског памћења и поштовања недужних жртава, да би из тог историјског заборава васкрснуо крвавији злочин од оног првотног, стравичног, јасеновачког, старобродског и пребиловачког.

(1945.)

*Заборава браће да је некад било,
заборава маљ, секиру и каму,
распорену жену, у сред ока шило,
ројац на прагу и беѿ у шапу.*

Милош Јанковић,
Јасеновац

Није се смјело упамтити ни шта се дешавало у возу на путу Сарајево – Јасеновац 1942. године па ни чињеница како је заиста настала пјесма Ђурђевдан.

*У возу ѿнуом српских мученика,
одједном, мјесто вајаја и крика
неком сѿарцу се, из ѿредсмртноѿ несна,
у ѿраскозорју оше вајај – ѿесма
о Ђурђевдану, чеѿердесетѿ грује.*

Зоран Костић,
Сарајево – Јасеновац

Требало је заборавити и да је поред Јасеновца, такође уз Саву и страстиште Доња Градина. А баш је тамо

*У Градини њроб до њроба,
а у сваком њо њрад људи,
сѡо њробова – сѡо њрадова
ѡод цвијећем узалудним.*

Витомир Вито Николић,
У Градини њроб до њроба

Забораву је требало предати и спаљене Србе у цркви у Глини, гдје је

*(1941.)
Била црква – Боју колач,
и би ваѡра – шуѡаљ једњак,
лице ѡаме – разрок кољач,
лице Христѡа – Љубан Једнак.*

Милош Јанковић,
Глина

Системско инсистирање на историјском забораву било је, по свој прилици, срачунато само на то да би се историја поновила, јер једино Срби нису довољно памтили своје недужне жртве па их нови кољачи подсјећају на то ко је ко.

*(1995.)
Поїледај ме, браїе, ја сам онај исїи,
ѡоїледај док можеш и имаш чиме,
и геда је ѡвој био ми на лисїи,
онај ѡо коме дадоше ѡи име.*

Милош Јанковић,
Јасеновац

У заносу имагинарног братства и јединства само су Срби узалудно чекали да на њихов историјски заборав други узврате добротом и покајањем за своје гријехе, али

(1991.)

*Нико никад не рече – извини,
бар и колико и колику на враћу,
и рашијај оно што чиних у Глини,
у оном, овом и будућем раћу.*

Милош Јанковић,
Глина

Иван В. Лалић је био један од ријетких српских пјесника који је на вријеме био свјестан да се ћутањем не гради будућност па је у пјесми Опело за седам стотина из цркве у Глини исказао резолутно противљење завјери ћутања.

1.

*Нећу да ирећућим; зигови су ирећућали
И срушили су се. Ја, један, носим њих у себи,
Урасле у моју зрелост, неизговорене,
Испрулелих лица. Не моћу да их оћерам
Из бескрајној сћакленој ипростора ноћи без сна.
Они нису иправа. Они куцају, ноћу,
Изнућра, иажљиво, на заићрејерене ирозоре
Мојих очију; сви мрћиви, и свима су ирла
Расцветана у ружу. Не, нећу да ирећућим
То насеље у мојој крви, јер ја сам један,
А њих је ииада било више од седам сћоћина.*

Иван В. Лалић,
Опело за седам сћоћина из цркве у Глини

Не само Иван В. Лалић него и неки млади пјесници неће да ћуте, али и да опросте јасеновачки злочин не могу и кад би хтјели.

*Прије ће ме ѿод земљу лећи
Неіо ли ми забрании да іоворим о крвавом іиру
О хиру црних кошуља и бљешіавих ошірица
Неће од вас осіаи ни кошчица
Сами ћеіе себи іресудии*

*И ево ја молим се за оіросі Боіу
Али Јасеновац вам никако оіросіиіи не моіу*

Анжелика Николина Кучинар,
Јасеновац

Поред јасеновачког пакла, двоструки пакао су доживјеле жртве пребиловачке. Први погром 1941. године и други 1992. године, оба погрома у мрклој ноћи у којој је било

*Хиљаде іиких іласова,
и іомијешани мирис крви и зноја,
оіори ваздух још љейљив од борбе и боја,
и сузе из очију круіне и вреле.*

Анжелика Николина Кучинар,
Свеіи Пребиловци

након чега не оста на том простору нико од Драгичевића, нико од Булата, па онда

*Нико од Јована
Нико од Борђа
Нико од Сима
Нико од Дамјана
И нико од Срећка Шарића*

Стеван Раичковић,
Уместіо камена за сіомен – цркву у Пребиловцима

Посебно поетски снажне слике и индивидуалног и колективног страдања српског су дате у поезији Милинка Торомана

у књизи Сликe бјежања и смрти гдје је пјеснички субјект нај-
змјенично и жртва и свједок смрти својих најмилијих

9.

За мојом мајком с̄иално кољач ӣрчи.
Пуца у небо а њу живу хва̄ӣа.
Преко ѿоло̄и брда урличе и цичи.
Крвава до очију. Крвав до лака̄ӣа.

У наручју њеном ӣрчим се и ӣлачем.
И рукама ш̄анким с̄ӣишићем вреле ӣруди.
Пењем се на лице и одоз̄ио скачем.
Шума је далеко. У њој мр̄ӣви људи.

На ѿоломе брду крвник хва̄ӣа маму.
С̄ӣриа̄о јој рубац. О̄ӣкинуо кике.
Она као зрака ӣадала у ш̄аму.
Да за̄ӣрли мене, бор и рањенике.

14.

Улазе у Ло̄ѿор ӣре̄ӣлашене жене,
сасушени с̄ӣарци и начетӣа гјеца.
Зелене с̄ӣабљике, скамењене сјене
и др̄х̄ӣаве зраке Сунца и Мјесеца.

Крвници их брзо дӯим ножем боду.
Смр̄ӣ их са зидина црном руком броји.
Мр̄ӣваци скачу у краву воду.
У јами жена бебу-кос̄ӣур доји.

Излазе из Ло̄ѿора ӣӣјани кос̄ӣури.
Газе ӣреко ријеке, у води до чела.
Бијеле се у ш̄ами ш̄ӣо са неба цури
на мирисне куће за̄ӣаљено̄и села ”

Милинко Тороман,
Сликe бјежања и смр̄ӣи

Истински бол за страдале сународнике, те истинске мученике још у вријеме ратног вихора осјетио је и снажно у поетске слике преточио Јован Дучић у низу пјесама у Отаџбинском циклусу написаном у далекој Америци, свјестан да за слободу у отаџбини умиру заиста они најбољи.

*Стрељају и сад на свим њољима,
њоред свих њуџа сџоје вешала;
Падају бољи све за бољима.
С џлом срџским крв се срџска смешала.*

Јован Дучић,
Лички мученици

Осим Јасеновца, Глине, Лике и Пребиловаца, без икакве сумње, Шумарице су мјесто стравичног злочина. Мотив страдања крагујевачких, дакле, српских ђака, које је наступило након несмотрених, у невријеме започетих, а можда и намјерно планираних комунистичких провокација њемачке војне силе, је једини мотив о коме се на неки начин јавно говорило у бившој комунистичкој Југославији. Додуше, и о тој трагедији у којој је страдала искључиво српска младост и њени професори говорило се више из комунистичке перспективе отпора према окупатору, него из перспективе истинске трагедије у сваком смислу.

О страдању крагујевачких ђака, искрено и са болом и у стиховима, и у души, без и најмањег идеолошког призвука, пјесму Крвава бајка, свега неколико дана након саме трагедије испјевала је Десанка Максимовић. За разумијевање ове пјесме је посебно значајан и Десанкин аутентични запис о томе како је и када је настала та пјесма.

Много касније је настала Радовановићева поема Крагујевац, посвећена директору крагујевачке учитељске школе у којој слику крваве бајке видимо с друге стране, из визууре идеализованог лика професора крагујевачких ђака који

добровољно одлази у смрт са онима због којих и постоји, са својим ђацима, пркосно завршавајући своје посљедње обраћање целатима стиховима

*Пуцајше,
ја и сад држим час.*

Радоје Радовановић,
Крајујевац

Поетске слике инспирисане сјенима српских мученика се не исцрпљују пјесничким поклоњењима пред логорима и јамама у којима су Срби страдали, нити на мјестима других масовних злочина, оне се јављају и као поетска свједочења индивидуалних патњи које прерастају у универзални бол попут оних изражених у Назоровој Мајки православној, у Горановој Јами или у Стојанки мајки Кнежополски Скендера Куленовића.

Универзални бол, патња и стрепња нису завршене не-станком ратног вихора на брдовитом Балкану. Пјесник мотиве појединачног и колективног народног страдања налази у језивим реторзијама и масовним злочиначким обрачунима нове комунистичке власти са неистомишљеницима у „слободној”, идеолошки суровој новој држави у којој се на изузетно бруталан начин убијају сви неистомишљеници комунистичке идеологије. О тим страдањима и српским мученицима потресно свједоче не само сјећања народна, него и стихови Момира Војводића у пјесми Пасје гробље.

*...а у Колашину, крај Таре у Лују
кинуше у цичи ноћима да њуше
по црном списку изабране људе
и да их без суда осуђене суде
за њримјер слободним усјима да њуше;
да им руке, ноје и љаве сџуцају,
ваде злајне зубе и њрсше кидажу*

*с ирсићењем, и чаїре живима скидају,
иуку маљевима, кољу и буцају;
ираїе полуживе у илишке иробове,
да их раскубају лисице и вуци,
једу иси скииачи и луде у муци...*

Момир Војводић,
Пасје иробље

Али савремена појединачна трагедија је најснажније изражена у поезији Добрице Ерића и то у пјесми Чико ја тебе гледам с неба посвећеној малој Милицы Ракић убијеној трогодишњој дјевојчици у њеном стану у Батајници код Београда за вријеме НАТО операције са ироничним називом „Милосрдни анђео” 1999. године. Та узвишена и надасве болна поетска исповијест не оставља никог равнодушним, јер се управо пјеснички субјект, та малена и трагично настрадала беба, Милица Ракић, обраћа „пилоту убици” ријечима

*Чико, ја сам онај цвечи – беба
Који си убрао у Батајници.*

пркосно завршавајући своју исповијест стиховима

*Да ти кажем још само ово
Па иди и заборави ме
Мама ће да ме роди ионово
И даће ми још леише име!*

Добрица Ерић,
Чико ја тебе гледам с неба

Универзални, свевремени и исконски бол који произилази из дјечјег страдања и патње нејаких кондензован је такође у поезији Добрице Ерића.

*Плачи, Вољена Земљо и Сузама освейли
Мисао која шиња у свакој нашој жељи
Од свих Суза које сад каиљу њо Планети
најтужније су Дечје Сузе у Мојој Земљи.*

Добрица Ерић,
Плачи вољена земљо

Али није тај бол кондензован само у њој, у Ерићевој пјесми. Посебно снажне слике исконског бола помијешаног са узвишеном жртвом положеном на престо народне слободе присутне су и у поезији Рајка Петрова Ного.

*Гробља су Ти њонијела С хумки свјејлосиј вије
На рукама удовице њосмрче се смије
Из колјевке на замјерке Твој рукосад ниче*

*За ждралима одлејјелим ждраловићи криче
Невесиње невен сије Ти коприву сади
У њробове јединака Кућо Сирочади*

Рајко Петров Ного,
Извјешијај владике захумско-херцејовачкој

И управо та посмрчад су она исконска и бесмртна народна снага, пупољци новог живота и узвишена нада која, у то смо више него сигурни, неће дозволити да нас неки нови, планирани или непланирани заборав, како то Рајко Петров Ного у Сонету крстоносцу рече, све одведе „стрмоглаво – у јаме у дубину” и то заувјек.

ИЗВОРИ

- Пред сјенима српских мученика – Поетска руковџ (Приређивач, Раде Р. Лаловић), СПиКД „Просвјета „ Фоча и ЦКИ Фоча 2017. године
- Свети Владика Николај Велимировић, Ђердан од мерца-на,
- Служба новомученицима српским (<http://www.jasenovac>)

ПОЕТСКО СЈЕЋАЊЕ НА БОЛ ХЕРЦЕГОВАЧКИХ МУЧЕНИКА³

Под културом сјећања једног народа или неке друштвене групе се обично подразумејева преовлађујући став и однос јавног мњења према одређеним догађајима и појавама из историје или из културе тог народа, или те друштвене групе. Тај преовлађујући став, односно категорија сјећања се увијек и у значајној мјери разликује од историјске фактографије, јер сјећање је једна, обично емоционално обојена и на личном појединачном или колективном искуству заснована категорија, а историјографија би требала бити заснована, само и искључиво, на чињеничном стању које одговара објективној истини. Али, и сјећање, и историјографија су скоро увијек непосредно везани и усмјеравани општим ставом владајуће политике према конкретним догађајима у историји и према појавама у култури. То значи да владајућа политика, односно власт, у сопственом интересу, некад веома суптилно, а некад и суровом диктатуром, креира и став јавног мњења, и даје тумачење историјских чињеница у складу са својом идеологијом и политичким циљевима. Тако се скоро редовно јављају манипулације и чињеницама, и личним ставовима, и емоцијама, а онда и ставовима јавног мњења. Те манипулације су на нашим, и не само на нашим историјским и духовним просторима често резултирале grubим кривотворењима истине и његовањем културе заборавом умјесто културе сјећања, јер истина владајућој политици и њеним циљевима никако није одговарала.

О овој проблематици и о циљаном његовању културе заборавом и о стварању кривотворене и историјске, и културне јавне свијести на просторима на којим вијековима живи

3 Објављено у часопису Бдење, 56/2018, Сврљиг

српски народ, између осталих аутора пише и Мило Ломпар у књизи Дух самопорицања.

Слабљењем титоистичких и антисрпских институционалних снага на јужнословенском простору крајем 20. вијека у српској књижевности почињу да се јављају поетска остварења чије централне поетске мотиве чине стравични злочини над српским народом. Ту књижевну продукцију која је још у повоју ми означавамо као српска поезија страдања и патње.

Циљ изучавања ове поезије и шире схваћено српске књижевности страдања и патње, по нашем убјеђењу је, да се осмисли и изгради култура сјећања, и то не сјећања на извршиоце конкретних злочина, него само и искључиво на жртве злочина.

У овом раду ми ћемо се ограничити само на поетске слике херцеговачких жртава у периоду од 1941. до 1945. године.

Разматрање ћемо започети констатацијом да под капом небеском и нема тако малог географског подручја у коме има толико стратишта једног мирног и слободољубивог народа као што је српска Херцеговина. Та стратишта говоре да у Херцеговини Срби нису масовно страдали ни од глади, ни од жеђи, нити од природних катастрофа. Једини њихов гријех и узрок свих масовних страдања био је што су изнад свега вољели Христа и слободу. А вољети Христа и слободу одувијек је значило страдати и за једно, и за друго и то не једном него много пута, па није никакво чудо што у својој поеми Корићка јама Обрен Говедарица Херцеговину види као поносну стару земљу трагично омеђену јамним међашима чија тамна гротла су Бог зна колико пута гутала невине српске жртве.

*Има једна кршна земља
на Балкану - тамо неће
кажу људи, јаме су јој
од њосијанка биле међе.*

О. Говедарица,
Корићка Јама

А те херцеговачке јаме, те масовне српске гробнице из којих вапај жртве до неба допире све до недавно се нису смјеле јавно ни поменути, ни обиљежити. Тај кришом и у тишини опојани бол херцеговачких мученика из јама као што су Пандурица, Голубинка, Шурманачка јама, Корићка јама или бол из придворичке ломаче, па сузе и јаук стријељане омладине у Невесињу 1942. и 1945. године, постао је крајем двадесетог и почетком двадесет првог вијека врло снажан поетски мотив у узвишеном поетском свједочењу о српском страдању и бестијалној суровости целата из сусједних села, или из сусједних дворишта, или из идеолошки супротних табора. Ту мученичку и страдалну српску земљу Херцеговину снажно је у пјесничким сликама међу првим осликао Обрен Говедарица.

*Сваки сїомен, свака сїоїа
исїод себе бездан има,
їдје їод сједнеш да одмориш
одмарай ћеш на косїима.*

*И мукама їакленијем
које црна земља крије,
сем Србина у јамама
царовао нико није.*

О. Говедарица,
Корићка Јама

Ова слика општег мучеништва и узвишеног царовања у смрти и болу, на дну ко зна које јаме, слична је и по садржају, и по семантици слици стања у јами у пјесми Мајка из збирке пјесама Бол Мирослава Максимовића гдје стоји:

*Мајке са децом, седморо влашића,
слећу небеска озвездана бића
у їоноор јама као јайа їића*

*и ѿу, на дну свеїа, сѧм ѿрах и нишиїа,
сва се ѿпородица, а не дершиїа,
сјати око своїа древної оїњишиїа.*

М. Максимовић,
Мајка

Свевремену слику страдања српског у тврдом херцеговачком кршу даје и Рајко Петров Ного у сонету Извјештај владике захумско-херцеговачког. То страдање има врло важну и наглашену хришћанску димензију која указује на чињеницу да су Срби стари Божји народ коме у преломним историјским тренуцима помажу светитељи. Знајући да је тих преломних тренутака одбране народа и земље у српској историји било и превише, јер је осим народа искрено и срцем браћена та кршевита, али топла и питома родна груди Алекса Шантић је с разлогом и с љубављу констатовао:

*Бољи су своји и кршеви ѿли
Но цвјейна ѿоља куд се ѿуђин креће.*

А. Шантић,
Остајте овдје

А док се туђин около често и злонамјерно кретао и дрско упадао на наше просторе и у наше куће сурово убијајући и нејач, и старце, српску земљу су бранили сви они који су у тим часовима били дорасли до бојне пушке и до оштра ножа, знајући коме која дужност слједује баш како Његош каже:

*Муж је бранич жене и ђеиїа
Народ бранич цркве и ѿлемена*

Петар Петровић Његош,
Горски вијенац

У тим часовима, док су све способне мушке главе стајале на бранику куће и племена, српски светитељи су притицали у помоћ спашавајући свој народ, између осталог и симболички помажући да се обаве сви народни тежачки послови:

*Свети Борђе жиџо сије Макавије коси
Госпојина у сной веже Илија ђиноси*

Рајко Петров Ного,
Извјештај владике захумско-херцеговачкој

Иза ове необичне и надасве симболичне слике се поставља јасно питање и даје се још јаснији одговор.

*Гдје су људи ако свеци на пољима раде
Чим појину посвете се у небо посаде*

Рајко Петров Ного,
Извјештај владике захумско-херцеговачкој

Али, да жртве за народ, земљу и слободу нису узалудне, него Богом благословене јер су то жртве праведника Ного с разлогом потврђује сигуран у васкрсење:

*О Миџрову шџо поод земљу Димитрије сложи
Васкрсије васкрсава а Божић обожу*

Рајко Петров Ного,
Извјештај владике захумско-херцеговачкој

Ова слика има шире значење, значење васкрсења праведника по Божијој вољи, али је то васкрсење овдје димензионално. Оно је и Божанско и космичко истовремено, јер није случајно што је празник Васкрс баш у прољеће када се све рађа из мртвила будући наду у живот вјечни коме се радује и оно посмрче које се на рукама удовице, у Ноговој пјесми, ипак смије, иако ће се с оцем упознати једино из мајкиних

прича из којих ће између осталог сазнати и истину да се неријетко за одбрану потомства морало

*У бајџи зими ѿрунуџи ѿрунуџи
Ко шио се расло у живоџу*

Рајко Петров Ного,
У живоџу али у рђаву

У Херцеговини се и расло и умирало, с тим што је умирање неријетко било прерано и не више Божјом, него крвником одлуком, баш као у Пребиловцима 1941. године. Ту пребиловачку трагедију као централни поетски мотив сусрећемо у Раичковићевој пјесми Уместо камена за спомен-цркву у Пребиловцима. Тај мотив је у овој пјесми вишеслојан. Наиме, осим тог стравичног злочина који је сам по себи довољан покретач за страшну слику бола, страдања и патње у подлози Раичковићеве пјесме се налази и стравична усташка пјесма која се често пјевала у Западној Херцеговини баш те кобне 1941. године:

*Павелићу шиа ћемо ог Срба?
Веж` у ланце, бацај у Шурманце!*

А zgodну допуну за разумијевање пјесме С. Раичковића чини и приповијетка Никољдан у Пребиловцима 1941. године⁴, која је болно свједочење Митра Шарића, јединог члана

4 Леп јесењи, медитерански дан. Деветнаести децембар, година 1941. Свети Никола. Народ у нашем крају каже Никољдан. То је крсна слава Пребиловаца, коју не славе само четири породице у овом селу. Стојим пред кућом Милана Медића у Пребиловцима, у којој живи наша новонастала заједница од пет „јединаца”. Размишљај о томе како се славио Никољдан прошле, 1940. године, али и оних ранијих. Људи, родбина и пријатељи, који долазе на славу зову се *џићари*. Они из удаљенијих *месџа* долазе на *конак уочи Никољдана*, а *оглазе суџарадан џо Никољдану*. Неки *џићари* долазе на *коњима*, *уџарађени* у народну *ношњу*. *Понеко је обучен у црногорску народну ношњу, која због своје лепоше и дивних боја изазива дивљење свих, џо себно деце*. Село је *џуно џићара* из многих *месџа* Херцеџовине. При *џролазу* кроз село, *џићари* се *џласно џоздрављају са домаћинима* и *оџходе се једни*

према другима благоданом и срдечно. Милина је видећи осећенији шакев
срданости и чући колико лепих и бољих речи. На Никољдан увече одр-
жавала се традиционална никољданска забава у Основној школи „Краљ
Милутићин”, коју су посећивали, поред њихара, и домаћи и најуплетенији људи
Херцеговине. После забаве, наставља се до зоре народно весеље. Ове 1941.
године нико нам неће доћи. Нема њихара. Нема забаве. Како обележити
Никољдан без породица и њихара?! На дневним седељкама пред Медећа
кућом, људи су се договорили да се Никољдан прослави на исти начин као и
до сада, уз један изузетак. Свећа, која се пали за славу, неће се палити, као
до сада, на дубовој (храстовој) облици, већ на џушки, џушчаном цеву – пре-
цизније на шупљуку џушке. На Никољдан у нашој заједници порело је ићи
свећа, јер ми чинимо обичаје ићи породица. Четири су пореле на џушка-
ма, а једна на храстовој облици, јер ја до њој дана нисам имао џушку. Исто
су посетили и остале новонастале породичне заједнице. На итерица,
ушли смо, како је и обичај, у 12 сати и кренули на моштив, а пошто смо
ручали. Дан је био сунчан и ми смо после ручка изашли из куће. Неочекива-
но, у једном тренутку чули смо песму у Булутовој махали. Полегасмо се
немо, зачудисмо се и удивисмо се: ко пева после убиства народа? У Пре-
биловцима се није чула песма њих осам месеци, тачније од априла, када
је наша држава окупирана, па до Никољдана. Након песме, видесмо да из
Булутове махале излази група задрљених људи. Корача ша група, пева и за-
свијају. Скупљају се испод школе, на простору који је омеђен пошторним
зидом школској дворишту, Ждранковића кућама и Булутовом махалом – у
најстаријем центру села. Испред Медећа кућа препознајем двојицу висо-
ких људи: Гојка Булућа и Милана Медана из села Оришјења код Мосара,
човека поросласне праће, са шакачом на глави и, чини ми се, крућим бр-
ковима на лицу. Он и Гојко су задрљени и у средини ланца задрљених. Дошао
Милан у исти дан на славу као и лане сестри Сјани и мужа јој, његова
зена Душана Лоле Булућа, али не нађе сестру Сјану није кћерке јој Јоку
од четири године и Мирјану од две године. Усниле су 6. августа 1941. годи-
не вечери сан, бачене удивљивом злочиначком руком у понос Шурманачке
јаме. Милан, мучен жељом да искаже бол, подсетио је Булуће да кроз
песму заједнички искажу бол. Једини човек, онај са стране међу Булућима,
запевао је промислено, а Булући прихватили песму са таквим узбуђењем
које их је свеколике намах дило на ноје. Као кад жишка падне у бензин,
разбујала су у људима најдубља осећања шуме, бола и жалости, помеша-
на с радом, тордом, пркосом... Исто тренутка синила им је идеја да
онако задрљени изађу на наше сабориште код школе. Њихова песма и поја-
ва на отвореном и у средини села, деловала је као зов шуме на збор. Као
по команди, журно и удивљиво појасмо у сусрет њима и песми. Трчи

породице Шарић који је случајно преживио пребиловачку трагедију. Шарић у овој причи описује како Никољдан 1941. године у Пребиловцима прославља свега пет претеклих житеља сјећајући се како је слава прослављања ранијих година. Нема званица, гостију, „пићара”, нема пјесме ни веселја, а на згариштима немаш гдје ни свијећу упалити па се свијеће пале на пушкама. И одједном из Булутове кафане одјекну пјесма. Пева се снажно, мушки и из дубоке свести о тешкој несрећи која их је задесила, али и из осећања и мисли, потребе да се песмом јави душманима да смо овде, да смо живи, да смо претрајали и да нисмо нестали. Јечи песма као грмљавина и

исјерг нас Новица Ново Шарић. Навире све живо: Драићи (Драићевићи), Шарићи, Ђирићи, Тријковићи, Брњаши (Брњашићи), Жгракановићи, Сухићи, Мирковићи и они из Ђук породице. Све се слило, збило у један округли, велики мушки хор под школом – лицем у лице и прихватило песму. Ушао сам у школско двориште, да са њима посматрам овај незаборавни призор. Пева се снажно, мушки и из дубоке свести о тешкој несрећи која их је задесила, али и из осећања и мисли, потребе да се песмом јави душманима да смо овде, да смо живи, да смо претрајали и да нисмо нестали. Јечи песма као грмљавина и одјекује околним брдима, а онда ша њкосна песма посматрано јењава. У душама несрећника расла је тућа кроз песму. И већ су се искриле сузе у очима многих и оне су незаустављиво пошле. И понеки њасови пошљали су све мукли, мењали и реметили њкосни њон песме, којим су још певали неки. У тој аријмији њасова мешала се тућа и њкос, једни су већ њлакали, а други су сузе тушили у зајевним њовисилицама песме. Био сам узбуђен и њануи до суза. Све се у мени ускомешало, њако да нисам усјевао да њамитим ниједну једину реч ње чудне и њешке песме. Памитим једино слику њој скуја, узрујаној, усјеритијалој, њевајућеј и њујујућеј. Кад сам већ одрасио и када сам се у њозоришту њиознао са одређеним њошресним њризорима у њозоришним њредсјавама и са драмом као врсјом књижевној дела, озбиљној и њошресној садржаја – схватио сам да још увек у њозоришту нисам видео оријиналније и њошресније драмско дело од оној које сам њиознао и доживео 1941. године на ошвореној сцени за време њрослављања Никољдана у Пребиловцима. Био сам њако ошчињем њим њрослављањем да не њамитим како се и када разишао скуј исјод школе, нињи знам њија је са мном било. Заиста, не њамитим, веровајно су ме одвели у нечију кућу... Исјаде као да сам све њо сањао, а не да сам њрисусјивовао њом реално надреалном дојаћају.

одјекује околним брдима, а онда та пркосна песма постепено јењава. У душама несрећника расла је туга кроз песму. И већ су се искриле сузе у очима многих и оне су незауостављиво потекле. И понеки гласови постајали су све муклији, мењали и реметили пркосни тон песме, којим су још певали неки. У тој аритмији гласова мешала се туга и пркос, једни су већ плакали, а дуги су сузе гушили у запевним повисилицама песме, пише у својој приповиједи Митар Шарић.

Та болна пјесма неколико преживјелих Пребиловчана који на тај први Никољдан након усташког погрома, иако у короти, ипак пјевају, није само пјесма, нити је само пркосно свједочење о свом постојању упркос смрти и целатима, него је свједочење о узвишеном болу који је на граници јаука и пјесме тужбалице која се налази на почетку Раичковићеве пјесме као њен трагични мото:

*Ој Шурманци и у вама јама,
Ту је моја и сеја и мама.*

Текст овог поетизованог јаука се не налази у Шарићевој приповиједи, али је та тужбалица Раичковићу позната из других извора и изванредно се и формално, и семантички, и симболички уклапа у пјесму Уместо камена за спомен-цркву у Пребиловцима, а некако логички припада и приповиједи Митра Шарића. Наиме, Раичковићева пјесма има два гласа, пјесников глас и глас Митра Шарића. Они се у пјесми и визуелно, и семантички разликују. Пјесников глас је штампан исправним словима, а глас, односно поетизовано свједочење Митра Шарића полурукописним словима. Тај Митров глас у пјесми је по свему поетизовани и спрегнути садржај приповијетке Никољдан у Пребиловцима 1941. године. Пјесников глас се јавља четири пута, баш колико пута и глас Митра Шарића. Пјесников глас контекстуализује и дјелимично појашњава некако тајанствено Шарићево библијско, молитвено свједочење о страдалим од којих не оста:

*Нико од Јована
Нико од Борђа
Нико од Сима
Нико од Дамјана
И нико од Срећка Шарића*

Ст. Раичковић,
Уместо камена за сјомен-цркву у Пребиловцима

Сви су они били из познатих херцеговачких, а онда и пребиловачких породица од којих скоро нико не претече ни:

*Од Драјићевића (од сјарих Драјића)
Ђирићи
Медићи
Сухићи
Шарићи
Ждракановићи
Триковићи
Екмечићи
Брњашићи
И један Кесо
И двадесет кућа Булуца -
Из Кулина
Крварица
И Кошћеле
Па Медани
и Банђури
Надаждини
Мирквићи
И Крунићи
Ћук.*

Ст. Раичковић,
Уместо камена за сјомен-цркву у Пребиловцима

Али Раичковић и Митар Шарих свједоче и о целатима, ко су, шта су, и одакле су ти главари и таборници (и Црни, и Буљан, и Лизде, и Шарац, и Вего).

*И мало зайим
Изјовара измењеним (јромуклим) ласом
и некаква друјачија имена
(Као да их са црној сјуба
Полако ишчишава):
Илија Јовановић Црни
Главар села Шурманци
Андрија Буљан
Устјашки таборник у Чајљини
Осман Лизде
Из села Речица
Фрањо Вејо
Сјудениј на расјусју
Ловро Шарац
Из села Гњилишија*

Ст. Раичковић,
Уместјо камена за сјомен-цркву у Пребиловцима

Слично Раичковићу, у молитвеном тону, као у заупокојеној литургији и Ђорђо Сладоје болно подноси сваку врсту српског пропадања и нестајања:

*Владислав без јроба
Јован без ојела,
Милан и без избе
иностраних дела.

Момчило без јраја,
Без икоја Раге
Бранко за Бранком –
У јрах и комаге.*

*Без ушехе Ђура
И Лаза без краја.
Короша и колеж
Змај Од Очаја.*

*Без милошће Милош,
Војислав без крова,
Расико на расијећу
Тророшћа слова.*

*Ко у воденици,
Сам крај самовара,
С шловачом се
Стеван разговара.*

*Алекса се њише
О младом чемпресу...
Само тихо душо,
Што цвилиш у месу,
Шта би јошће хтела:*

*Владислав без проба,
Јован без ошела.*

Без икоја Раге!

*За Бранком Бранко –
У играх и комаде.*

*Ђорђо Сладоје,
Родослов*

За разлику од Раичковићеве пјесме у којој је пјеснички субјект истовремено и свједок, и жртва злочина, а онда и у молитвеном односу према недужним жртвама у пјесми Будимира Дубака Лет анђела, пјеснички субјект је не само у молитвеном односу, него је и неко ко свједочи о посвећењу

мученика и недужно страдалих праведника. Наиме, као инспиративни окидач за настанак пјесме Лет анђела послужило је памћење о храбрости једне мајке и узвишености њене жртве која и у смрт са својом дјецом жели да оде неупрљана целатовим крвавим рукама.

*Јами кад је мајини
са дјечицом иришла
крила су им намах
ко ваира изишла
'Хајде да лејимо
будући анђели
иод скуше нас ирима
милешевски - Бели!'*

Будимир Дубак,
Леј анђела

Осим првог страдања у Пребиловцима 1941. године, ништа мање болна, али сигурно цивилизацијски грознија је пребиловачка трагедија 1992. године када су потомци истих оних целата који су поименично помињани у Раичковићевој пјесми експлозивом разорили спомен-костурницу жртава пребиловачких. Та разарајућа експлозија је постала нови, ништа мање снажан мотив у пјесми Пребиловци Драгана Хамовића.

*Тај ирујини иориреји смирених ликова
У зид иредела криком се ирикова
Полувек чаме у каијакомбама
Па се винуше, вазнеиши бомбама*

Драган Хамовић,
Пребиловци

Тај цивилизацијски пораз, тај суноврат достојанства људи у покушају, из Пребиловцима сусједних села, поново

је спомен-костурницу која је требала бити мјесто покајања грешника над недужним жртвама претворио у ”Село што стаде у сандук костију”. Те двапут страдале праведнике

*Из јамске шаме, ру́же ексилóзива
Сабор скрханих кошчица дозива*

Драган Хамовић,
Пребиловци

па их, осјећајући и дужност, и бол, и људску обавезу у својим стиховима ево сабра Драган Хамовић тамо гдје је на

*Месту шћо сјаји насућо костћима
Обірљен храмом сандук преосћао*

Драган Хамовић,
Пребиловци

И као по некој Божјој правди, на том истом мјесту, гдје се данас у славу Божју и за помен жртвама пребиловачким налази спомен-храм васкрсава живот, јер су након много протеклог времена зазвонила звона, не само у Пребиловцима, него и у поезији Марка Драганића као симбол трајања и побједе живота над смрћу.

*Зазвонила су звона пребиловачка,
и ујасила шћинину над небом
шћо је сузама издубило камење
ко знамење
нашеї преосћојања*

Марко Драганић,
Звона свейих Пребиловаца

Осим Пребиловаца и Корићке јаме у поезију су ушла и гатачка и невесињска страгишта од којих је можда и најстра-

вичнија придворичка ломача поетски згуснуто представљена у пјесми Јована Л. Делића као универзална слика безизлажности, стрепње и смрти која је неминовност у обручу у коме царује језа и страх. Из те паклене буктиње стегнуте мраком и страховитим бљеском ватре којој посебну димензију даје мјесец што на бодез личи, и то баш на Божић ујутро, никоме спаса није било осим ријеци Неретви која симболизује неуништивост и живот који даје наду и отвара пут којим ће бар сјећање стићи до оних који случајно остадоше ван тог пакленог круга смрти.

*Придворицом⁵ фењери и меци ко свици
и лавез њаса узаврелих.
Мјесец иза њоре на бодез личи
мноштво је сјенки, кожа се јежи,
и док се село криком њаса
само ријека може да бјежи.*

Јован Л. Делић,
Ломача

На једном другом херцеговачком стратишту у близини невесињске понорнице Заломке, нико и ништа, па ни хитре јуначке ноге нису могле 28. марта 1942. године, на Лазареву суботу, утећи пред безбожницима и идеолошким нововјерцима у Кифином Селу крај Невесиња. Осим крстоликих биљега на њиховим гробовима, на њих и њихову младост угашену комунистичком руком, данас нас подсјећају и вјечно опомињу стихови Ђорђа Дабарчића:

*Ојей њрољеће краге
момачку њјесму завичаја
И њочи далека сјећања
времена њишо њраје;*

5 Село у Горњем Борчу, Гацко, Херцеговина, које су усташе, прве комшије, спалиле на Божић 1942. године и побиле све њихове становнике Србе. Остало их је само неколико који се тада у селу нису затекли.

*Дванаесѝ ѝаѝерјасѝих соколова
зауставило је свој леѝ
Пред ѝраѝом Тројице Свеѝе,
да оѝомињу нарашѝаје.*

Ђорђе Дабарчић,
Сѝавају моји завичајци

Невесињска трагедија није завршена те 1942. године на Лазареву суботу. Сличан, ако не и крвавији злочин комунисти су починили на дан ослобођења Невесиња 14. фебруара 1945. године када су наводни ослободиоци, комунисти, у самом мјесту Невесиње брутално ликвидирали петнаестак школованих невесињских дјевојака чија су имена наведена и у Шиповчевој монографији Невесиње славно, и у књизи мр Момчила Голијанина о Алекси Ковачевићу, али и на сајту <http://www.herceg.tv/feljton/4678/s-druge-strane-istorije-drugolice-narodnih-heroja-v-dio-?lang=lat>⁶. И та трагедија је нашла свој поетски омаж:

*Док сѝрах лебди изнад ѝрада
Прсѝи канѝе
Грло даве
Не ѝреѝнуше умируѝи
Невесињске очи ѝлаве*

6 Већина дјевојка које су сурово и без разлога ликвидирали комунисти на дан ослобођења Невесиња 1945. године биле су са завршеном учитељском или грађанском школом, пишу М. Голијанин и Н. Шиповац. То су: Рајка Мучибабић, Зора Ковачевић, Наталија Гутић, Драгица Васиљевић, Љепосава Граховац, Загорка Колак, Смиља Гудељ, Зора Чоловић, Драга Вукотић, Милица Бјелица, Јованка Бурлица, Рајка Банашевић, Борика Тешановић, Милица Вучинић, Десанка Милошевић, Јованка Иванишевић, Десанка Васиљевић, Душанка Гутић и Јованка Самарцић.

*На хумкама роса сузна
Окренуџа небу сињем
Виори се џусџа коса
Над џусџијем Невесињем*

Р. Р. Л.
Роса сузна

Интегрално посматрајући слике српског страдања не само у двадесетом вијеку, него и знатно прије тога, Рајко Петров Ного сва та страдања сабира и у стихове сјећања, бола и патње увија не заобилазећи ниједан дио српске страдале земље и ниједну њену жртву у туђим казаматима и на губилиштима:

*Од косова џоља до вождовца
Са крај книна до на враџа сџоца
Од малена доца до сокоца
Гдје се некад џушило са коца*

*Звијезда се до звијезде злаџи
Крвав ушџаџај као божур никну
Мрки брче џе џеш окаџаџи
У мосџару или у џравнику*

Рајко П. Ного,
Њеџош у Венецији

Али Ного, баш као и Дучић, вјерује да ће жртве праведника бити одвојене од осталих у царству небеском, не само због тога што њихова безгрешна тијела, како рече Будимир Дубак „под скуте [...] прима милешевски - Бели”, него и због тога што ће наше молитве за спас душа њихових бити услышене.

*Неисказана Нерукоћворена
Мајчице Свеїа Царице Небеса
Подржи Враїа Сїаса Оїворена*

Рајко П. Ного,
Карма

Односно:

*Помилуј, Свемоћни, невине шїо їну,
Теби су їружили њине чистїе руке;
За Твоју су они їали величину,
На Твој знак їринели све сузе и муке.*

Ј. Дучић,
Молиїва

А та врата спаса и молитва Свевишњем су и нама, и недужним жртвама неопходна и то не само за живот вјечни, него и за вјечни помен, за сјећање и у молитви, и у стиху, а онда и као опомена да не бисмо заувјек нестали „стрмоглаво у јаме у дубину”.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Пред сјенима српских мученика - Поетска руковет, друго допуњено издање, СП и КД „Просвјета” и ЦКИ Фоча, 2017. године
- Раде Р. Лаловић, Српска поезија страдања и патње, Нова зора бр. 53-54, Билећа, 2017. године
- Раде Р. Лаловић, Бол жртве је и пјесников бол (Мирослав Максимовић, Бол, Чигоја, Београд, 2016.), Исток бр. 11,12,13, Књажевац, 2017. године
- Раде Р. Лаловић, Још једном о његовању културе сјећања у школској пракси, Образовна технологија, Београд, бр. 3-4/2017. године
- Раде Р. Лаловић, Слике сјечива и ране у српској поезији страдања и патње, Нова зора бр. 57, Билећа, 2018. године

ПРЕБИЛОВЦИ КАО ПЈЕСНИЧКИ МОТИВ⁷

Када се пажљиво ишчитава српска поезија страдања и патње немогуће је не уочити да су Пребиловци и голгота пребиловачких Срба значајан мотив. Пребиловци и страдања пребиловачких Срба као непосредан мотив се између осталих јављају и у пјесмама: Уместо камена за спомен-цркву у Пребиловцима, Стевана Раичковића; Пребиловци, Драгана Хамовића; Лет анђела, Будимира Дубака; Патријарх Павле над отвореном јамом, Бећира Вуковића; Звона светих Пребиловаца, Марка Драганића; Живот, Божанска лађа и Да ми је да одем себи да се вратим, Сање Драгићевић и Свети Пребиловци, А.Н. Кучинар.

О неким сликама пребиловачких страдања смо писали у радовима Српска поезија страдања и парње и Поетски бол херцеговачких мученика, а у овом раду ћемо обратити пажњу како наведени српски пјесници поетски свједоче о жртвама и болу не само пребиловачких страдалника, него и њихових потомака након двоструке трагедије док ”бјелосвјетске демократе” и неки наши, српски, космополити поново траже да се све заборави, баш како то поетски свједочи Р. П. Ного у пјесми Откривење.

*Од двајутӣ заклано̄ Траже да се смири
Из земље ѿроврела крв ненамирена*

Р. П. Ного,
Откривење

А о пребиловачкој трагедији је међу првима поетски посвједочио Стеван Раичковић пјесмом Уместо камена за спомен-цркву у Пребиловцима у књизи Сувишна песма, –

⁷ Први пут објављено 22. јула 2018. на www.prebilovci.net

девет фрагмената о геноциду са предговором и коментарима, 1991. године. Раичковић се у овој пјесми директно ослања на свједочење Митра Шарића, јединог преживјелог из породице Шарић. То Шарићево свједочење углавном се наводи у овој Раичковићевој књизи, али се Раичковићева пјесма, без сваке сумње уклапа и у Шарићеву врло потресну приповијетку Никопљдан у Пребиловцима 1941. године са којом је потпуно компатибилно, а о чему смо детаљно говорили и у раду Поетски бол херцеговачких мученика.

У Раичковићевој пјесми Уместо камена за спомен-цркву у Пребиловцима се смјењују два поетска гласа, пјесников глас и глас Митра Шарића који доносе једну од најпотреснијих, истинитих трагедија српског живља у Херцеговини у крвавом двадесетом вијеку. То поетско свједочење започиње усташким покличком Павелићу, шта ћемо од Срба - / Веж у ланце бацај у Шурманце..., а завршава се болном, непромјенљивом и поетском, и фактичком констатацијом:

*Ту
Нагохваӣ
Шурманачке јаме
У Међуторју
Појављује се ѿнекад и Гос̄ӣа
Али се моја Сеја и Мама
Никад неће ѿјавӣти...*

И у пјесми Будимира Дубака Лет анђела слично Раичковићевој пјесми постоје два слоја уз напомену да Дубакова пјесма има први слој који је поново дводимензионалан. Чине га истовремено пјесник који је у прве двије строфе, на неки начин поистовијећен са дјечаком што на примјеру камена избаченог из праћке покушава да разумије силу земљине теже и пјесник резонер у трећој строфи док спознаје страшну судбину пада у бездану јаму чега дјечак који се на симболичан начин игра праћком није свјестан.

*Али леле сејо
коловрајџи џама
у доњу висину
и анђеле маме*

У другом дијелу пјесме пјесник је у улози свједока, посматрача злочина гдје поетски снажно свједочи о храбрости мајке која са дјецом прилази јами тражећи спас на анђеоским крилима која ...су им намах / ко ватра изишла и на којима са дјецом бјежи од сурових злочинаца летећи тако са њима у наручје „милешевском – Белом” као симболу спасења и васкрсења.

*Хајде да лејџимо
будући анђели
џод скуџе нас џрима
милешевски – Бели*

А тај усташки злочин након кога у Пребиловцима

*Од Драјџићевића (од сџарих Драјџића)
Ђирићи
Медићи
Сухићи
Шарићи
Ждракановићи
Тријковићи
Екмечићи
Брњашићи
И један Кесо
И двадесет кућа Булуџа -
Из Кулина
Крварица
И Кошћеле
Па Медани*

*и Банђури
Надаждини
Мирковићи
И Крунићи
Ћук.*

не претече нико, како поетски, након магичног исказа Митра Шарића, свједочи Раичковић, у својој пјесми Анжелика Николина Кучинар види и осјећа не само као ...помијешани мирис крви и зноја, него и као људску трагедију коју чини још тежом:

*Пољед болни на косији бијеле
и шуја која небо обави,
и тамна ноћ шио Пребиловце у црно зави.*

Након неколико деценија колико је трајала та тамна и не само пребиловачка, него српска трагична ноћ праћена мучним ћутањем над којим је пријетећи лебдио страх да ко шта од забетониране истине не прозбори, пред крај тог мучног двадесетог вијека на сунце је изашла истина, а кости недужних су скупљене из јама безданица и положене у крипту новоизграђеног пребиловачког храма. Тај узвишени чин сахране земних остатака недужно страдалих је у снажне поетске слике преточио српски пјесник из Црне Горе, Бећир Вуковић у пјесми Патријарх Павле над отвореном јамом.

Пјесник прво поетски локализује и вријеме, и мјесто, и сам чин коме посвећује узвишени поетски говор

*Кад вадили косији мученика
Понад Појовој ѿља
Михољској леѿа
Крајем века
Бешчаића*

да би нам сљедећом пјесничком сликом дао до знања да је ријеч о несвакидашњој сахрани на којој чинодејствује, како се то и у самом наслову пјесме експлицитно каже, сам тадашњи српски патријарх, Његова Светост г. Павле. А мјесто на коме та узвишена сахрана треба да се обави и на које стижу и преци, и потомци је неизмјерна и напаћена херцеговачка земља која је у овој пјесми омеђена митским и симболичким бројем седам:

*Преко седам и седам села
Дугачки столови од жутих
Јелових гасака*

Ти дугачки и жути столови и нису могли бити краћи, јер су жртве огромне, а бол много даље допире од седам и седам села, од седам и седам гора, па онда и преко седам и седам мора преко којих су се станили потомци пребиловачких и не само пребиловачких мученика. Тај бол се појачава, а однос према невиним и беспомоћним постаје и поетски несамјерљив у исказима којим доминирају деминутиви у којим преовладавају сугласници „ц „ и „ч” дајући поетској слици и звучну димензију која наговјештава једну узвишену космичку и не само космичку драму.

*На једним лобањице
На другим цеванице
На трећим надлакњице
Још шачице гечице
И карличице
Кошчице
Завијене
У марамице*

Та космичка, а онда и узвишена божанска драма која тражи несвакидашње опело пред невидљивим али свеприсутним

олтаром апостолске цркве па испред тог олтара и нашег лица доводи Његову Светост, тадашњег српског патријарха Павла који је без сваке сумње једини у стању да и нас, и недужне жртве припреми за узвишену заупокојену литургију која ће њих, уз Божју помоћ, уписати у ред Светих Мученика, а нас привести к познанију њихове узвишене патње.

*Онда Па̄тријарх Павле
Закр̄стио ваздух
Под̄ӣао ничим
На̄ирӯњене руке
И рекао*

*Да данас
Пӣа неко нас
Шӣа бисмо били
У с̄ирашном часу
Бисмо ли били жр̄тве
Или убиоци
Шӣа бисмо били*

Али Његова Светост пред тим узвишеним, невидљивим, али свеприсутним олтаром и пред њима, Мученицима прецизира своје питање и себи, и нама јасно одвајајући нас, јер ми смо људи, од њих који улазе у царство бесмртних.

*Али да не ѿӣамо нас
Јер ми смо људи
Не̄о да ѿӣамо мученике
Које извадисмо на свей̄лос̄и*

Зашто нас Његова Светост упућује да питамо баш њих одговор је више него јасан, али и вишедимензионалан. Они су страдали као припадници православне вјере Христове без других кривњи и разлога. Они су осјетили крвожедну крвни-

кову мржњу. Они су упознали царство таме и сусрет са смрћу. Али су они осјетили и поновно спознали свјетлост на коју су изнесени њихови земни остаци и нашу скрушеност па нам преко јединог између нас који је Божјом промисли одабран да умјесто нас комуницира са Свевишњим и с Њима, Мученицима, поручују оно што нам наш патријарх у миру пред молитву за покој њихових душа и смирај наше савјести саопштава једном мирном и изнад свега узвишеном интонацијом.

*Мученици би рекли
Не бојше се
не бојше се*

Али чудан је овај простор балкански, простор на коме Срби постојаху и остајаху вијековима, простор за који у епско-лирској поеми Корићка јама Обрен Говедарица вели:

*Сваки сїомен, свака сїоїа
исїод себе бездан има,
їдје їод сједнеш да одмориш
одмарайї ћеш на костїима.*

А костима српских праведника који су вољели само Христа и слободу, а онда и костима небројених жртава дјеце, жена и немоћних стараца нису засуте само јаме безданице. Земни остаци херцеговачких мученика нису остајали смиром ни у гробљима, ни у костурницама, ни у криптама цркава. И тамо су биле изложене насртајима потомака пређашњих целата који су се усудили да у задњем отаџбинском рату експлозивом разоре спомен-цркву у Пребиловцима, и то баш ону за коју је свој завјетни помен камен испјевао 1991. године Стеван Раичковић. Као узвишени поетски помен у задњем отаџбинском рату поново разореној пребиловачкој и цркви, и крипти са земним остацима из јама ексхумираних жртава у пјесми Пребиловци изриче Драган Хамовић посебну пажњу

посвећујући тим смиреним, из јама извађеним мученицима
који нам баш у пјесми Бећира Вуковића поручише ...не бојте
се / не бојте се....

*Тај іруїни іорїреї смирених ликова
У зид іредела криком се ірикова
Полувек чаме у каїакомбама
Па се винуше, вазнеїи бомбама*

И тако, сада и дефинитивно, пребиловачка површ по-
стаје широко гробно мјесто по коме су расути земни остаци
светих пребиловачких мученика које никада нико неће моћи у
потпуности сакупити, па та површ истински постаје она пор-
та свевремене цркве на отвореном о којој смо напријед гово-
рили.

*Кршем шїо іамїи велможу Прибила
Парчад се јаче усекла, іриїила
Из јамске іаме, руже ексілóзива
Сабор скрханих кошчица дозива*

Тај сабор скрханих кошчица је поново, колико је то било
могуће, сабран и поново сахрањен у крипту новосаграђеног
храма, али заувјек остаје и фактичка истина, и поетско свје-
дочење да су сви ти посмртни остаци, невино страдали пре-
биловчани и њихове православне комшије из ближих и даљих
села, након двоструког убијања, стали у сандук костију у
крипти манастира пребиловачког па нас и на то Драган Хамо-
вић посебно упозорава у овој пјесми.

*Пођи, іонеси іамеї шїо іросїїїју
Селу шїо сїаде у сандук костїїју
У іукоїшину маїерњеї іредела
Падале мајке а деца лейшела*

Свјесни су потомци жртава да народ нико не може уништити ако се он и духовно и биолошки себи враћа и обнавља, ако у себе, у Бога и у васкрсење вјерује. А потомци пребиловачких Срба се и у поезији, и у животу враћају својим Пребиловцима. Не стиде се својих предака и не заборављају њихову патњу него се њима поносе.

*Клечим на камену кољенима јолим,
Не молим се за њих, већ се њима молим.
Миришем кандило шћо се кршом кроји,
Удишем смирај шћо све бијело боји,
Осјећам и сјокој ове земље свейе
Шћо њихова имена у вјечносћ смјело леје.*

Сања Драгићевић,
Живој

И не само да се сјећају својих предака него се и враћају, и ту трајно остају васпостављајући нови и биолошки, и духовни живот у својим Пребиловцима гдје поново

*Зазвонила су звона пребиловачка,
и ујасила шћинину над небом
шћо је сузама издубило камење
ко знамење
нашеј јосћојања*

Марко Драганић,
Звона Свейих Пребиловаца

Пребиловчани поново, баш ту, у Пребиловцима, данас славе живот, и поетски, и стварносно свједочећи о себи и о другима, свједочећи о страдању, али и о новом животу узви-сујући се изнад туге и надајући се срећнијој будућности вишеструко страдалих Пребиловаца.

*Данас сам и сина обукла у бијело...
јер славимо живоји, не држимо ојијело
И зајто, баш данас ја йлакайи нећу,
Неј' с миром у срцу уйалићу свијећу.
Не мрзим, ниј' се иком свејим,
Са болом на души, ја йрашйањем йријејим.
На Боју је да суди, нек' йако и буде
Он нас ваљда дијели на нељуде и људе.*

Сања Драгићевић,
Живоји

ЛИТЕРАТУРА

- Раичковић 1991: Стеван Раичковић, СУВИШНА ПЕСМА – девет фрагмената о геноциду са предговором и коментарима, Српска књижевна задруга – мала библиотека, 1991, Београд
- Лаловић 2017: Пред сјенима српских мученика – поетска руковет, приређивач Раде Р. Лаловић, СПиКД Просвјета и ЦКИ 2017, Фоча
- Лаловић 2017а: Раде Р. Лаловић, Српска поезија страдања и патње, Нова зора бр. 53-54/2017, Билећа
- Лаловић 2017б: Раде Р. Лаловић, Бол жртве је и пјесников бол (М. Максимовић, Бол, Чигоја, Београд, 2016.), Исток бр, 11- 12-13/2017, Књажевац
- Лаловић 2018: Раде Р. Лаловић, Сlike сјечива и ране у српској поезији страдања и патње, Нова зора бр. 57/2018, Билећа
- Лаловић 2018а: Раде Р. Лаловић, Поетско сјећање на бол херцеговачких мученика, Бдење бр. 56/2018, Сврљиг

СТРАДАЊА У ХЕРЦЕГОВИНИ КАО ПЈЕСНИЧКИ МОТИВ

0. Како су историчари примијетили „Злочини усташа над српским народом у НДХ намерно и свесно се заобилазе и прескачу, а беле странице историје наше блиске прошлости све се више гомилају. Штавише, приступа се бетонирању злогласних херцеговачких јама, костурница невиних српских жртава, које све више тону у заборав” (Скоко 2006: 9). Ипак „Срби су народ који о себи и својој историји говори кроз песме. Значајније је шта је испевано, него шта је историја утврдила. Што није опевано, код Срба се није ни догодило, а што се десило, ако није у песми, није га ни било”(Чотрић 2015: 12).

0.1. Предмет истраживања овог рада је мотив страдања на просторима Херцеговине виђен кроз перо различитих аутора - пјесника. У раду ће бити извршена анализа овога мотива што значи да ће бити издвојени споредни мотиви који су утицали на развој главног мотива страдања. Анализа ће показати како су различити аутори приказали мотив страдања како у истим мјестима, тако и у различитим. С обзиром на то да су различити пјесници пјевали о страдањима од руке различитих непријатеља, критеријум за груписање пјесама биће управо ова чињеница. Корпус на коме ћемо извршити анализу биће пјесме различитих аутора Херцеговине (Анжелика Николина Кучинар, Обрен Говедарица, Јован Л. Делић, Раде Р. Лаловић, Ђорђе Дабарчић).

У Рјечнику синонима за ријеч страдалник наводе се сљедећи синоними: паћеник, мученик, великомученик, невољник, патник, мукотрпник, болник, злопатник, страдалац, мартир, дугопатник, патилац - уи: жртва 1. испосник, светац, монах (Ћосић 2008: 589).

1. С обзиром на то од које непријатељске руке су жртве страдале, анализирание пјесме ћемо подијелити у двије групе, а у подгрупе с обзиром на мјесто у коме се страдаће десило:
 - Пјесме у којима је приказано страдаће од стране усташа
 - Пјесме у којима је приказано страдаће од стране комунистичког терора.

Пјесме у којима је приказано страдаће од стране усташа

У овој групи пјесама издвојићемо пјесме у којима је приказано страдаће у:

- А) Пребиловцима
- Б) Коритима
- В) Придворици

У овој групи анализираћемо мотив страдања у сљедећим пјесмама: Моји Пребиловци Анжелике Николине Кучинар, Покољ у Придворици Обрена Говедарице, Корићка јама Обрена Говедарице, Ломача Јована Л. Делића.

А) Историчари су забиљежили „Главна мјеста бестијалних оргија усташких ројева из западне Херцеговине, почетком августа 1941. године, било је село Пребиловци, које лежи у лакту између Неретве и Брегаве, око 6 километара источно од Чапљине... Свака усташка група, а било их је много, иза себе је оставила крвав траг „(Скоко 2000: 182).

У пјесми Моји Пребиловци Анжелика Николина Кучинар опјевала је страшне злочине привремених побједника на земљи и патњу и страдалништво оних који су побједници у вјечности на небу. На почетку пјесме пјесникиња се вјешто враћа, кроз неку врсту сна, у прошлост, у Пребиловце, на страшне догађаје. Није случајно ни то што је у ноћи и што мотив страдања повезује са „мрклом ноћи”. Како би што вјеро-

достојније приказала муке и патње страдалника, мотив страдања проширује на чуло мириса:

*и ѿмијешани мириси крви и зноја,
ојори ваздух још љејљив од борбе и боја,*

На временској равни пјесникиња осјећа у садашњости, у тој ноћи, њихов бол и патње и показује да је бол за жртвама ванвременска, да не јењава.

Колика је патња страдалника приказано је вертикалом и оног немогућег сламања:

*Да се мојло небо сломиии
од бола шада би се сломило,
и да се земља мојла расћвориии
од срама шад би се расћворила.*

А. Н. Кучинар осјећа грозоте и ужасе, њено вријеме је стало, она више није у садашњости, са жртвама је у прошлости и уводи нас у неподношљиве муке које је преживио један народ. Кукњава и плач жртва парају бубне опне, а врисак је такав да и камен јеца. Она опомиње да српско срце и данас кука и крвари због јецања и плача жена и дјеце, јер како каже:

*Куку ии срјско срце!
Зајецаше жене, зайлакаше дјеца
И камен ѿод нојама јеца.*

Мотив страдања приближен је детаљима тако да читалац има комплетну слику прожету најстаршњијим мучењима. Градацијски ауторка приказује муке жртва. Док читамо пјесму, нижу се слике у којима полуживе, измучене жртве бацају у јаме, у таму.

*Гледам како их одводе кроз шуме и каљује,
Кроз долине и јарује,
и онако најола живе ѿрају, бацају у јаме сиве.*

Посебно потресан мотив је мотив парања утроба. Оно што посебно утиче на читаоца јесте да су жртве били и они који се нису могли бранити: дјеца, жене и стари.

*и сад земља од боли ірца
за недужним іиіићима и нејаким ілећима.*

Мотив страдања проширен је даље питањем:

Колико ілава одсјечених іаде?

из кога сазнајемо о новом виду мучења – одсијецању глава.

Но, муке страдалника ни ту не престају, јер су умјесто слободе добили нове патње које су смислили звјерници, ту су сада колац и конопац:

іа умјесто слободе дадоше им коноіа и колац.

Ово су незамисливе муке, но пјесникиња мотив страдања сада гради на психолошким мукама страдалника:

*Најіоре іагосіи им у ііамној ноћи учинише
ево да их само убише
неіо живине и звјери не моіоше их іледаіи
како гишу, како у болу сіењу
іа их низ сіијену све једно за друіим іураше
и са смијехом на њих іљуваше.*

Не можемо, а да се не запитамо како су смијех, подсмијех, поклицы и пљување дјеловали на муке жртвава, на њихову душу, на њихову немоћ.

Ни ове муке нису биле довољне крвницима и мртвима им нису дали мира и послыје пола вијека спалише им кости:

*једном их у јаме баціше,
Па им онда косіи сіалише.*

Ауторка три пута користи ријеч „куку”, два пута у функцији жалости због патњи српског народа, а једном јер жали због онога што ће снаћи злочине бјелосвјетске, злотворове, људски гад.

Ако постоји нека утјеха за ове страшне патње, за бол, онда је то пјесникиња дала у ономе:

*А наши ће ѿраоци, ѿрамајке и бијела чеда
они ће шамо ѿдје Исиок небо ѿледа.
Па ће сузама својим омийи небо,
омийи од крви и вашеї смрага
а ви ћеће саїанини синови на враїа ага.*

Упркос свему у пјесми је дата нада:

А наши ће Пребиловци заорийи се ѿјесмом.

Али и опомена:

*Не заборави Србине срїско жарийиїе!
Неїо уз гусле, уз ѿјесме оїјевај своје ѿреїке,
Лиїурїјом и молийвом им залијечи ране
и ѿвади меїке.*

А) А.Н. Кучинар саопштила је истину о страдању Срба у Пребиловцима, показала страшне патње и муке и показала да не смијемо ни дјела, а погодтово недјела заборавити. Она нам је указала да морамо памтити и кроз пјесме, уз гусле чувати сјећање на своје претке, а не на целате.

Б) Обрен Говедарица у поеми Корићка јама расвјетљава трагичне догађаје на херцеговачком простору, на Коритима 1941.

Како наводи Саво Скоко „Тешко је рећи зашто су гатачке усташе одабрале село Корита за тако језив и крвав пир, какав до тада није познавала српска историја...Било како било,

остаје чињеница да је крајем маја усташки повереник за срез Гацко Херман Тогонал упутио у село Корита дивљи усташки одред (25 до 30 наоружаних људи) из Фазлагиха Куле, под командом Мухарема Главинића, хоће из села Кључа...” (Скоко 2000: 47).

Нимало није случајно што пјесник почиње ову поему на бајковит начин:

Има једна кршна земља

али већ до краја прве строфе саопштава трагедију те земље указујући на јаме као међе. У контрасној слици указује на љепоте Херцеговине: њен крш, благородне мајке, ту се легу соколони, као и на њене трагедије од самог постанка. Ова земља је доживјела све страхоте и о томе свједоче њене јаме којима се ни броје не зна.

*Осим земља Херцеџова
јосијобина јадна моја,
јеноцидним јробницима
Ни дан данас не зна броја.*

О. Говедарица цијелу пјесму даје под наводницима кроз ријечи некога ко је сам упамтио страхоте, односно, како каже, два пакла. „Елементи страдаљачке фабуне и колективног погрома цивилног становништва имажинистички нас уводе у прошлост и опомињу на евентуалну и сличну будућност” (Мандић 1993: 7).

Мотив страдања прво је развијен кроз оно „нит` је” чиме је указано на добровољност злочинаца у учешћу у злочину. Потом је овај мотив надограђен различитим мукама: клање, бацање дјеце из бешике, рушење цркви, набијање Срба на ражањ.

*Нии` је мор`о да у ваиру
Из бешике гјецу баца.*

*Нии` је моро рушии цркве,
нии` на ражњу Србе њећи*

Насупрот овој слици мучења, у наредној строфи указано је на оно шта је крвник требао урадити - спрати срамоту коју је наслиједио још од прадједова.

Пјеснички субјект нас уводи у дешавања у Корићкој јами говорећи о свјесном спремању на злочин:

*а њланове њајно кроје
срїска села да урнишу*

Он нас тачно обавјештава о датуму и имену крвника, као и по чијем наређењу окупља Корићане.

Индивидуално страдање почиње ударцима кундаком међу плећа. Потом се са индивидуалне драме прелази на колективну. Сви су скупљени у дому и изводе их по тројицу. Сто шездесет Корићана везали су конопима и мучили на најсуровији начин.

Пјесник нас обавјештава да његов јунак чује репетирање. Све то утиче на психу Корићана. Најмлађег и најљепшег чак два крвника не могу да свежу па спремни да га убију псују оно најсветије мајку и Крс` Часни и заклињу се да ће и Билећу окупати српском крвљу.

Мотив страдања даље је проширен новим сликама које се редају пред читаоцем, нове патње стижу Корићане пред јамом.

*А над јаму кад сїиїосмо
дав`иш онда бруке наше,
кад у њлаву сјекирама
и маљима биїи сїаше.*

А удари су такви да:

*од удара њујих маља
низ сџијене леџе очи
и несџају на дну јаме
у језеру крви наше*

Посебно потресна слика је страдање најмлађег:

*џлак `о сам к `о дијеџе
Косџу малоџ кад заклаше*

У поеми се именују жртве и мучне и страшне слике настављају да се редају:

*леме руке и рамена
....
у јаму су сви замакли
са џајџаном око враџа*

О. Говедарица, ипак, опрашта показујући да су Срби увијек праштали:

*Боџ велики са небеса
на џом џрију нек оџросџи
Као џџо сам и ја џраџџ `о
овоџ раџа ране наше*

Потресна је слика у којој је описано убиство оца.

*Маљ сијевну, на џроје му
од удара џлава џуче
Прсну мозак низ образе
а завраџа с џлаве слеђе*

На ред је дошао и јунак, свједок – боду га ножевима:

*Водише ме њрема јами
и ножима сѣаше босѣи*

Срећна околност је хтјела да јунак остане жив. Затим се у поеми описују страхоте које је јунак преживио у јами и то су ужасни призоре:

*А у јами к`о у њаклу
Прокључали бол и мука
....
А рањеник у извору
корићке се крви љуши*

У низу мучних слика мотив страдања је проширен и страдањем од метка у главу:

Сви у љаву њоѡђени

Суровост крвника приказана је и њиховом пјесмом која је дошла као потврда злочина. Пјеснички субјект указује и на лукавство крвника које се огледа у повратку јами, поновном извлачењу живих жртава и убијању, а да би избрисали своја злодјела затрпали су јаму стијенама и бацили гранате да не остану свједоци. Ипак, осам их је преживјело, јер:

*То је Госѡод ѣако хѣио
да свједоке живе има*

Пјесник се на крају пита:

*Боже мили, кад ће Србин
Да се једном оѣамеѣи.*

О. Говедарица нас је овом поемом подсјетио на индивидуална и колективана страдања, показао страшне слике

мучења, приказао свирепост, крвожедност, али и опомену да не смијемо увијек вјеровати и не смијемо дозволити да се понови. Он је показао више него ужасне слике страдања, различите облике мучења, али ни у једном тренутку није показао мржњу према крвнику, но насупрот томе указује да морамо опростити. О. Говедарица је овом поемом дигао својеврстан споменик свим оним жртвама које су забетониране у Корићкој јами и показао да морамо чувати сјећање на жртве.

В) У поеми Покољ у Придворици аутор јасно каже зашто пјева народу своме, он мора да се одужи праху жртава бар на овај начин:

*О ијесниче невољниче
Пјесму ииши, їусле киїи
Тако ћеш се нашем їраху
За навијек одужии*

О стравичном злочину свједочење износи самохрани старац препун бола, ужасних сјећања са непреболним оживљенима. Старац је видио најгнусније ужасе. Он кроз визуелну слику крваве Неретве и аудитивну удар тупог маља показује количине хаоса и јада које је преживио. Њему се као предсказање у сну, у ноћи прије хаоса јавила дјевојка и предочила шта ће се десити, предочила страдања, али и опомену да се бјежи. Као увод у страдање у Придворици, старац наводи страдање у Шиповици гдје је тринаест Лера исјечено на комаде. Није без значаја ни чињеница о датуму када се изводе гнусни ужаси у Придворици. То је 7. јануар, Божић, најсвечанији празник, у коме су умјесто полазника дочекали највећа страдања. Страдања у Придворици приказана су сликама које утичу на читаочеву душу, а „стравични призори се смјењују филмском брзином и поетска трака приповиједања испреда сву голготу људског страдања.” (Мандић 1993: 8) Крвник упада по кућама и веже људске шаке челик жицом у чворове.

Старац свједочење о Придворици почиње драмом у сопственој кући. Он је видио како му заклаше брата Драга, а комшија убија старијег брата. Слика ужаса дата је, нормалном човјеку, неподношљивом и незамисливом сликом коју помиње крвник као најаву онога што ће се збити:

*Као Божур Аџић шћо је
синовскої ће јесћи меса
а његов ће вајај шада
на седма се чуи небеса*

Крвници се такмиче ко ће више побити, да би преузели оно што је српско:

*Биће оної, Адем викну,
ко највише Срба њоби!*

Посебно потресна слика је убиства Бојане, коју је убио Адем:

*Ја сам доље у њошоку
Бојанине њробо сисе
И њровуки њлешенице
Да низ њруди шако висе*

Крвнику ни тај ужас није био довољан, но је иживљавање наставио:

*Онда сам је разажео
као шћо је Пилаи Христја
да се шако обнажена
на божићном јуџру блистја*

Слике ужаса се настављају бирањем новог оружја за мучење:

*Вријеме је да оружје
Ојробамо још и ово*

Старац опет прелази на драму властите породице. Редају се ужаси у његовој кући. Убили су старчевог оца и стрица маљем, али се ту јад и страдање не заустављају. Дједу су извадили очи, а слика страдања проширена је низањем очију „као ђердан на тетиво”.

Ужасна и најупечатљивија слика је страдање старчеве стрине. Старац свједочи да крвници нису имали милости ни према трудницама:

*Моју сѝрину расѝорише
да ѝорођај лакше има,
а дијетѝе исјекоше
и баѝише ѝаишчадима!*

Потом старац прелази на призоре ван властите породице. Призори ужаса се редају.

*Аѝићу су Јову били
бодљикавим крајем жице,
Завезали чвор крвави
Од мошања за вилице

И ѝако му свезаноме
Извадише оба ока*

Страдале су цијеле породице. Старац помиње двадесет и девет Скока. Они су спаљени у штали.

Пјесник је кроз свједочење овог старца приказао страдања у Придворици, али оно што је још горе, а што старац говори је:

Придворица није једна

...

*Но ѿримјера ѿакви има
на стојшине и још више,
које ѿамѿи срѿски народ
и у својој души ѿише.*

Ово нам свједочи да смо као народ страдали и раније, али и да се историја понавља и како каже Раде Р. Лаловић: „Универзални бол, патња и стрепња нису завршене нестанком ратног вихора на брдовитом Балкану”.

О. Говедарица је у овој поеми сачувао истину о Придворици: о Гојковићима, Ацићима, Скокама о Носовићима, о Додерима, о Теруићима, о Пушарама и о Лерима из Шиповице, о њиховој потресној, заједничкој страдалничкој судбини.

На нешто другачији начин од Обрена Говедарице „опјевао” је Јован Л. Делић покољ у Придворици у својој пјесми Ломача. У двије строфе Делић на метафоричан начин „пјева” о једном страдању. Он нас уводи у покољ поређењем метака и свитаца, а лавез паса „узаврелих”, указује на немир од ужаса. У овом мјесту збио се такав злочин да је све претворено у ужас па и оно најљепше. Пјеснички субјект саопштава да га и оно лијепо у овом мјесту сада подсјећа на оно најоштрије што је парало утробе жртава:

Мјесец иза ѿоре на бодез личи

Од ужаса пјесника пролази језа. Из пјесме је очигледно да се из тог општег метежа ништа и нико није могао спасити, само је ријека била неухватљива, а све остало је ухваћено.

У другој строфи читалац се уводи на сами дан покоља и имамо контраст: Божић – рађање, свјетло и мрачне умове.

Божић је а све ѿошавни од мрачној ума

Каже се да тишина долази подмукло бијела, она стеже и враћа сјећања на ужасе, подсјећа на жртве. Од сјећања на ужасе грче се руке, а залогаци застају у грлу. Све је пусто и нема ко да одговори. Мјесто гдје је све врвило од живота, празно је, замукло је све, а душе потомака заувјек носе бреме тог времена и никада не смију заборавити ужасе тог пакла .

Оно што је занимљиво је да је Јован Л. Делић приказао ужас у Придворици не користећи ниједном ријечи као што су крвник, злочин, страдалник и слично. За разлику од Говедарице, Делић није именовао жртве и крвнике, можда и стога што се подразумева да морамо знати и чувати од заборавља једне као и друге. Он нас је овом пјесмом „опоменуо” да морамо његовати сјећање на жртве и патње, а не на злочин и крвнике.

Пјесме у којима је приказано страдање од стране комунистичког терора

Г) Срби у Другом свјетском рату нису страдали само од руке једних крвника. Страдали су и од руке своје „браће”. Раде Р. Лаловић не пристаје да ћути о чињеницама страдања у Невесињу.

Раде Р. Лаловић нас са страдањем у Невесињу упознаје кроз сурово страдање невесињских дјевојака. На почетку пјесме Роса сузна наводи се тачан датум страдања – 14. фебруар 1945, као и коме је посвећена пјесма - недосањаној љубави невесињских дјевојака. Овим нам је пјеснички субјект одмах на почетку указао да су прекунути снови једне младости.

У првој строфи сазнајемо прецизну локацију страдања. Страдање се догодило у центру, а то није случајно, центар је највидљиви. У пјесми се казује да жртве убијају, али не даје се прецизно начин убијања.

Да би указао на оне љепоте живота које су узете овим дјевојкама, пјесник даје сљедећу слику:

*Мјесто сунца
И слободе
Мјесто дана
И љубави*

Овим дјевојкама је, дакле, на најсуровији начин узето сунце као извор живота, узета им је слобода као најдрагоцјеније у животу, узет им је дан као вријеме рада и живости, узета им је љубав као смисао свега. Умјесто онога што је императив живота: сунце, слобода, дан, љубав добиле су сурову смрт од оних који немају милости ни према слабијима, ни према младости.

Потом је дата општа слика атмосфере у овом мјесту. Страх је изнад свих становника у Невесињу:

Док сирах лебди изнад града

Страдање се од оног првобитног „убијаху” сада описује детаљније. Крвници, њихове руке, нокти доведени су у везу са оним животињским - канџе:

*Прсии канџе
Грло даве*

Насупрот слабости оних који своју „храброст” доказују на слабијима, приказана је храброст и достојанство ових дјевојака:

Не шрејнуше умирући

У посљедњој строфи Раде Р. Лаловић указује да је овим страдањем и роса постала вјечна суза природе за овим дјевојкама, а да је њихова коса нека врста заставе која вијори и

опомиње на злочине над Невесињом. Није ни случајно што је ова строфа писана италиком, јер је управо у њој она поента: убијена је младост, природа сузи за њом, али се и дијелови те младости вијоре и опомињу на крвнике и злочин.

Такође, у пјесми је уочљиво да су истакнути сљедећи стихови:

Чарне очи Невесиња

Дјевојачки косу црну

Невесињске очи њаве

чиме је казано да је страдало оно што је красило Невесиње. Њихова љепота исказана је љепотом очију и косе као нечега што је украс сваке дјевојке и није без разлога што је пјесник узео ове елементе као симбол страдања најљепшег.

Крвници су у овој пјесми названи антихристи, као и безобзирне људске душе, чиме је приказано њихово невјеровање у спасење, живот послије смрти, као и на њихову бездушност и безобзирност, несхватљиво лудило и крвожедност.

У овој пјесми пјесник је донио вриједност у виду истине о страдању дјевојака из Невесиња, јер: „На дан ,ослобођења’Невесиња, 14. фебруара 1945. године, ослобођене су живота ове лијепе и недужне дјевојке чекајући зору слободе дочекале су куршуме ослободиоца” (Шиповац 2003: 639). Ова пјесма је споменик једној младости, која је умјесто ослобођења добила смрт, а Раде Р. Лаловић нам је овом пјесмом показао да морамо чувати успомену на стрададање ових дјевојака.

Као и Раде Лаловић и Ђорђе Дабарчић је, у пјесми Спавајте моји завичајци, пјевао о страдањима у Невесињу (околина Невесиња, Кифино Село).

Баш као и Лаловић, Дабарчић на почетку пјесме наводи коме је пјесма посвећена, као и када се злочин збио (Кифино Село, Лазарев дан 1942.).

У првом дијелу пјесме казује се мјесто и тачно вријеме погибије младића, али се спомињу и „душманске руке” које су угасиле њихове животе. У другој строфи приказује се детаљнији опис страдалника, они су са жицом око врата и разбијеног чела. За пјесника они спавају и сањају жетве и сијела, сањају украдене радости живота. У првој цјелини пјеснички субјект нам је, дакле, представио мјесто, вријеме страдања, али и страдалнике у контрасној слици спавања – смрти и љепоте њиховог сна – живота.

У другој цјелини Ђ. Дабарчић се пита сјећамо ли се ми овог страдања, знамо ли ко је угасио једну младост. У сагласју са овим страдањем је и сама природа:

*И ко учини немирним њаласе Заломке
Памјини: вјећар је њјерао облаке
кишним Пусјојољем*

Посебно је потресна слика мајки које јадикују над синовима, јадикују над срећом коју су за њих сниле, над свим оним лијепим што их је чекало, јадикују над својом судбином, јер су доживјеле оно што је неприродно, а то је да родитељ сахрани дијете:

*И склајале уморне руке
на окрвављено лице*

У трећем дијелу пјесме дат је позив страдалим да уђу у ријеч, да њихова туга зазвони, да се чује и:

*Да ваша ујасла младосј
вјечношћу њосјане*

А онда пјесник уводи мотив из хришћанства и упућује гдје ће ући они који су невини, млади, голобради страдали:

*Уђише у шајну блаженства
шамо је ваше мјесто
Вас невине јолобраде
шребала је чекаши срећа;
Уђише, рођени моји,
календар хришћанске љубави*

У четвртом дијелу пјесме, упућује се на то да вријеме траје и краде момачке пјесме, точи сјећање на дванаест палих соколова, дакле, најљепших, а онда у виду поенте дат је стих:

Да ојомињу нарашијаје

Овим је указано да не смијемо заборавити ове жртве и да оне заслужују да буду запамћене у сјећању и пјесми.

Већ насловом Спавајте моји завичајци аутор подвлачи да су они његови, а глаголом спавати указује да они нису мртви – заборављени већ само спавају, ту, у сјећању.

Тачке између дијелова пјесме можемо тумачити као временске размаке од страдања, преко сјећања, уласка жртава у блаженство, па до онога да не смијемо заборавити ово страдање и морамо његовати културу сјећања.

Закључак

Спроведена анализа показала је да се историја понавља, али нас и опомиње да морамо заборавити крвнике, али не и њихова дјела. Историјске чињенице и бројке показују да су се на просторима Херцеговине догодили страшни злочини. Позеија је само то потврдила. Аутори су испјевали историјске чињенице и на потресан, поетски начин приказали муке на-

рода на простору Херцеговине. Приказали су ови аутори да у једном тешком историјском периоду Херцеговци нису страдали само од једне непријатељске руке и да су универзални бол и патња поновљени, као и да је у оба случаја страдао српски народ. Показали су и страшне, нормалном човјеку, незамисливе муке Херцеговаца, али су и као опомену дали оно да није наше да судимо, као и да уз праштање морамо његовати и културу сјећања на жртве. Такође, ни код једног од поменутих аутора нема мржње према крвницима иако су слике страдања више него ужасне. Сви аутори су „опјевали” муке Херцеговаца са опоменом и надом да се не смију заборавити жртве, да морамо сјећање на њих преносити на потомке, али да морамо опростити, а не судити.

Извори:

- Говедарица 1993: Обрен Говедарица, Орлуј орле у царству висина, Сарајево: РИЗ „ПРОСВЕТА” САРАЈЕВО
- Кучинар 2015: Анжелика Николина Кучинар, Неба ми дајте, Требиње : „Графокомерц” а.д. Требиње
- Лаловић 2017: Раде Р. Лаловић, Пред сјенима српских мученика, поетска руковет, Фоча: СПиКД „Просвјета” ОО Фоча

Литература:

- Лаловић 2017: Раде Р. Лаловић, Српска поезија страдања и патње, Билећа: НОВА ЗОРА бр. 53-54/2017, СПиКД ПРОСВЈЕТА.
- Скоко 2000: Саво Скоко, Пребиловачка крвава бајка, у: Крваво коло Херцеговачко 1941 -1942, Београд: СПКД

„Просвјета” Републике Српске, Српско Сарајево; НИП „Планета”, 179 – 196.

- Скоко 2006: Саво Скоко, Предговор, у: Читуља жртвава усташко-нацисичког геноцида у гатачком крају 1941-1944, Београд, 9 – 13.
- Тосић 2008: Павле Тосић и сарадници, Речник синонима, Београд: Корнет.
- Шиповац 2003: Неђо Шиповац, Стрелјање невесињских дјевојака у: Невесиње славно, Невесиње: ОПШТИНА НЕВЕСИЊЕ.

БОЛ ЖРТВЕ ЈЕ И ПЈЕСНИКОВ БОЛ⁸

Када се говори о српској поезији страдања и патње инспирисане страдалничком судбином Срба углавном у двадесетом вијеку, најзначајнијим пјесницима, Ивану В. Лалићу, Стевану Раичковићу, Матији Бећковићу, Добрици Ерићу, Рајку Петровом Ногу, Виту Николићу, који су између осталих писали о српским страдањима и страдалницима, се недавно придружио и Мирослав Максимовић књигом Бол која се састоји од четрнаест сонета и аутобиографског додатка који директно кореспондира и са садржајем, и са симболиком пјесникових сонета. Тај исповиједни тон о суровој породичној трагедији почетком другог свјетског рата који је на различите начине пјесника мучио од ране младости, а који је временом сазријевао, у овој књизи је двоструко уобличен, у мемоарском додатку пуном потресних свједочења о страдању пјесникове ујчевине и пјесникове мајке, а онда и у потресној транспозицији тог страдања у четрнаест сонета.

Ми овом приликом нећемо говорити о корелацији мемоарског додатка и сонета, јер је она и очигледна, и нормална, и очекивана, а о њој су детаљно говорили и Мило Ломпар, и Богдан Ракић у својим анализама које се налазе у самој књизи. Ми ћемо покушати, крећући се од сонета до сонета, да схватимо и разумијемо не само бол жртве, него и пјесников бол јер су они у овом случају у врло чврстој вези и нераскидиви су.

Поетски дио књиге је уоквирен сонетима Упамтио сам то и Упамтио сам то, II из којих проистичу и у које се поново враћају све слике суровог пјесниковог предачког спознања од оног у раној младости које је само наслућивао до оног које се на крају открило у максималној могућој мјери.

*Мозак ирријиснули крв и моћна јава
двадесетог века бежање и клање
крајко одмарање, ња бомбардовање-
све што је поднела ситидљива доброшћа
коју шанке цеве воде из живошћа
да ирви иуи мирно негде се насјава.*

Мирослав Максимовић,
Ујамшио сам што, II

Јер, тамо „негде” сигурно неће бити могуће срести се са
сликама језе, смрти и бјежања од разних крвожедних сјечива
којих је и превише било у предачком искуству.

*Ја сам нож. Ја сам нож. Надалеко знан.
Људима слуја. Али ионекад бан.
Тада сви инсани којима служих
иочну да грхше. Свети сирах им иружих.*

Мирослав Максимовић,
Нож

А ти „инсани” су у крвавим рукама држали сјечива на из
дјетињства пјесникових предака знаном потоњем злом мјесту
гдје се дијелила тама и свјетлост и растајао живот и смрт.

*До Дурцића јаја, Дурцића јаја
ко мирна марва доштерана раја.
Доштеране жене, деца и сјарци.
Маљева, брадви кренуше ударци.*

*Дурцића јаја, код Дурцића јаја
кривим сечивом месечевој сјаја
ко мирна марва исечена раја.*

Мирослав Максимовић,
Код Дурцића јаја

Слична слика „кривога сјечива” доведена је у везу с мјесецом тим такође „инсанским” симболом баш као и у пјесми Јована Л. Делића Ломача гдје се види да сјечиво које неки „инсани” користе, подсјећа на млад мјесећ и то не никако случајно.

Мјесећ иза њоре на бодеж личи

Јован Л. Делић,
Ломача

За разлику од придворичких жртава о којим Делић у Ломачи пјева и које осим под мјесецоликим сјечивом завршавају у огњу, жртве Максимовићевог предачког страдања завршавају, као и многе друге српске жртве, у јами безданици за коју ти кривим пиром заслијепљени „инсани”

*Мисле да су за нас пронашли јаму -
у њу давнашњу своју скривше њаму.*

Мирослав Максимовић,
Јама

али нису ни свјесни да срљају и у своју пропаст, јер

*Мисле да им јама даје имања -
јама је њиховој немања.*

Мирослав Максимовић,
Јама

А у јами код Дурцића гаја, као и у Шарановој, Шурманачкој, Коритској или било којој другој јами безданки побијени Срби су на сабору пред васкрсење које стиже.

*Сви су окућљени, сабор, у јами,
а сви остављени, немоћни, сами.*

Мирослав Максимовић,
Бол

Непосредно пред тај јамски сабор душманска „инсанска” рука држала је нож „србосек” и на ненаданим мјестима задавала недужној жртви смртоносне ударце показујући сву суровост зла које је жедно ирационалне доминације над животом.

*Банем у колибу, банем у сѿан,
да од мене сѿреје ја сам изабран,
јер нисам само нож на далеко знан:*

*над нежним ѿрлом врховна сам рука,
крајња истѿина, крклање злої звука,
ѿоследњи ѿросјај, и ѿоследња мука.*

Мирослав Максимовић,
Нож

Резултат тог крвавог пира у коме су главни учесници ножеви, сјекире, брадве, хладна мјесечева свјетлост и расути дијелови људских тијела (глава, рука, нога, пресјечени дјевојачки струк) је неизмјеран бол, бол жртве који постаје и бол пјесников.

*Да ли смо цели, или само ѿола,
ѿа ѿоловине седну око сѿола,
ручају вечносѿи, бежање од бола.*

Мирослав Максимовић,
Бол

Осим масакрираних дијелова тијела међу којима доминира глава

*И кад из ѿела ѿо њој крв ѿрска,
глава је свемир, која мисли ѿрска.
Глава оѿкинуѿа. Глава срѿска.*

Мирослав Максимовић,
Глава

ту су и цијеле породице оличене у заједници мајке са дјецом

*Мајке су ко шрава: зѣажена ноѣом,
оомах се усѣрави. Насѣаве с Боѣом
да сѣоје у свему и шѣрие мирно
не би ли их синак руком додирно.*

*Мајке са децом, седморо влашића,
слећу небеска озвездана бића
у ѣонор јама као јаѣа шѣића*

*и шѣу, на дну свеѣа, сѣм шрах и нишиѣа,
сва се ѣпородиѣа, а не деришиѣа,
сјаѣи око своѣа древноѣ оѣњишиѣа.*

Мирослав Максимовић,
Мајка

И као што Његош на једном мјесту вели да без смрти нема васкрсења, то васкрсење у часу који ће доћи и који је већ настао доживљавају и страдалници из јаме код Дурѣића гаја.

*Живоѣ шрошао, у будућности! веле.
Како шрошао? Дуѣе ноћи целе
сви знамо да ће зоре да забеле.*

*Биће оѣменосѣи, суве радосѣи
кад заѣра коло вечне младосѣи:
све наше лобање и крѣе косѣи.*

Мирослав Максимовић,
Јама

Из свега слиједи да Максимовићево предачко искуство, од смрти до васкрсења, заувјек и неизбјежно прати бол жртве који даје молитвени тон узвишеном болу пјесниковом.

СЛИКЕ СЈЕЧИВА И РАНЕ У СРПСКОЈ ПОЕЗИЈИ СТРАДАЊА И ПАТЊЕ⁹

У нашем раду Српска поезија страдања и патње (Нова Зора, бр. 53-54/2017.) у прегледној форми смо указали на нека значајнија пјесничка остварења инспирисана страдалничком судбином српског народа. Та остварења су бирана по критеријуму који изражава однос пјесничког субјекта према самом злочину. Пјеснички субјект, било да је свједок злочина, или жртва злочина, или пак да је у некој врсти молитвеног односа према злочину као таквом увијек у свом поетском свједочењу за централни мотив има мученичко страдање српског народа у двадесетом вијеку. Тај мотив страдања скоро увијек прате слике сјечива (бодеж, нож, брадва, сјекира, шило), а онда и слике рана која више и није само обична рана него симбол и наговјештај језивога бола и неријетко скоре смрти. Она је слика наше судбине и цијена жртве принесене на олтар слободе и личне, и народне.

Па како та рана није обична рана, нити је жртви нанесена случајно, она је у главама непријатеља српског народа замишљена као трајна присутност до коначног српског нестанка и стога је, како то Момир Војводић вели она

Несраслица рана историје нове

М. Војводић,
Пасје гробље

коју је крвник жртви нанио тако да њен бол надвиси све пређе муке и мучења. А она, рана несраслица, је нанесена крвниковим сјечивом које је било, како то И.Г. Ковачић у Јами рече

9 Објављено у часопису Нова зора, бр. 57/2018, Билећа

Последње свјетло прије страшне ноћи с циљем да жртву не усмрти одмах, него да је доведе у стање постепеног, али стравичног умирања у мукама. Те муке нису могли да смисле нормални људи, смишљали су их крвници помјерена ума, авети у људском облику које нису ни свјесне да ће се српска рана преобратити у њихову мору која ће их пратити и у сну, и на јави као космички симбол недужног страдалника и то све дотле

*док се свемирска вртешка врти
од наше ће Ране да бјеже авети.*

С. Вујковић,
Прича из Јасеновца

Вујковићеве поетске слике из пјесме Прича из Јасеновца с разлогом свједоче о исконском сапутништву и свеприсутности ране и као симбола, и као фактичке чињенице на српском путу крстоликом од искона па све до данас, па и даље, све

*... док свемиром свира маестро
цвијетом бокори српска рана.*

С. Вујковић,
Прича из Јасеновца

То бокорење, та присутност необичног бола као свједока немирења са злом и са ропством рађа и одлучност да се по сваку цијену нађу други путеви и да се нађе лијек за пролиvenu крв и свеприсутни бол те и због тога

*... с косовском раном до недохода
ишражимо лијека и нећемо сити.*

С. Вујковић,
Прича из Јасеновца

Али ти путеви ”недохода” нису никад били цвијетне стазе него стазе посуте трњем и чкаљем. Пролазили су судбински путеви и проводили српски народ кроз страшна мјеста и застајали у крвавим кланцима да се прикупи и снага, и младост иако ране нису ни издалека биле зарасле.

*Мага смо ѿу на сѿрашном месѿу
Иако није зарасла рана
С нама је нага у злу честѿу
Као и младосѿи безбрижна рана*

Ранко Ђурић,
Сисѿеми смрѿи

Такво надање, без сваке сумње има смисла, јер нада посљедња умире иако Његош на једном мјесту каже да је надање наше закопано на Косаво у једну гробницу. Како је српско надање ”у злу честу” и у временском протицању дуготрајно баш као и зарастање ране затроване крвниковим сјечивом и његовом мржњом, оно нема алтернативу, јер је патња ипак пут ка дефинитивној слободи ма колико у свему томе било горчине и непребола док

Рана зарасѿа, а бива још љућа.

М. Максимовић,
Бол

Управо та љутина зарасло-незарасле ране која

исѿод ѿрла (...) бивши јаук ѿочи

М. Јанковић,
Јасеновац

читав двадесети вијек, сваки пут изнова, подсјећа пјесника на свевремену присутност крвника који нема намјеру да се покаје.

*Нико никад не рече – извини,
бар њолико, њуњољку на врашћу,
ѡрашћај оно шћо чиних у Глини,
у оном, овом и будућем рашћу.*

М. Јанковић,
Глина

Све зарасло-незарасле ране су нанесене бодожом, ножем, камом, брадвом, сјекиром, шилом и другим сјечивима која су постала дио пјесничких слика страдања и патње и свједочења не само о судбини Вукашина Мандрапе или Љубана Једнака, него и хиљаде других невиних жртава сулуде игре свјетлости и сјечива у хистерији целата. Те справе за мучење, та смртоносна сјечива у рукама умоболних крвника не служе основној намјени него управо супротној, суровој судбини дехуманизације. Њихове пјесничке слике у том дехуманизованом контексту су најчешће и најупечатљивије дате у збирци поезије Бол Мирослава Максимовића. Он у сонетној форми доноси слике ножа, сјекире, брадве и других справа за мучење. Посебно су слике ножа упечатљиве.

*Ја сам нож. Ја сам нож. Надалеко знан.
Људима слућа. Али њонекад бан.
Тада сви инсани којима служих
ѡочну да дрхћие. Свећти сћирах им ѡружних.*

Мирослав Максимовић,
Нож

Ти ”инсани” су у крвавим рукама држали сјечива на издјетињства пјесникових предака знаном потоњем злом мјесту гдје се дијелила тама и свјетлост и сурово сусретао живот и смрт. Њихов главни савезник је био тај стравосјековић, надалеко по злу знани нож.

*Нисам за сийнице, ни за орање,
онај сам гуџачки, сиреман за клање.
Нисам за кухињу, с њом немам везе,
кољем исјод букве, и исјод брезе.*

Мирослав Максимовић,
Нож

У то мрачно вријеме душманска „инсанска” рука држала је нож „србосек” и на ненаданим мјестима задавала недужној жртви смртоносне ударце показујући сву суровост зла које је жедно ирационалне доминације над животом.

*Банем у колибу, банем у сџан,
да од мене сџреје ја сам изабран,
јер нисам само нож на далеко знан:*

*над нежним џрлом врховна сам рука,
крајња исџина, кркљање злоџ звука,
џоследњи џросјај, и џоследња мука.*

Мирослав Максимовић,
Нож

Самопроглашена врховна „инсанска” рука зла и таме често није држала само нож, него и сјекиру.

*Кад се весела, налије ракије,
џа крене чеџрси, сикџање браџије,
она џаг суди, и са њом чакије.*

*Најблисџавија је џо месечини,
кад сече комџије. Таг јој се чини
да сџојена с небом сја у висине.*

Мирослав Максимовић,
Сјекира

Она, сјекира, је по самовлашћу слична ножу који је над нежним грлом ... врховна рука, а она, ето, слично њему, а можда и суровије, самовољно и безразумно суди у друштву с разним чакијама. У друштву разних сјечива, осим бодеза, ножева, кама, разних врста сјекира налазила се и брадва, у мирно вријеме намјенски тесачки алат, а у сабласно ратно, само једна од смртоносних справа.

*До Дурџића ѿја, Дурџића ѿја
ко мирна марва дошѣрана раја.
Дошѣране жене, деца и сшарци.
Маљева, брадвѣ кренуше ударци.*

Мирослав Максимовић,
Код Дурџића ѿја

Нож, тај обични, свакодневни алат, када се нађе у погрешној ”инсанској” руци у мрклој ноћи рађа само језиве асоцијације баш као у пјесми Ломача Јована Л. Делића посвећеној покланим и спаљеним Србима из Придворице херцеговачке.

*Придворицом фењери и меци ко свици
и лавез ѿаса узаврелих.
Мјесец иза ѿоре на бодез личи
мношшво је сјенки, кожа се јежи,
и док се село криком ѿаса
само ријека може да бјежи.*

Јован Л. Делић,
Ломача

Мјесецолики нож постаје далеко крвожеднији у сабласним ноћима када и мјесечев сјај појачава језу и наговјештава неминовну смрт. И не само да је смрт наговијештена могућност, она је сурова свеприсутност исписана

крравим сечивом месечевој сјаја

Мирослав Максимовић,
Код Дурџића ѿаја

након чега у кући, у јами, на непожњевеним житним пољима,
па нажалост и у цркви, иза злочинаца остаје

ко мирна марва исечена раја.

Мирослав Максимовић,
Код Дурџића ѿаја

Злокобно сјечиво, тај инструмент и симбол смрти није се одмицало од српских села, од српских ријека, није излазио из усташких логора смрти па га с разлогом пјесник Анте Земљар који пјева о логору Слано (Паг) из система логора Јадовно види чак и у оштрој хриди на обали мора као

*шиљаићи убог хридине
ѿуић свјеићлоі мора
залешјели
вал и мисао
ѿошиснуићи
снажно
ѿико има нож
на рѿу се ѿостави
важно
и влада
рѿу ѿприближићи се не смије!
бива све ошѿирији
шиље ѿа –
ѿико му ѿриће, мајци, има да се набије.
урла над њиме засѿава смрћи
нож са курјаком брусеве врћи –
хвалисави се очњак из раља засије*

*оштрица је сјајнија од сунца
бљештавија од дана
над зрцалом мора чека ње
у клању
разирана*

Анте Земљар,
Оштрица риша

И не зна се шта болније пред нестајућим видом и предсмртним криком засије, златни целатов зуб, оштрица ножа или неко друго на злом сјечиву уочено Посљедње свјетло прије страшне ноћи како то Горан у Јами рече. Или је од свега страшније сазнање да за тај језиви злочин, за смртоносне ране, за застрашујући бљесак сјечива и масакр недужних, све једно је којим средством је почињен, нико неће да преузме одговорност, иако се сви знају, и жртве, и целати, и наредбодавци.

2. (1995.)

*Погледај ме, брајне, ја сам онај исјети,
погледај док можеш и имаш чиме,
и деда је твој био ми на лисјети,
онај по коме дадоше ти име.*

*Погледај ме, брајне, да се преознамо,
погледај сечиво којим јрлом милиш,
поново се, исјети, над јамом јрзамо,
ја, док кољем, и ти, док цвилш.*

*Погледај ме, брајне, брајски у очи,
погледај и себе, јер мера смо добу,
исјод јрла рана бивши јаук точи,
од кој коров буја на дедином јробу.*

*Поїледај ме, браїе, йоследње ти било,
йоїледај у црне анђеле шїио суде,
заборави, браїе, да се ойейи збило,
заборави, браїе, да йоново буде.*

М. Јанковић,
Јасеновац

Нож, сјекира, брадва, шило, рана, крв, згњечене очи и крвников лудачки хистерични смијех као мотиви, пјесничке слике и симболи траже од свих молитву за спас и спасење душа невиних жртава, али и молитву за непријатеље наше, траже сјећање и молитвено памћење свих страдања на нашем крсно-васкрсном путу баш као што и Рајко Петров Ного у сонету Карма моли Богородицу да подржи Врата Спаса широм отворена за све жртве, а онда и за истинске покајнике.

*Неисказана Нерукоїворена
Мајчице Свейи Царице Небеса
Подржи Враїи Сїаса Оїворена*

*Живої Је Грех Казна Карма Меса
Кад Риба Пахне и Слаїкасиї Окус Има
По Нашима И По Њиховима*

Р. П. Ного,
Карма

ИЗВОРИ

- Пред сјенима српских мученика – поетска руковет /приређивач - Раде Р. Лаловић/, СПиКД Просвјета и ЦКИ Фоча, 2017.
- Раде Р. Лаловић, Српска поезија страдања и патње, Нова Зора, бр. 53-54/2017
- Мирослав Максимовић, Бол, Београд 2016.

О УНИВЕРЗАЛНОМ БОЛУ У СРПСКОЈ ПОЕЗИЈИ

Нема праве књижевности која се није суочила са призорима патње и бола, појединца или колектива. Патња као сјена прати мисао о смрти. Патња и смрт су нераскидиво повезани. Човјек није исти након доживљене патње. Њему је бол отворила нове очи, нове видике, да види и другу стварност и његов поглед на свијет постаје јаснији. Његов поглед на човјека и његове поступке постаје јаснији. Али, оно што остаје без одговора, недокучиво разумном човјеку је питање: зашто људи једни другим наносе бол и патњу; како је могуће да се људи не разумију, а говоре истим језиком и живе једни поред других; како је могуће да људи чине зло из мржње, предрасуда и подјела?

1. Мотив страдања и патње

О теми страдања недужног српског народа у овој нашој „балканској колевци”, без обзира на догађаје, вријеме, локалитете, говоре стихови инспирисани истинитим дешавањима појединца и народа, који су сабрани у пјесничку руковет Пред сјенима српских мученика, приређивача Рада Р. Лаловића. Ову јединствену и вриједну збирку одабраних пјесама, чине пјесме које свједоче о страдању српског становништва кроз цијели двадесети вијек. Карактерише је одличан избор познатих или мање познатих пјесничких текстова насталих на основу личног искуства, или инспирисаних страдањима народа у одређеном историјском оквиру. Ово је горка поезија, поезија суза, туге и страдања, ужасавајућих призора мучења и патње. Ово је и исповијест оних који су измакли ножу, покољу, који

су јасно видјели човјека-целата, човјека-безумника. Ово је поезија која боли, поврјеђује и опомиње.

У нашој историји, двадесети вијек биће упамћен као вијек страдања и затирања српског народа и његових вијековних огњишта. Српски народ је нестајао у херцеговачким и личким јамама, јасеновачким логорима смрти, косовским, шумаричким, сарајевским стратиштима и другим, непознатим и необиљеженим, неиспричаним и неопјеваним мјестима. То стално страдање нас прати као усуд, као да нам је записано, наслијеђено, и зато пјесник у пјесми Родослов каже:

Владислав без іроба

Јован без оїела

Без икоїа Раге

За Бранком Бранко

У ірах у комаге.

Ђ. Сладоје,
Родослов

Да је судбина Србина тешка, страдалничка, извјештава пјесник Рајко Петров Ного сљедећим антологијским стиховима:

Срби су Ти ко кромїир Под земљом су бољи

Ничу ідје их заїрїају све іо іивојој вољи...

Гробља су іи іонијела с хумком свјетлосї вије

На рукама удовици іосмрче се смије.

Р. П. Ного,
Извјешїај владике захумско-херцеїовачкої

Однос жртве и кољача, бол, страшна бол, исказана као основно осјећање, испричана је у сонету Упамтио сам то,

пјесника Мирослава Максимовића. Ова потресна пјесма инспирисана је догађајем страдања српског становништва у Крајини у вријеме Другог свјетског рата, када су усташе побиле и бациле у јаму недужну српску нејач. Његова мајка, која је преживјела покољ „је читавог живота била у неком тихом страху - од људи” . Слика целата који убија, као да ради обичан посао, застрашујућа је:

*И кољача се сећам, њословно је њушио,
Радио брзо, замахвао без муке.
Послије је на бунару њрао алајњ и руке.
Њо је ракију док му се нож сушио.
Пошио рече: Заклао сам их око осамстио,
Диже се и : „ До виђења”, „ Уњамњио сам њо”.*

М. Максимовић,
Бол

Главе српске нејачи страдале су, ножем... кољем испод букве и испод брезе- то је нож који сатире, вади очи, убија дјецу, жене, старце- то је нож који користи целат – безумник, раскорачен и знојав.

1.2 Понижење и уништење човјека и народа

Слика кољача овјековјечена је и у ратној поеми Јама, насталој 1942. године. Инспирисана је стварним догађајима, када су усташе у Западној Херцеговини, у околини Ливна, поклале око двије хиљаде српске нејачи и бациле их у јаме. Пјесник је видио „до темеља попаљена српска села” и „јаме пуне заклане чељади. Разговарао је са преживјелим, недокланим жртвама, и на основу свих тих сазнања, млади хрватски пјесник, партизан, Иван Горан Ковачић, написао је потресну исповијест.

У овој поеми дата је можда најцјеловитија слика злочина. Злочини кољача и физичка бол коју жртве трпе описани су кроз неколико застрашујућих, потресних слика. Оштрим врхом ножа прво су жртвама вађене очи, а затим би жртве по наредби злочинаца згњечиле сопствене очи.

Мучења која се настављају имају циљ само једно: да понизе, обезвриједе и униште људско биће. Слиједе потресне слике бушења и провлачења жице кроз уши, клање и бацање у јаму, посипање живим кречом и бомбама.

Патње и муке жртава се настављају. У сљедећим пјесничким сликама патња се наставља и психичим понижењем.

*Дуїљаши! Ћоре! Лубање мрївачке!
Сове! У дуїља гайї ћемо вам жере.
Да ѿоїлегаїе! Ви, ћораве мачке!
Зарежи ѿїјан кољач као звјере
И слијеїцу ножем одцијеїи лице
Од уха, шїо се заљуља врх жице.*

И. Г. Ковачић,
Јама

У пјесми Ломача, Јована Л. Делића, инспирисаној ужасним догађајима који су се десили на Божић 1942. године када су усташе спалиле цијело село код Гацка, пјесник потресен каже:

*Божїћ је а све ѿоїшавни од мрачної ума
и кућа ломачу разїоре.
Тишина сїїиже ѿодмукло као бијела
на їрах, ѿейео и зло врјеме,
залоїај у їрлу и зїрчене руке.
Одїовора нема! На душама бремене.*

Ј.Л. Делић,
Ломача

Патња и бол као мотив у поезији ове тематике, не односи се само на физичку и психичку бол коју доживљава човјек-страдалник, већ и на бол и патњу изазвану неправдом према цијелом колективу, народу.

Најемотивнију слику неправде према колијевци српске државе и културе, вјечној теми српске књижевности, митском Косову, исказала је поетеса Десанка Максимовић у пјесми Разговор са Косовом.

*Нико, Косово не оїлака
Твоја йонижења и невоље
Нико ѿе не узе у зашїиїїу
Нико не јаукну до облака
Нека ѿи је судбина лака;*

Д. Максимовић,
Разговор са Косовом

У сличном тону, о истој теми пјева и Миланка Голубовић у пјесми Над колевком Балкана.

*Боже, чујеш ли
Како корење чуїају
Како се ѿебе не боје
Како међе
кроје,
ѿамо, їде Косово је,
срїско и ѿвоје.*

М. Голубовић,
Над колевком Балкана

Умјесто закључка

Сваки описани и доживљени злочин је страшан. Физичке ране могу да зацијеле, а шта је са ранама у души, са вјечним болом и патњом коју ријетко преживјели носе у себи?

Шта је са питањем: „зашто?“

Никада до краја наше жртве нисмо пребројали, нити смо обиљежили сва наша стратишта. Можда је и то наша судбина; да вјечно трагамо и тражимо објашњење за сва наша страдања. Зашто је један храбри и слободарски народ сатиран, прогањан и уништаван?

Можда нам то преци, послије свих болних искустава, остављају у аманет обавезу да се вјечно сјећамо и клањамо њиховим жртвама.

Ове пјесме бола, страдања и крика, су опомена да се жртве не смију заборавити, јер је заборав страшнији и од саме смрти.

Руковет Пред сјенима српских мученика значајна је за упознавање читалачке јавности са овом врстом стваралаштва. Трагика самих догађаја, страдање српског народа у различитим историјским периодима, заслужује да буде објављено и доступно широј јавности. Приређивач је успио у оном што је најважније: да сакупи, одабере и објави поезију, која је по тематици посебна, изузетна, јер његује културу сјећања на жртве. Ово је увјерљива поезија која са собом носи снагу универзалне поруке.

НЕКОЛИКО СВЕВРЕМЕНИХ СЛИКА СТРАДАЊА У СРПСКОЈ ПОЕЗИЈИ

Родити се као Србин, мач је са двије оштрице. Вољети срдачно, помагати великодушно, живјети часно, гледати пркосно, поносити се прецима, молити се за сваког човјека што земљом ходи – лијепо је и помало охрабрујуће. Но, осврнемо ли се на странице прошлости, видјећемо, тамо су записани: Косово, Јасеновац, Пребиловци, Јадовно, Шумарице, разне јаме, логори и понори. И сви су српском крвљу натопљени. То утјерује страх у кости јер је овом народу страдање дио прошлости, могуће и будућности; а и буди неутјешну бол јер су многи страдали часно и храбро за свој народ и потомке, а неки чак и не знајући зашто их пред смрт муче и у чему је њихова кривица.

Једну историју, један народ, једну бол, кидала су многа страдања. Србин је вијековима патио и био крив зато што је Србин, као да са друге стране крштенице сваком Србину пише страдање. А из страдања, из смрти, рађа се пјесма. Рађа се јер пјесника и народ веже нераскидиво уже, којим сва бол путује до пјесникове душе, а пјесник, створен да римује ријечи, о тој боли пише стихове, најљепше што умије. Стога, у овом раду ћемо поменути неке од најљепших и, можда, заборављених или непознатих пјесама, препуних слика страдања.

Чак и када прођу вијекови и вијекови, неке ране не зацијеле. Могу и сузе да пресуше. Могу и гробови да зарасту, али истина је да „још наше нису зарасле бољке” (Ранко Ђурић, Системи смрти), те се у пјесничким сликама срећу и страдања која су временски далека, а емоцијом још дио нас. Тумарајући од пјесме до пјесме, настојаћемо да, представљајући

пјесничке слике страдања, укажемо на њихову општост и свевременост.

Одакле почети, него од Косова, од тужне слике Грачанице, око које су расијане кости предака, који су се у боју борили да би њихови насљедници могли без страха да се прекрсте испред манастира, а данас, њено звоно нема кога да дозове. Пјесникиња Зорка Стојановић звоно Грачанице осјети како јој бије у грудима, као срце предака. Из цркве се чује звоно. Звони. Зове и сазива на сабор, на литургију, у цркву. Но, ко да дође? Ко да се причести кад су српске главе посјечене и српском крвљу натопљена земља? Звоно тада бива узалудно.

*Узалуд звониш Грачанице,
Која дозиваш на јуӣрење,
кад земља ӣусӣа,
ӣлаче и с̄ӣење.*

Зорка Стојановић,
Дозивање из Грачанице

Оно што је остало, жене, мајке и дјеца, побјегло је да их рука туђина не дира. Самују. Тихо јецају. Бол скривају и за звуком звона чезну:

Тебе и ӣвоја звона сањају

Зорка Стојановић,
Дозивање из Грачанице

Грачаница стоји пуста. Нема младог чеда да се крсти, нема младих да се на вјечну љубав заклињу. И, кад се потпуно сретнемо са узалудношћу јер звона звоне, а немају кога да дозову, појављује се свјетлост свијећа, свијећа за пјеснике који се моле онако како они знају – ријечима у ритму и рими.

*Мируј Грачанице,
Пустии нека јоре свеће,
нек), освейле ѿеснике,
шћо се смерно моле,
ћуши,
не ригај Грачанице
њихове ѿе ѿесме воле.*

Зорка Стојановић,
Дозивање из Грачанице

Нада је остала у пјесницима. Они ће опјевати оно што се одмеће у заборав. Њихови ће стихови звонити од поља до поља. Стихом ће спајати оне који и вијековима послије пате за истим давним страдањима или се, пак, сусрећу са новим.

Сахрањени су многи из чије су крви никли божури. Посјечено је хиљаде српских глава. Поље Косова надојило се крвљу јунака који су пострадали за њега. Но, ту није крај. Шест вијекова послије, над том колевком Балкана, како је Миланка Голубовић у пјесми зове, неки нови нељуди призивају нова опела:

*Боже, чујеш ли
како нова оћела ѿривају
они шћо исћуњени шћобом
никад биши неће.*

Миланка Голубовић,
Над колевком Балкана

У том моменту ужаса, у ком православни храмови, обновљени, још увијек стоје као згаришта, а неке нове меће се већ кроје, она својом пјесничком душом призива Бога.

Боже, чујеш ли одзвања три пута у пјесми. У првој строфи тај стих одзвања у име очева, са молитвама поврх божура. У другој строфи у име синова јер нељуди призивају нова

опела. И трећи пут, у последњој строфи бије као вапај душе којој кидају коријење.

*Боже, чујеш ли
Како корење чујају
Како се Тебе не боје,
Како међе
Кроје,
Тамо, њде Косово је,
Српско и Твоје.*

Миланка Голубовић,
Над колевком Балкана

Онако као што су се уочи боја дјевојке, сестре, жене и мајке молиле Богу да погледа српске војнике сутра, на Косову, ова пјесникиња се моли да на још живу рану не додају со. Пјесмом Миланка Голубовић показује цикличан круг страдања. Балкан се још није опоравио, а већ нове патње га стижу.

Због недјела туђина, тугом су обавијени: жене, мајке, младићи, дјевојке и дјеца, зато ћемо овдје издвојити неколико пјесама посвећених њима.

Владимир Назор је једну пјесму посветио свим православним мајкама. Пјесма почиње мотивом огњишта, симболом куће и породице. Човјек у свом животу тежи да сагради кров над главом, дом за своју дјечицу. Својим рукама реда камен по камен, дрво по дрво да би имао кућерак у ком ће око огњишта браћа и сестре да се скупљају. А онда, у село упадну неки други људи и попале све што је српско, тако и куће. Кад се сва топлина једног дома сруши на једну гомилу и почне да тиња у пепелу, а мајке ходају по згаришту тражећи остатке колијевке свог чеда, пјеснику бива јасно да од свих жена најнесрећнија је православна мајка.

*Све је сада дим и њејел, све ѡројѡиа чађа шавна –
иш, сломљена крејка ірана, најбједнија међ женама,
мајко іправославна!*

Владимир Назор,
Мајка іправославна

Православна жена је на својим рукама са брачним другом дочекала његову смрт. Православна мајка кука изнад јаме над својом дјецом. И зато, ореол од стихова православној мајци диже пјесник да се у ћутању не угуши сјећање на бол и тугу свих православних мајки.

*Пусиш нека шѡужба івоја одјекује широм земље
и нек іпраје вијековима. Нека чују у шшѡ сада
іромешну се сјеша івоја, івоја шѡиа сшара, давна.
- Шушшш. Бл'једшш. И ореол мученишшѡва већ шѡ круни,
мајко іправославна.*

Владимир Назор,
Мајка іправославна

Осјећајући како један живот, једну младост за трен прекине једна сабља, метак или пламен ватре, Милан Недић пише Успаванку српским младићима. На животну причу метак стави тачку, зато перо Милана Ненадића пише:

*Сіавајше младићи, везани, сечени,
Сіавајше младићи, рано доречени.*

Милан Ненадић,
Српски младићи, Успаванка

Онима што је прекинут живот онда када су могли дјевојкама поклањати руже, мрсити косе, писати писма, пјесник пјева успаванку и моли за:

*Мир ваѡем ѡеѡелу крај грумова ѡрашних,
Покој ваѡој дуѡи ѡосле мѡка сѡрашних.*

Милан Ненадић,
Срѡски младићи, Усѡаванка

Но, кад се догоди страдање, кад заболи душа што су они, који су у живот ушли недавно, већ осјетили шта је губитак и страх, тад пјесник завапи:

*Плачи, Вољена Земљо и Сузама осветѡли
Мисао која ѡиња у свакој наѡој жељи*

Добрица Ерић,
Плачи вољена земљо

Императивом „плачи” он не оставља простора за друге могућности. „Плачи”, виче пјесник цијелој Земљи, свима, без разлике јер крив је свако ко је дозволио да се лију дјечије сузе. Од свих суза које су проливане у вољеној земљи, Ерић прави градацију и на врх ставља дјечје сузе:

*Од свих Суза које сад каѡљу ѡо Планетѡи
најѡужније су Дечје Сузе у Мојој Земљи.*

Добрица Ерић,
Плачи вољена земљо

А и зар може другачије? Док друга дјеца памте дјетињство по играма жмурке, окупљањима за топлим ручком на столу, породичном одласку у цркву на литургију недјељом, ова дјеца од дјетињства имају само три слова – р а т. Поклонио им је несаницу, нагла трзања из сна кад се звук пуцња приближи или закука мајка најбољег друга из разреда, скривања по подрумима и ишчекивања очева да дођу са положаја. Тек што су на свијет дошли, а већ знају да је дошла нека

опасност са именом Рат, која узима тате, маме, дјецу и одводи их да се више не могу загрлити.

*Ко ће Деци да враӣи све оно ш̄ӣо им узе
ово зло, с̄ӣало сво у кра̄ӣку реч – ра̄ӣ?*

Добрица Ерић,
Плачи вољена земљо

За ону дјецу, коју бацају у „јаме безданице”, за ону дјецу „што уче школу у вучјим и лисичијим јамама” пјесник Ерић повикује:

*Нека се скамене ѿо̄леди и нишани ӯӣрӣи
у Дечја Срца, у Беле П̄ӣице над рововима.*

Добрица Ерић,
Плачи вољена земљо

Кад се покопају невине знатижељне окице, а остану да земљом корачају они, који су на њих уперили пушке, дан више не може да сване. Спаса нема све док се сва три Бога на Тебе не сажале / и не пресеку помор бачен међ псе и људе (Плачи вољена земљо, Добрица Ерић). У овом стиху Ерић показује да, уколико желимо спас, морамо изједначити све религије и поштовати сваку, те да је нужно да се ујединимо у молитви за дјечја срца и сузама да сперемо све зло које је донијело рат. Зато у свакој непарној строфи одзвањају ријечи Плачи, Вољена Земљо јер сузе само могу донијети трачак свјетла земљи која се још више воли јер су у њеним темељима срца најневи-нијих од свих.

Како је Ерић изједначио религије, тако Раде Р. Лаловић у пјесми Вјечнаја памјат изједначава слободу.

*Све једно је
С које сїрране долази слобода
Каг је смрїи
Ко јака за враїиом*

*Раде Р. Лаловић,
Вјечнаја ѿамјаїи*

Свеједно је јер више није остало наде да ће некад бити другачије. Смрти ће опет бити. Бистрик, Златиште, Добровољачка, Јасеновац или Косово, сад све као једно стаје у ову молитву коју пјесник завршава молитвеним ријечима

*Да ѿомјанетї Госїог Бої
У царсїиву своме.*

*Раде Р. Лаловић,
Вјечнаја ѿамјаїи*

Лука Цицмил у пјесми Мраморни свјетионици даје једну тужну слику тишине. Тамо, гдје је некад била дјечја граја, гдје су некад момци и дјевојке уз пјесму у пољу радили, сад је тајац.

*Овдје је живоїи од сјенке ѿишии
Овдје су вјекови замучали муком.*

*Лука Цицмил,
Мраморни свјетїионици*

Но, овај пјесник ће убрзо своје стихове обојити ватреном бојом, отварајући једно ново поимање слободе, слободе која исијава и испод земље:

*Слобода овдје искри кравим жаром
А мушке живоїе смрїи їрле.*

*Лука Цицмил,
Мраморни свјетїионици*

За слободу дат је живот, пролила се крв. Та крв остаје да исијава под земљом као свјетионик који нас враћа на прави пут и не дозвољава да заборавимо како смо ову слободу добили и „никад да им се не каже збогом” (Лука Цицмил, Мраморни свјетионици).

Међу пјесмама које сликају страдања, издвојићемо једну која се одликује посебно достојанственим тоном.

*Мисле да им јама даје имања –
јама је њајна њихової немања.*

Мирослав Максимовић,
Јама

Два стиха, а толико поноса у њима, поноса који је са покушајима да се затрпа у јаму само постајао јачи и пркоснији. Послије свих губитака и пропаћених момената, пјесник осјећа величину у томе што је његов народ часно страдао док га је тиранин ломио и мучио. Послије пребројених изгубљених живота пјесник кристалише да та јама није немаће нашег народа који је бацан у јаме, већ немаће оних који су их бацали, а за нас је она домаће збориште.

И у пјесми Јама и у пјесми Бол овај пјесник јаму представља као мјесто за окупљање:

*Сви су окуљени, сабор, у јами,
а сви остављени, немоћни, сами.*

Мирослав Максимовић,
Бол

Јама је састанак. Јама је реалност. У њој су они који су скривили зато што су рођени. Управо то боли. Вријеме тече, прошлост граби оно што је до овог момента била садашњост, а „рана зараста, а бива још љућа” („Бол” Мирослав Максимовић). Свако живи са својим губитком, од бола безуспјешно бјежи, зато се пјесник пита:

*„Да ли смо цели или смо ѿола,
ѿа ѿоловине седну око сѿола,
ручају вечносѿи, бежање од бола”*

Мирослав Максимовић,
Бол

Кад се странице историје пуне побројавањем жртава, ни миљама удаљен од свог рода, из туђе земље Америке, Јован Дучић није могао остати имун, те је писао:

*Сѿирељају и сад на свим ѿољима,
ѿоред свих ѿуѿа сѿоје вешала*

Јован Дучић,
Лички мученици

Страдање га је нагнало да о злокобном рату поје пјесме. Не може да врати очи слијепима, ни руке и ноге богаљима, не може да врати дјетету оца, мајци сина, само може да буде пјесник. Може да патњу свог рода осјети као своју јер зна да падају бољи све за бољима (Јован Дучић, Лички мученици) и може да исплете пјесничке слике тако непогрешиво да свака ријеч се окоријени и пусти жиле.

*Свеѿу реч срѿску свуг су ѿребили,
Као хијене крв су лизали*

Јован Дучић,
Лички мученици

Из ината спјевао је пјесме, сложио је ријечи. И кад њега не буде и не буде нас, пјесме ће да остану будућима, да знају да постоји гробље невиних, чија се крв измијешала са земљом.

Дакле, овако богата страдалничка историја неминовно је морала да створи поезију препуну слика страдања и бола. Сваки поета, и у радости и у патњи, остаје дио свих људи. Свјестан је да је он само зрно у наслагама прашине, али при

томе његова бол и патња не чине му се недостојним пажње. Сад је немогуће положити живот за нечији туђи, немогуће је вратити неког, али могуће је поклонити ријеч, из свог пера прослиједити пулс рими да бије у ритму закопаних срца и тиме слике страдања учинити свевременим.

Страдање српског живља било је инспирација овим пјесницима да о губилиштима, стратиштима, јамама, логорима и ратовима, спјевају пјесме. Они не вапе за осветом или одмаздом, већ се боре за ријеч о ономе о чему се ћути и тако овим већ поменутих свевремених сликама страдања скидају вео заборава са дијела наше историје и своје стихове нам остављају за наук, како не бисмо у незнању и заблуди посрнули.

Ратова је било много, можда ће их и још бити, зато смо и ми у овом раду покушали да истакнемо оне слике страдања, које су ванредно емотивне, јер сматрамо да живимо у времену кад је потребно родољубље одржати на достојној висини и сачувати успомену на велике и болне моменте наше историје.

Извори и литература:

- Лаловић 2017: Раде Р. Лаловић, Пред сјенима српских мученика, поетска руковет, Фоча: СПиКД „Просвјета” ОО Фоча.
- Лаловић 2017: Раде Р. Лаловић, Српска поезија страдања и патње, Билећа: НОВА ЗОРА бр. 53-54/2017, СПиКД ПРОСВЈЕТА.
- Лаловић 2018: Раде Р. Лаловић, Слике сјечива и ране у српској поезији страдања и патње, НОВА ЗОРА бр. 57/2018, СПиКД ПРОСВЈЕТА.

СУЗЕ И ПАТЊЕ НЕДУЖНИХ ОД ГОСПИЋА ДО ПАГА КАО ПОЕТСКИ МОТИВ

Вишедеценијска тишина о стравичним злочинима у усташким концентрационим логорима Слана и Метајна на Пагу прекинута је деведесетих година протеклог вијека објављивањем фељтона Пакао у каменитој пустињи.¹⁰

Пето највеће острво у Јадранском мору, привлачна туристичка дестинација за све љубитеље дивље егзотике и питомих плажа, острво Паг је незаобилазна координата на географској карти српских стратишта у Другом свјетском рату. У очима посматрача, свједока стравичних злочина, живописни острвски предио буди немила сјећања.

*Галебови надлијећу обнажене
заводљиви низови кујача Гале Гогошине вајре –
док се дјечији крикови уживају у крајолик*

....
*Тако је ојеш све шћу, у истој шаци
и живош и смри: ни радосиш Гљусак
да у њој, Гостољубивој, сашари,
Слана, што је њено име.*

Анте Земљар,
Уз име

Док галебови у пјесми Уз име посматрају људе срећне, радосне и разигране, у пјесми Безимена врпца у једној другој временској перспективи галебови су и сами узнемирени јер

10 Фељтон је излазио од 26. јула до 18. септембра 1985. године у 46. наставака у ријечком „Новом листу” и „Гласу Истре” из Пуле.

су негдашњи острвски мир нарушиле колоне оних које су повели на вјечна одморишта са којих повратка нема.

*їалєбова јайїа узнемирєне
крузє йонаг камениїих рїїова
їоваздан
несїрїљиво
јер нас воде у колонама
надају се силаску їдје смо им заузели їнијєзда
не слуїе да мрїрваци не наїушїїају
годијєљєна їубилишїїа.*

Анте Земљар,
Безимена врїца

На пијеску обнажена тијела славе живот и не слуте да у пијеску лутају сјене, саме и заборављєне, сјене страдалника чији је живот прекинут оштрицом ножа.

*їросијавам їијєсак
косїи усийїњєне
око мене*

Анте Земљар,
Сјєне у їијєску

Међу првим књижевницима који је писао о усташким звјерствима на Пагу у периоду од средине јуна до половине августа 1941. године био је хрватски књижевник Анте Земљар. У пјесми Позив на дракама која је посвећена Србима из села Шибуљине побијеним на Пагу у логору Слана 1941. Земљар се јавља као лирски субјекат који је био свједок злочина.

*лушам њо жези, коѡлу усијаном
заїледана себе ниушѡа;
небројених днева
лушам њо жези, коѡлу усијаном
їдје су вас ѡекли у црна ѡоднева*

Анте Земљар,
Позив на дракама

Свој антиушашки став Земљар је јасно исказао, и показао, кад је на острву са пашким младићима у вихору рата поставио спомен-обилежје жртвама Слане. Вијенац направљен од глогових бодљи са двометарском црном траком на којој је писало ЖРТВАМА СЛАНЕ јасно је изразио пјесников отпор према злочину и осуду злочинца. Прошле су деценије које нису умириле пјесникову свијест. Напротив, Земљар и сам признаје да су га слике злочина узнемиравале кад год би их се сјетио, да су га оне непрестано пратиле

*од којих бјежим кадїод им се враћам
расушје свијестїи из ѡовијеної сашїа –*

Анте Земљар,
Умјесто листа палме

Анте Земљар носио је у себи више од четрдесет година слике патњи, страдања и мука, све до 1988. године када је изашла његова књига Харон и судбине у којој је Земљар описао мучења и звјерства ушаша у концентрационим логорима Слана и Метајна на острву Пагу 1941.

Слике страдања у Пашким вратима Земљар је унио у пјесму Умјесто листа палме. Пашка врата су још једна плава гробница у којој леже старци до дјече, мајке до сина. Злотвори су жртвама стављали камен о врат и спуштали их полумртве у морске дубине. О томе свједочи Земљарова пјесма Умјесто листа палме (догнане до рта с каменом

о врату / спуштали их полумртве у дубине). Вапаје у ноћи
клања нису видјели ни Свети Криштофер, нити Свети Ни-
кола. Нису могли јер злољудима ништа није било свето, ни
животи невине дјече, стараца и жена, па ни скулптуре света-
ца који су вијековима бдјели над путницима и спашавали их
услјед морских и животних бура, а којима су злочинци пова-
дили очи. Можда су они у пашкој каменој пустињи у чијим
срцима ничег људског није остало мислили да, ако оскрна-
ве скулптуре светаца, ако поваде очи свецима, о призорима
суза, патњи и страдања неће имати ко да свједочи. У том
тренутку сигурно нису знали да се ниједан злочин не може
сакрити, ниједна затрпана јама прикрити. Путници, то јест
жртве, поведени на путовање са кога повратка нема, узалуд
су свој поглед усмјеравали према заштитницима путника не
би ли пронашли бар трачак наде. Али у том пашком паклу са
жртвама је умрла и нада.

*нији су видјели свеце, нији се иједан
свештац пробуди да им лампом домахне
знаком њознајим од њамиивијека
свјејило њејово да их нагом надахне.*

Анте Земљар,
Умјесџо лисџа њалме

Све је у паклу оштро, и вјетар који дува са Велебита,
и оштрица ножа, чак и бог хришћански. У пашким јамама
измијешана је крв крштених и некрштених душа, Срба и
Јевреја. Лирски субјекат који је жртва злочина је свјестан
да су сузе, патња и бол крштених и некрштених исте и зато
заувијек повезане. Злочинац је жртве, и Србе и Јевреје, ис-
тим конопцем везао, истим ножем клао, у исту јаму бацио,
те тако

*крсѿиѿељски нож нам
церећи се
за вјечности
судбине измијеша*

Анте Земљар,
Умјесто листа њалме

Уједињене у смрти жртве, и крштене и некрштене, не желе да их раздвоје када дође час ускрснућа (немојте наше животе / богови злочина / раздвојити / код ускрснућа). Жртве су, очито знале оно што смо ми годинама послѿје почињених злочина заборављали, а то је да се живот послѿје смрти наставља кроз приче, сјећања, помене жртвама.

Далеко суровије слике страдања од оних које је унио у своју поезију хрватски књижевник Анте Земљар, а које свједоче о страдању Срба и Јевреја на Пагу 1941. године налазимо у пјесми Дајана Петровић У Христа обучени. Мотиви страдања су утолико потреснији што је лирски субјекат у овој пјесми, и свједок и жртва злочина, четворогодишњи дјечак. Тако натуралистичке, језовите, драмски обојене слике страдања могли смо да видимо још само у поеми Јама Ивана Горана Ковачића. То су слике парања утробе жене и мајке, вађење наживо дјетета из мајчине утробе, распорени лешевѿ који остављени леже, раскомадано тијело мајке чије је око извађено, одрано тијело оца чије су ране посољене и бачене на дно Шаранове јаме.

*Из мајтерине уѿробе Свеѿе
Извадише наживо
Живо јој друѿо геѿе,
Па их ѿако расѿорене осѿавише...*

Дајана Петровић,
У Христа обучени

Читајући пјесме о страдању недужних од Госпића до Пага ничије сузе нас не пеку толико колико сузе лирског субјекта у пјесми Дајане Петровић који каже

*Четири сам најунио леџа
Леј сам живој њроживео
Нисам њреживео.*

Дајана Петровић,
У Христа обучени

Послије толико prizora страве и ужаса које је видио, за лирског субјекта у поменутој пјесми оштрица ножа на гркљану је била избављење. Клање је значило за свједока, сада и жртву, сусрет са братом и мајком. Зато су послије проливених суза услиједили срећа и радост јер за дијете је непролазна радост бити поред најмилијих, и у смрти. (Ту, / У јами / Први сам пут брата пољубио.../ О, непролазна радости, / О, вечна младости!!! (Дајана Петровић, У Христа обучени)

Да ли је живот прекинут ножем завршен, пита се лирски субјекат у пјесми Сјене у пијеску, Анте Земљара. Није и не смије да буде. Али ми смо дозволили да буде зато што смо предали жртве историјском заборау. Зато покојници плачу и зато је мук велебитских јама безданки страшнији од најстрашнијег крика. Заборавили смо да је свака наша јама безданка опомена. Опомена да опростити морамо, али да заборавити не смијемо. Да бисмо сагледали садашњости избјегли грешке у будућности, не смијемо заборавити сјенке мученика које су остављене да лутају од Јасеновца, Јадовна, Пребиловаца, Корита, Глине, преко свих стратишта и страдалишта, све до Шумарица. Не смијемо заборавити

*Велебитске јаме небројене
колико свѣтих у ујѣобама скривајѣ*

Анжелика Николина Кучинар,
Јадовно

Нажалост, због тишине која се надвила над жртвама, због историјског заборава Анжелика Николина Кучинар се обраћа мртвима и позива их да они говоре о злочинима кад већ живи неће.

*Пројоворијѣ кости, усахле, мртѣве
Причајѣ истину када већ неће живи
Нека не остиану заборављене жртѣве
И нека зна свијет која да криви.*

Анжелика Николина Кучинар,
Јадовно

Пјесма Јадовно је опомена свима нама да не смијемо да препустимо вѣлу заборава жртѣ велебитских јама због тога што су оне свете. Жртѣ кроз сјећања преживјелих васкрсавају и настављају да живе.

*У бело удешени
У Христа обучени*

Дајана Петровић,
У Христа обучени

У бијело удешени јер су пострадали невини. У Христа обучени зато што су као и Христ поднијели терет жртѣ за нека нова будућа покољења. Дакле, сам назив пјесме Дајане Петровић У Христа обучени је својеврсна парабола у којој се у исту метафоричку раван због мучеништва и жртвовања за друге стављају Исус Христ и пострадали.

Пјесници који пјевају о сузама и патњама недужних од Госпића до Пага не помињу ни освету, нити одмазду. Напротив, пјесници позивају да опростимо једни другима.

*А ми, недостојни молићемо Бојомајку
Да опростимо једни другима
Али никад Србине не заборави хајку
Над ничим кривим, чеснијим људима.*

Анжелика Николина Кучинар,
Јадовно

Опростити морамо, али заборавити не смијемо Јасеновац, Пребиловце, Глину, Корита, све наше јаме због тога што су то свијетла мјеста око којих треба да се окупљају будући нараштаји. Та свијетла мјеста у српској историји су свијетли гробови и подсјетник да су живот и смрт међусобно повезани јер Свеједно кад / И гдје падосте / Све светлији / Светији сте / У нама. / У очинској земљи / Ми вас живе видимо. (Драган Колунџија, Као да су живи).

Пјесници апелују на његовање културе сјећања и развијање свијести о значају жртве јер је управо култура сјећања на жртве најбоља одмазда злочинцу, нечовјеку. Дозволимо ли себи да заборавимо пострадале у периоду од 1941. до 1999. године то ће бити гријех једнак оном који су почини сви наши злотвори у протеклим ратовима.

ЈАДОВНО ЈЕ НАША ВЕЛИКА ТЕГОБА И ИНСПИРАЦИЈА (Динарска туга је посебна туга)

ЊИХОВЕ ДУШЕ СЕ САКРИЛЕ КОД БОГА

Велебит као вјечити стражар, чува у својим њедрима шумор вјетра, слободу вучје стопе и птичјег поја, који потенцира ону посебну врсту самоће у постојбини „љутога” бола. Људска и поетска замишљеност удара у тврдо небо над Динаром. У бројним подвелебитским селима - нема српске душе! Све се догодило на један „зачудан” начин уз деценијску технику јавног потискивања злочина од којих смо и дан - данас „ошамућени”. „Закатанчена истина”, само о понечему се причало, дуго је била под пољупцима мртвих успомена. Очитост заборава, дубока као вријеме ушло у 78. годину, појевтињује оно упечатљиво и трауматско; права физичка конкретизација заборава. Вјетрови и кише спрале су крв уморених Срба, али се легенда сплела око њих и стала на сред путање пролазности која води у довршетак и заборав, другу смрт. Тајна, све што се више крије, опаснија је. Ништа није пра̀во док не „пропутује” кроз народ.

Никада мира у људима и међу људима; спопале нас нове олује, неистине и туга која уједа. Људи све могу, али и највећа зла чине једни другима. Велебитске јаме су постале кућни прагови за толико хиљада небројених Срба. Јадовно са Госпићем и Пагом је сабирни центар, „невоља изнад човјека” који посрће брдовитом Ликом и љутим велебитским сломивратима. Као у библијској катаклизми завитлале се нечисте силе да затру сваку српску стопу.

На том мјесту застаје дах и нестаје потреба за ријечима. Само траве говоре. Тишина има звук који се не чује него осјећа и хвата одлутале мисли. Велебитске јаме имају свој језик; употребљавају ријечи, само се довољно не чују или не разумију. Али, над Велебитом пребива Бог, ко зна да слуша тишину, може га видјети. Све је преточено у смирај; њихове душе се сакриле код Бога. Највише има тишине која одавно пландује. Самоће царују у Шарановој јами и другим безданицама над којим прошлост стално „помаља” своје тужно лице. „Велебитско” ћутање рађа истинске ријечи. Тишина и ћутање одмарају праве ријечи. Оне не замиру већ добијају нову снагу. Ријеч хоће да се роди, да „излети”, као да је први пут изговорена. То скривено треба препознати и открити. „Трагање није мала ствар.

Све је окренуто наопачке „на брдовитом Балкану” од људи „обогаљених” суровошћу традиције кроз путање њихове историјске свијести. То је сложена људска драма сукоба ужасно разнородних менталитета и вјера. Јадовно је језива метафора недавне историје динарског народа. Његово име - прави „несретлук”! „Хартија да се распадне од те јадовите ријечи.” Онда, све ријечи треба добро посложити, намјестити, умјетнички стегнути и притегнути – утврдити пјесму на сва времена. Ријеч Јадовно је „улаз” у пјесму која је дозвола многе изузетне ствараоце, који су „упризорили” једно наопако стање по злу непоновљиве „ендехазije”. Ни језик умјетности не може да формулише тај помор. Све се аветињски одиграва. „Ништа поетичније ни луђе од стварности, али нема истине без умјетничке истине, њеног правог израза.”

Јадовно је опсједантан мотив многих пјесника због страдања Срба на „најгротескнији” начин. Као бројанице на гајтану нижу се колективне несреће народа ком припадамо. Ту влада уклетата црта односа са урођеним страхом због љутих трвења са инвазијама ужасно туђим. Ту су разна насљеђа, сјећања и приклањања својим скривеним идеалима. Нека метафизичка несрећа лебди између два свијета.

Многе пјесме засигурно су у крвној вези са страдалницима чијим бићем и крвотоком се пјесник прожима. Ријека необичног поетског духа успјешно прати сваки тренутак. Сам наслов ураста у садржај; све је сатрвено а непоражено.

Унесрећени сваки страх „одгурнули” пред крвожедним убицама. То је мук. Народ огрнут муком, а ничијој срећи није био на путу. Они су под „стегом” старца Вујадина осјетили меморију предака у себи и све оно што чува образ. Усташки маљ туче немилице; рана од ножа пече и боли. Све личи на сан уз несхватљив дах судбине. Тешко ономе кога савјест осуди: тај није само кажњен за времена, него за сва времена.

Ужас на плану колективног сатирања и затирања српског народа „евидентирали” су многи аутори старије и млађе генерација најразличитијих естетских и других опредјељења. Они су умјетнички „закуцали” праву истину. Пјесма „дотура” нова значења са изненадним смисаоним ефектима, који наговјештавају универзалну и теобну тему која није увијек за лирику, а опет без ње не може. Аутори испољавају способност да истрају у приказивању усташких трвења из неке давне мржње све до изгубљене нормалности која се мора „преломити”.

ИЗ ЈЕДНЕ НЕОБИЧНЕ ИНСПИРАЦИЈЕ ПЛАНУЛА ЈЕ ПОЕЗИЈА КОЈА НАС ЗАВОДИ У ПОСЕБНЕ ОБЛАСТИ ДУХА

Данас сви пјесници имају смјело отворен поетски изазов према тако дуго запуштеној и до недавно идеолошки „несимпатичној” теми, те и према другим битним питањима људске егзистенције. То су коректни и успјешни поетски дијалози са великим и тешким мотивом. У приказивању злочина сви су остварили апсолутну новину. Они нису само емоционални „преводиоци”, већ се успјешно носе са крупним изазовима.

У поетским остварењима Јадовно просто ураста у композицију и садржај. Са пуно запитаности „затеже поетски” лук као неодољив мотив који прикупља ћутање, затвара се у себе и нагони многе ауторе да празне своје емоције. Сви они испољавају несрећу што говоре о „проклетим” ствари-ма. Просто су помјерили предмет поезије у друге специфичне духовне сфере. Ради се о оригиналном, снажном и елементарном доживљају уз висок поетски таленат. Сви су високо побуњени уз допадљиву поетску технику.

„Најунутрашњије” присуство први је остварио Анте Земљар са Пага. Он прави једну посебну пјесничку артикулацију већег умјетничког домета. Оригиналан, снажан и елементаран поетски осјећај и висок пјеснички таленат - само су приближна дефиниција овог изузетног пјесника. Он зна да у историјски оквир удјене њему својствену поетску „зачудност” и озрачи простор свјетлошћу већег смисла. Његов поглед на злочин има посебан лирски вез и звук, те успоставља озбиљне пропорције између убица и недужног народа. Видан и особен је његов поетски систем. Исти учествује у болу и кришом прилаже вијенац на мјесту страдања. Земљар је голоточки затвореник од 1949. до 1953. године.

Искидани трагови сјећања творе стихове из ништавила јама, шкрапа и плавих дубина на његовом Пагу. Драматична стварност биљежи евидентне поетске учинке, пробуђене одnose и асоцијације. Оно запретано пребива испод прага свијести. Зашто нас то не би занимало!? Земљар коректно додирује мјесто општег покоља 1941. године на поменутом острву, гдје ствара Стихове о Слани, усташком логору на Пагу из комплекса Јадовно.

Узбуркана садржина стварности обиљежена је „вијугавом” путањом емоције посебне врсте. Његове су заслуге очите у „мотивима, фигурама, рјечнику и новим поетским конструкцијама”. Он зна да мисао сажме у свој „згуснути поетски бљесак”:

*... кад нам се крв ошочила у исѣу ѿору шуѣликава
крша крстѣишељски нож нам црећи се за вјечности
судбине измијеша*

Анте Земљар,
Умјесто лисѣа ѿалме

Просто „занесвјешћује” начин којим се везује поетски материјал. Исти укључује врло различите могућности за испитивање. У сваком случају, неадекватне су досадашње навике у тумачењу поезије. Необична је мотивски и комплексна по осјећањима. „Понекад се тешко долази до смисла, мисаоног језгра и садржајног значења, што је вриједност овог коректног свједока догађаја. Уосталом, укус је питање строгости!”

Земљар има репрезентативан образац који „универзализује” тему до високог степена и избјегава сваку могућу баналну конкретизацију, која се огледа у распршеним знаковима покоља. У скривеним слојевима, приказивањима, примјетна је линија лирске рефлексije бола и ножа као посредне везе. Успјешно идеолошко „помјерање” стварности постигао је неутрализацијом призора. Дат је „сабласни и магични, готово нестварни карактер убијања”; ријетко се појави нешто сасвим конкретно.

Његова естетска раван надјачала је сваку другу. Стихови о Слани су високог стилског и мисаоног замаха са јаким личним обиљежјима. Све је преточено кроз умјетничку личност пјесника који својим поетским чулима „биљежи” двије чудесне п р о т и в н о с т и. За ствари из језиве стварности нашао је коначан израз који привлачи и узнемирава. Земљар је сјајан умјетнички стилизатор који надахнуто поетизује историјске чињенице. Његове пјесме имају сјајну „прераду”, врло ефикасну умјетничку транспозицију. Он је дигао све одједном тако високо. То су мјере знања – ријеч која рађа и препорађа. Код њега сијева једна посебна поетска енергија „осијана” бистрином.

„Мелодија динарске елегије вјековима је положена у душу напаћеног и поносног личког и далматинског народа. Емоција запретана у елегичном тоналитету” док се звуци поклања разазнају уз помоћ гротескног поетског дискурса. Сијевају ријечи као бритке оштрице које нас „задивљују”:

*... урла над њиме засијава смртии нож са курјаком
брусеве врши - хвалисави се очњак из раља засије
оширица је сјајнија од сунца бљештавија од дана
над зрцалом мора чека ше у клању разирана...*

Анте Земљар,
Оширица рша

Дао је оригиналан и снажан удес унесрећених на неповљив начин.

„То је један крепак и свјеж стил који дјелује пун изазова и немира. Увијек лијеп и индивидуалан са трептајем оригиналног осјећајног таласа.” Тон и стил сасвим ухваћени у своју сврху. Многе поетске финесе меке, хармоничне и естетичне, откривају посебна гротескна стања недужних која се морају евидентирати и вјерно пренијети онима који то нису гледали голим оком, а који долазе послџе нас. Истовремено слути оно што ће доћи измирујући нас са оним што нас чека – „ако све” то заборавимо. То је понирање у стање беспомоћних језиком који је сам по себи инспирација. Он је, крајње поетски, злочинце учинио дубоко одговорним за свој рад. Масовно убијање је једна жалосна и опасна ствар која се не смије прећутати. Његова запитаност је етички узвишена са врло великим духовним принципима. Одуховљена ријеч све је сажела, просто скресала за сва времена.

У живој измјени бола и осмијеха, свјетлости и сјене, налази се једна од основних, готово скривених, љепота Стихова о Слани. Ту је безброј сцена које је „заплео” у неопростиво злочиначко лудило. Збирка је препуна љепота језика као језика.

Он се као млад човјек на Пагу нашао у „злу и горем”, у бесудном времену које се отело свакој контроли. Људи су „непознајни”, зли и опасни – загорчавају живот. То су поруке „интелекта” слуху човјекову. То је поезија са великим разлозима; све је проговорило, све је обесмртио и виноу се у посебне духовне просторе, праве висине.

Језив мотив дао је пјеснику чудесан језик и стил. Он је несебично упињао свој таленат према тако „тегобној” теми. Од почетка до краја слушамо најразноврсније ударе ријечи. То је истовремено језик ведар и прозрачан кроз који се увијек назире алузије са финим нијансама, „зарезотинама”. Све је два пута умјетнички генијално везао, али и чудесним језичким обртима заплео многе синтаксичке конструкције. То је понирање у стање унесрећених језиком који је сам по себи инструмент и оружје.

Ријечи струје кроз порозност мисаоне стране доживљаја сливеног у необичну визију. Та емоционална веза скривено и потајно траје уз интимне и исцрпљујуће лирске обрачунае. Стваралац високих способности укрстио је многе горке истине, проблеме, који из гроба трзају! Ријечи вјешто написане стварају широк емотивни и мисаони распон.

Земљар има једну поетску „интенцу” која „вибрира и казује на посебан начин о злочину над злочинима”. Он је лирик у најтананијем смислу ријечи врло њежне интимности, он вјешто измирује етику и естетику, што је увијек било тешко. „Умјетнички ефекат увијек изнад функционалног.”

Земљар је интелигентна и озбиљна пјесничка појава. Он је створио апсолутну новину. Одвео га је сопствени слух за нове тонове савременог пјесништва. Оно умјерничко сјенчи све остало. Збирка Стихови о Слани је тајанствена, комплексна као и само вријеме – пуна наслућивања и бесмисла. Он је велика и озбиљна појава у пјесништву и животном удесу страдалих на Пагу. Циклус Стихови о Слани је пун врхунских поетских остварења. Сваки стих дубоко личан и интиман;

нико се тако није разрачунао са злочиним. „Све голи парадокси, али и право творачко умјеће пред којим застајемо; често изгубљен поредак, гдје се сусрећу многе слутње.” Овај пјесник има изграђен укус и моћ да неизрециво буде изрециво, а слутња постане слика.

Гдје год такнемо његов текст, он нам се нуди финим поетским препрекама, језичким ударима и закивцима поетске љепоте. Тешко је испразнити многе његове пјесме. Земљар је пјесник модерног сензибилитета и језичке пуноће, оне неизвјесне даљине које зрачи задивљујућом поетском вриједношћу.

Земљарева поезија о пашком логору смрти нам нуди стихове са таквим преломом мисли и емоција који су неповљиви.

Али, Јадовно је индуковало нове тонове код знатно млађих пјесника.

У дубину страдања ушла је и пјесникиња Анжелика Николина Кучинар. Све је ожаљено и непрежаљено у правцу судбине преласка из једног свијета у други. Она дубоким поетским „дамаром” понире у токове који исповиједају живот који транспонује у вјечни сан. Отуд су код ње слојевите дубине пјесме, значења сложена па је и њен бол особен емоционалан „додир”. Све је попраћено тим пјесничким билом - успјешним оживљавањем „ишчиљеле” истине. Историјско и митско се прожимају. „ Дух тријумфује над свим што је овоземаљско и пролазно.”

Пјесникиња болује од њежних мисли пред муком која лебди високо над њом. Пуно је „неизрецивости”, људског бола и зла. Њене мисли сијевају око елементарних права и људског достојанства. Тешко је савладати сву ту осјетљивост у себи. Иако је вјечито присутно отровно осјећање мржње тиранина на вјечито нашој чемерној и пакосној земљи она, њима, целатима, поетски узвишено поручује:

*Просїо вам било јама и руїа и хиљаде срца ишїо
рука ваша ишчуїа! Али како оїпросїиїи моїу злобу
ваших црних изїубљених душа! Ја ћу вам заћуїаїи
јер Госїод мој - Он зна Он у иїиїи слуша.*

Анжелика Николина Кучинар,
Просїо вам било

Недужни страдају у „офукареном” времену. Уз свако слово немир и машта израђа из „сазнатог које” слућује. Многи недужни животи су ограничени, „пресјечени”, „пребијени”. У мислима прати огромну поворку људи који имају свој предживот, спорове и емоције. То је свијет који увелико страда. Аутор стоји над „загонетком” човјека, који увијек у себи крије низ разних људи „оштећене” моралне симетрије. Читалац види оно пишчево немирно „разлагање” ситуације. А. Н. Кучунар је ужас преточила на само свој начин. Умјетнички и зналачки смјело се окреће проблему маниром лирика у најтананијем смислу ријечи и врло њежне индивидуалности. На аутентичан начин покреће многа несмирена питања која лутају између Јадовна, Госпића, Велебита и Пага. Колико су људи опасни!? Човјек је мучитељ себе и других - просто спријечен да спозна свијет у свој својој „огромности и несавршености”. Много питања, а премало одговора!

Све је тајанствено, комплексно као и само вријеме пуно бесмисла и изгубљене нормалности.

Код пјесникиње Дајане Петровић све личи на живу рану у лудоглавом људском удесу. Пјесник тоне у прави стваралачки немир док плете драгоцјене стихове, свој горки вез. Пјесма У Христа обучени пуна је невјероватних сазнања у полифонијској семантици стихова:

Четири сам најунио леџа.
Леј сам живој љрживео...
Нисам љреживео.
Ево ме Христџе, љприсџиџох!
Из маџерине уџробе Свеџе
Изваџише наживо
Живо јој друџо деџе,
Па их џако расџорене осџавише...
Три сам дана
Сузама љомазивао њено раскомадано џело
И браџа сам крџиџо
Па сам нас заједно
На њеној дојци
Љубеџи јој руке и лице
Миљујуџи руке и крило
Оџојао.
Оџојао сам
И осмијех њеној искојаној ока,
И њене сузе...”

Сваки редак у пјесми је суштина, поетски грч, смјело захваћен проблем преточен у имагинацију и стилски набој који је увијек присутан. Ништа у пјесми није нервозно, искидано, недоречено, што би слабило умјетничку истину. Структура пјесме је пажљиво сложена; све је „евидентирано” на посебан начин - да се никада не „сметне” сјећање на оне за које „нико не плаћа јауке и искупљења”. Пјесник је својом душом стао уз унесрећене да се нелогика и бестијалност макну с пута и зло потоне, пошто је само по себи тешко.

Зато пјесникиња брижи о онима који умиру и када неће, када морају и зато је смртно тужна душа. Мали човјек страда у вртлогу рата од унакажене идеологије. Она дословно биљежи свој бол и силази у психолошки простор јаме и ствара чврсту структуру живота у јами под Велебитом. Она је сензибилни

руководилац тишине са призорима, али је и заштитни знак језика и умјетности. Ту су и чињенице које имају „посебно” литерарно значење. Непосредну поетизовану стварност пјесникања је подигла у надземне слике, што мотивима даје узвишену вриједност. Литерарни свијет се родио из живе ријечи за правду. Ту су лиризам и полемизам за апстрактан задатак којем служе и писац и читалац. То је вјерна слика и спознаја времена, живота и људских судбина, а све то има додатни емотивни набој.

Дајана Петровић се на посебан естетски начин „разрачунала” са незапамћеним злом, које тоне под поетским ударцима. Личне поетске драме су крајње естетичне, моралне, сазнајне, корисне, прихватљиве. Њихова вишесмисленост, унутрашња вриједност, тајанствена слојевитост никако се не исцрпљују једним читањем.

Наративна структура овдје не штети лирској слици која има пуно семантичких димензија. То је оно мирно „помјерање” из једног стања у друго. Поједина значења усложњавају се активирањем „односа, питања и одговора”. Она даје психолошку констелацију јаме напуњене лешевима који устају. Аутор успјешно прелази у ирационалну сферу тако да све у јами оживи. Ту се намеће и потребна поетска измаглица на пристојном одстојању дајући узвишену љепоту ужасу на дну Шаранове јаме у којој се непрестано литургија поје.

Многе те слике су призори у покрету, стално под притиском блиске и стварне несреће. То су праве стиховане приче, љуте и болне, типично српске:

*А оџац мој
Лаврња Сѣасо из Суваје Личке,
Огран,
Посољених рана у безданку бачен
И сада са службом
На дну Шаранове јаме
Проскомидише...
А када он руке Цару*

*Славе ѿгоди́не
Сви се Херувими и Серафими сѿусѿше
свише...
Сабор свешѿеника лиѿтурѿију служи
На Јаговну
Неѿрестѿано...*

Пјесникиња је осјетила скок и туп удар лешева у јами шаљући поруку у виду сажетка. Све се код ње разбукти величином душе која истрајава да освијетли догађај до краја.

Јасно срезани, стилизовани кратки стихови, буде ути-сак непорециве животности и истинитости без завоја мржње на убице „искежене” као звијери. Слика је оживљена и освијетљена; све је аутентично, документарно и фикцијско с посебним тоном сложено умјетничко виђење, које даје јасно одређен и препознатљив простор. Језик је ненадмашан у свом одабиру и подешавању ријечи. Скривени трагови постали су видљиви; оставила их историја на темељима злочина и масовног убијања. Пјесникиња, крајње доживљено, „ствара” нова значења. Користи присуство најразноврснијих „имагинативности” и остварује сасвим нов додир са изузетним људским траговима - да се не избришу. Сјећање је главно жариште скривене животне драме емотивно препаковано и запаковано за сва времена.

Јадовно је симбол свеколике патње динарског народа, која, увођењем историјске и митске димензије, поприма шири карактер за увијек нове могућности читања у којима се укрштају врло различита и виђења, и исходишта. Историја се јасније огледа у поезији него у стварности. Пјесма је успоставила врло блиске везе са страдалницима и тим временима. Устајале тишине и мисли чувају драгоцјен духовни материјал који дубоко засијеца у људе и њихово битисање. У том свеопштем злочиначком лудилу пјесник се на свој начин одупире злу обликујући свој сложен и осмишљен умјетнички свијет и

истину без које би све било припросто и недовршено, а онда и заборављено.

Све је у пјесми тијесно, једро, збијено, накрцано ријечима са преливима значења и њиховим међусобним „одјекивањима”. Ту је све ковано да се открију скривени облици и скривене слике. „Велебитско ћутање родило је праве ријечи!” Све се стопило у један велики „замах” стварања и згражање над бесмислом који разара савјест и:

*Угара ме са краја заборава,
Угара ме с њочейка њамћења*

Код свих ових пјесника неизрециво је постало изрециво, а слутња слика. Све је у оном што не знамо, али осјећамо. Гдје год такнемо текст, то неизрециво се нуди финим поетским ткањем тим дивним, болним језичким изрицајем. Пјесма, сваки пут изненада, створи нова значења и смисаоне резултате. Увијек нове могућности читања отворене су и усмјерене на егзистенцијални ужас уз увијек отворену могућност нове спознаје.

Кроз крхотине сјећања пратимо судбински крај унесрећених у дубокој јами велебитској, који даје умјетничку и исцјелитељску сатисфакцију поетског памћења. Слика је оживљена и освијетљена да се никада не загуби. Сложено умјетничко виђење даје јасно одређен и препознатљив проблем и простор на релацији сигурне смрти и живота без живота. Сви скривени трагови постали су видљиви, јер их је оставила „језива” идеологија.

ИЗ СВЕОПШТЕГ ЛУДИЛА И НИШТАВИЛА САМО СЕ ЕСТЕТСКИМ ПУТЕМ МОЖЕ ИЗАЋИ

Само овакви ствараоци могу извити жицу љепоте да „исцијеле” ране прошлости, које нажалост обиљежавају и садашњост са најновијим прогоном Срба. „Само естетско наставља да живи као једини противотров за пролазност и зло које мора да потоне.” Код нас су вјечите ватре, разна наслеђа и сјећања која у језику и стилу никада не догоријевају. Опсједнути смо посебном врстом узбуђења при чему прави ствараоци знају да избегну „неизбјежну” непријатност; „убојити” стилови помало „неваспитно” дјелују. Уосталом, никада не треба радити зло онима који су то нама чинили, онда бисмо се с њима поистовијетили. Пјесник не жели никога да повриједи поетски доводећи сложене „супротности” у везу с узвишеношћу жртве.

Јадовно је гроб за успомене, али и моћан искорак у поезији која има незаобилазну унутрашњу љепоту и естетску моћ. Пјесник се баш ту на узвишен начин одупире злу својим сложеним и осмишљеним умјетничким свијетом. Садржајни и естетски распон пјесама је немјерљив, магичан, а Јадовно је, сваки пут, посебан разлог за пјесму.

Овдје је дух раскивао окове и стихом показивао истину, умјетник је закивао љепоту. Сваки „удар” је и мудрост, и поезија, сваки ред суштина, а сваки поетски израз једини спас који враћа смисао онога што јесте, а то је патња.

Права поезија је топла и одговорна за народ који страда. У противном, био би затурен смисао умјетности и њени разлози. Та ватра држи све написано и све је сачувано ватром литературе, ватром душе човјекове. Поменути пјесници уводе нас у један смирујући напор, а нема љепоте без напора у коме је Јадовно индиковало нове тонове савременог пјесништва који су сасвим изворни и нови.

Уосталом, није то лака ствар - један сирови стари беспоредак претворити у модерни поредак поезије, што је и крајњи циљ.

Пјесник хоће оно стално тихо изграђивање вриједности умјетности – усавршавање човјека у човјеку. Хоће да човјек лакше живи и помаже другима. Фино поетско, људско и умјетничко осјећање избија све што је лоше у нама. Очито, из разних крајева, какав је динарски, и разних мука, рађају се посебни писци и све нас обавезују да се „морамо изборити својим писањем и уопште интелектуалним моћима за превласт таквих дјелатних значења која нашу егзистенцију бране од обезнађености и духовне опустошености без обзира на све рзличитости, естетска и друга опредјелења одавно својствена умјетницима”. Писци тако помажу народу и сами собом носе узрок за суштинску прераду времена и живота, а немир је природно стање поезије.

Пјесник зналачки стапа супротности у сложен доживљај да служе позитивном. Тако дочарава лелек прошлости и муку трајања Он је пријатељ љепоте и зато изгубљена нормалност на сваком кораку трпи „естетске” батине.

То су они писци који су усредсређени на изворе осјећања и савлађивање неисказане унутрашње животне загонетке на што упућује мисао да „смисао људског бића није само да живи него и у оном зашто живи.” Тако и поезија мотивисана Јадовном има бескрајна богатства и могућности. Препуна је оног естетског које наставља да живи заједно са временом, пошто је „ дуго тражени дух толеранције живота, стваралаштва, узајамности, разумијевања и поштовања најзахвалније исходиште свеколиког нашег постојања”. То је најбољи могући начин на који изражавамо, истражујемо и представљамо прошлост и садашњост (нашу савјест, имагинацију и сјећање). Књижевност нам помаже да на најбољи могући начин будемо присутни у животу; да боље разумијемо себе

и свијет око нас у свој својој огромности и несавршености и елиминишемо сопствена ограничења и искључења.

Све написано о Јадовну је посебна драма која се стално гледа. Удивљени пјесник је све видио, ставио на своје мјесто и казао све о нерегулисаним токовима судбине људске. Све испјевано међусобно интерферира у јединствен с п ј е в пун поетских визија и мисаоних дигресија за које су аутори били способни. То је право поетско прегнуће са јединственом концепцијом да се зло не понови. Остављају нам пјесници лијепу и потресну психолошку студију снажно додирујући српску муку и голу душу. Они су „просвијетлили” дио наше тамне прошлости и дефинисали духовну климу немогућег времена чињеницама суровог реализма.

„Јадовно ће стимулисати многа доцнија трагања и трајања. За правим стихом треба трагати, а трагати није исто што и олако наћи!” Поједини стихови су дио чарања.

Очито, још нико није одгонетнуо тајну и моћ писања! Поготово када су овакве теме и мотиви неизбјегни.

ПОЕТСКИ ВАПАЈ ИЗ ЈАСЕНОВЦА

У Прологу Светог јеванђеља по Јовану каже се, између осталог и ово: „У почетку беше Логос (Реч), и Логос беше у Бога, и Логос беше Бог (...) У њему беше живот, и живот беше светлост људима. И светлост светли у тами, и тама је не обузе”. Као што видимо још је света књига хришћанства истакла значај логоса (ријечи) додијеливши му животворну улогу. С обзиром на многозначност појма логос и једно од његовог могућег значења у значењу ријечи, говора, можемо слободно рећи да ријеч, тј. језик, стоји у основици људске природе и чини да се уз њену помоћ људи разликују од осталих несловесних бића тако што су благословени свјетлошћу знања и божанске искре која у њима гори. Ријечи које чине језик имају моћ да људско искуство пренесу кроз вријеме и тако га приближе новим генерацијама, на ријечима се заснивају филозофија, наука, књижевност, све свјетске религије; ријечима људи дочекују новорођенче, али и испраћају покојника на вјечни починак; ријечи прате сваки човјеков тренутак и сваку мисао у животу, без обзира каква она била; ријечима се поздравља, благосиља, изјављује љубав, али и куне, псује и богоради. Могло би се лако помислити да су ријечи свемогуће, да за њих нема препреке и неизрецивог. Ипак, постоје појаве и животне теме које су човјеку болне и у чијем су исказивању ријечи немоћне, саплићу се једна о другу, запињу у грлу, гребу, шкрипе и све чине да остану само неизречена мисао. Често такве ријечи више личе на врисак или ропаци умирућег чије је грло преклањено камом, или онога чији је језик ужареним клијештима извађен наживо. Таквим ријечима се једино може говорити о једној теми о којој се, иначе, јако мало причало и мало знало у нашем народу. Ријеч је о страдању

Срба и других народа у, по суровости најефикаснојој фабрици смрти на свијету иронично и понижавајуће названој – Радни логор Јасеновац.

Некада нам се чини да о Јасеновцу и злочинима почињеним у њему знамо све оно што је потребно и довољно, али када се мало дубље упустимо у проучавања историјских околности које су довеле до отварања овог логора и његовог рада, врло брзо се увјеримо да наше знање о њему и није баш тако чврсто. Свјedoци смо полемика које се воде о, нпр. броју страдалих у Јасеновцу, па се тако често под знак питања ставља број страдалих у Јасеновцу, тврди се да услови у логору нису били тешки, како су, тобоже, логораши имали богат културни и спортски живот и сличне тврдње којима се покушавају релативизовати злочини почињени у име идеје о „чишћењу хрватске нације”.

На овоме мјесту, ипак, нећемо се бавити историјским чињеницама нити посљедицама постојања концентрационог логора Јасеновац. О томе нека се изјашњава суд историје. Наше интересовање тиче се поетског памћења ове језиве институције коју су на историјску сцену донијели нацисти, а усташе довеле до морбидног савршенства у иживљавању над људима чија је једина грешка што се зову тако како се зову и крсте тако како се крсте.

С обзиром на тежину злочина које су усташе чиниле у Јасеновцу и огромни број жртава које су страдале тамо, било би за очекивати да о овоме постоји много пјесама и бројна поетска свједочанства о патњама логораша. Природно би било и да овакав споменик има своје трајно мјесто у колективном сјећању народа који је на њему тешко страдао, те да сваки припадник тог народа у сваком тренутку свједочи страдању својих предака и ради на томе да до сличног страдања никада не дође. Ипак, различите историјске околности довеле су до тога да се о Јасеновцу говори спорадично, недовољно и не у контексту његовања културе сјећања, него само у контексту

антифашистичке борбе. Одговор на питање зашто се то дешава у суштини је јако једноставан – зато што је у времену након Другог свјетског рата већини одговарало да се о Јасеновцу не прича. Комунистичкој власти његово спомињање није одговарало због изградње нечега што се звало братство и јединство, хрватском народу свако помињање постојања усташког покрета није пријало, а Срби су се плашили да инсистирају на обиљежавању мјеста њиховог страдања, јер је над њиховим главама годинама висила пријетња у облику Голог отока, тако да смо данас дошли у ситуацију да су споменици на Јасеновац у прилично лошем стању, бројкама страдалих се лицитира, релативизују се злочини усташа, чак се интензивно ради на томе да се и злочинци прикажу као жртве (читајте: Блајбург). У оваквој ситуацији није ни чудо што је број пјесма које за своје мотиве имају Јасеновац изузетно мали, готово занемарљив. Код других народа постојање оваквог стратишта би инспирисало мноштво пјесника да опјевају жртве и својим стиховима у вјечност урежу њихове патње. Неке од разлога за овакву ситуацију већ смо навели, а свакако значајан узрок је и дугогодишња власт комуниста који су сваки покушај објављивања књижевних дјела на тему Јасеновца на дискретан или индискретан начин спречавали. О томе најбоље свједочи Стеван Раичковић који је почетком седамдесетих година двадесетог вијека на својој кожи осјетио оштрицу комунистичке цензуре и о свему томе слободно причао и писао тек када је та власт доживљавала дубоку кризу, а државни брод којим је управљала неизбјежан бродолом. У питању је била забрана штампања двије Раичковићеве пјесме које су, по мишљењу некога из врха југословенске власти, задрале у опасне теме о којима се ћутало. Ријеч је о пјесмама За споменик у Пркосу и Запис о гробу на Ловћену. „Судбина ове последње песме у књизи подсећа њеног аутора помало на судбину коју је имала и прва песма у њој: и над једном и над другом, од самог тренутка од како су настале, надвиле су се као сенке две разнолике варијанте јед-

ног истог политичког ембарга. Прва је доживела (притворну и у уском кругу решавану) забрану да буде урезана у камену плочу споменика жртвама усташког покоља над Србима у кордунашком селу Пркосу, због чега је искључиво и била написана, а друга – нетом што је била објављена у београдском часопису 'Уметност' за који је специјално и испевана – потпала је због свог садржаја (заједно са поменутиим часописом) под исту такву забрану, уз јавну хајку која је месецима потрајала".¹¹ Ово је само једно од многих свједочења српских интелектуалаца који су се на овај или онај начин нашли у немилости титоистичких функционера у бившој нам држави.

Поетска свједочења о страдању логораша у Јасеновцу различита су по својој форми и вриједности, али су подједнако значајна у контексту приче о његовању културе сјећања на пострадале. Проблем је био у томе што се те пјесме до скоро нису могле пронаћи на једном мјесту јер су биле „разбацане” по збиркама поезије уклопљене у другачије контексте, у зависности од интересовања или инспирације својих аутора, или појединачно објављиване по књижевним часописима. Изласком из штампе поетске руковети Пред сјенима српских мученика приређивача Рада Р. Лаловића¹² у којој су сабране пјесме које говоре о различитим стратиштима српског народа, углавном у двадесетом вијеку, овај проблем је дјелимично ријешен. У наведеној руковети могу се пронаћи пјесме различитих аутора инспирисане јасеновачком голготом, па тако можемо читати пјесме Добрице Ерића, Зорана Костића, Вита Николића, Ранка Павловића, али и Анжелике Николине Кучинар, Гордане Кукић, Милоша Јанковића и неколицине других мање или више познатих српских пјесника.

11 Стеван Раичковић, Сувишна песма, Српска књижевна задруга, Београд, 1991, стр. 123-124.

12 Раде Р. Лаловић (приређивач), Пред сјенима српских мученика (поетска руковет), СПиКД „Просвјета” ОО Фоча и ЦКИ Фоча, 2017.

У посљедње вријеме на иницијативу Владе Републике Српске, а посебно Министарства просвјете и културе и Републичког педагошког завода, интензивирају се активности које за свој циљ имају развијање културе сјећања на постардале у Јасеновцу, по узору на меморијални центар Јад Вашем у Израелу. Све више дјеце школског узраста посјећује меморијални центар у Доњој Градини и упознаје се са историјским догађајима везаним за тај простор. Наставници на семинарима уче о томе на који начин ученицима говорити о страдању нашег народа током бурног двадесетог вијека. Из године у годину се организују и литерарни конкурси на тему страдања у систему логора Јасеновац – Доња Градина, тако да у будућности можемо очекивати и нове пјесничке узлете на ову тему.

На овом мјесту покушаћемо да откријемо на који начин су различити пјесници обрадили тему Јасеновца, које су то сличности, а које разлике у доживљају овог стратишта и које се све поруке из страдања могу извући. Без обзира на то колико се историчари трудили да о Јасеновцу говоре језиком чињеница, једино је језик поезије у могућности да макар приближно прикаже бол жртава и дубину њихове патње у паклу концентрационог логора, иако све оно што се тамо дешавало дјелује нестварно и непојмљиво.

Поштујући различитости између пјесника и њихове различите доживљаје стварности, не можемо се отргнути утиску да су готово сви они обрадили варијације на неколике теме које се тичу Јасеновца – смрт, злочин, муке, свирепост, масовност страдања, страдање дјеце, заборав, памћење и сјећање; космичка и индивидуална бол жртве; однос жртве и злочинца; опроштај, духовна и религиозна вертикала и сл.

Смрт је свеприсутна и неизбјежна у оваквој врсти лирике. Она вреба на сваком кораку и у контексту мука које логораши трпе више представља излаз из патњи него губитак нечега вриједног као што је живот.

*Црвоӣочина іризе кос̄и
И ус̄ијајали мирис смр̄и
мијеша са муком и јагом
Помијешани јауци и крици
Глад
Жеђ
Ва̄ијај за смр̄у као за с̄асом
А ѿод небеским класом.*

Анжелика Николина Кучинар,
Јасеновац

Као једина утјеха у тренуцима када душа напушта трошно и намучено тијело остаје обећање раја за праведнике и пострададе за род и вјеру:

*Није ово То̄иола Бола
Ово су Врай̄а нашеї раја
Кроз њих су наши іреци ірошли
Након іоследњеї издисаја.*

Гордана Кукић,
То̄иола Бола

Смрт долази у различитим облицима од руке злочинца који нема милости. Пјесници на више мјеста приказују читав натуралистички каталог различитих облика мучења и убијања којима злочинци покушавају не само да елиминишу непријатеља, него и да га понизе и униште људско достојанство у њему. Најгоре је то што у понижавању жртве злочинци бескрајно уживају, понашајући се горе него дивље звјери које убијају да би преживјеле. Злочинци убијају убијања ради.

*Поїлавник Анїе, шо Срби йамїе,
Посла Дучеу, своме иголу,
Чинїју йуну срїских очију,
Која му вазда беше на шиолу.*

*Добрица Ерић,
Песма о Јасеновицу*

*Објешена шїјелешца, мале ручице зїрчене у болу
На земљи силовану, мучену, їолу
Бащише жену одсјечених їруди...*

*Анжелика Николина Кучинар,
Јасеновац*

*Заборава, браїе, да је некад било,
заборава маљ, секиру и каму,
расїорену жену, у сред ока шило,
ройац на їраїу и беї у шаму.*

*Заборава, браїе, да је шїїа било,
заборава ексер укован у їлаву,
и дечје косїи мерене на кило,
їоклане свайшове їушїене низ Саву.*

*Милош Јанковић,
Јасеновац*

Колико год громозорно звучали наведени стихови, они, нажалост не описују ни стоти дио мука на које су логораше бацали целати каквих свијет не виђе у својој историји. Историја памти да су неке од метода биле толико језиве да су се чак и усташки покровитељи Нијемци и Италијани згражавали над злочинима својих штићеника с правом се питајући каква судбина очекује њихове војне походе када за савезнике имају такве звијери у људском облику. Набројаћемо само неке од

поменутих метода убијања и мучења: клање посебним ножевима – србосјецима (мислимо да је ово једино оружје у историји ратовања које је названо по народу чијем је истребљењу планирано да служи), убијање сјекирама, маљевима, чекићима, стријељање, вјешање, спаљивање наживо, кување у казанима, изгладњивање до смрти, дављење у ријечи, чупање ноктију, забијање игала у очи, сољење рана како би бол уморућих био већи, драње наживо, одсијецање дијелова тијела (носева, језика, ушију, прстију), забијање шила у срце итд. Ни Османско царство које је било познато по различитим облицима тортуре непријатеља не може се „похвалити” оволиком ефикасношћу и бестијалношћу. Чак су се и саме усташе хвалиле како су за кратко вријеме побиле више Срба него што је то урадила Турска за вријеме своје вишевијековне владавине на овим просторима. Некада дјелује да ни поезија, као најузвишенији облик употребе језика, није дорасла изазову да на адекватан начин опише и прикаже патње жртава јасеновачких. Међутим, упркос ограничењима, њен задатак остаје да забиљежи и у националну свијест уреже сјећање на пострадале јер ако се то не деси, биће то као да својим прецима поново забијамо игле у очи, сијечемо главе, забадамо шила у срца и поново их убијамо.

Служећи се различитим језичко-стилским средствима, најчешће хиперболама, пјесници су у својим пјесмама и поемама покушавали да у први план, осим суровости злочинаца, истакну и масовност злочина. Тачан број убијених у Јасеновцу вјероватно никада неће ни бити познат. Претпоставке о броју жртава се разликују у зависности од тога ко и са којим циљем покушава да процијени број страдалих. У посљедње вријеме примјетна је тенденција да се број страдалих приказује у много мањем броју, па и да се етничка припадност страдалих донекле ревидира истичући да је у Јасеновцу страдало и много Хрвата. Ипак, они нису страдали стога што се зову хрватским именом. „Јер, једнакост не

постоји ни када је ријеч о разлогу са ког су побијени. Управо тај разлог одлучујући је за поимање геноцида. Јер, Хрвати побијени у Јасеновцу страдали су као идеолошки противници а не као Хрвати: да нису били идеолошки противници, никада се тамо не би нашли. Остали нису имали такве шансе: били противници или лојални грађани новог режима, Срби су одведени у Јасеновац. То значи да над Хрватима није извршен геноцид, док је над Србима извршен геноцид. Далекосежни циљ хрватске политике је брисање ове одлучујуће границе”.¹³ За поезију је тачан број страдалих ирелевантан-важно је само то да је у Јасеновцу извршен страшан геноцид над свима онима који су кварили слику о „чистој хрватској аријевској раси”. Да би оствариле свој крајњи циљ – „прочишћење хрватске нације” по узору на нацистички модел, усташе су као задатак имале да униште све што стоји на путу остварењу овог циља. Међутим, извести овако задатак није било нимало лако јер је то захтијевало масовна погубљења свих неподобних. У овом монструозном послу помогао им је најбољи могући савезник за тај тип задатка – нечастиви лично:

*У црне дане кад је кнез њашме
Дао нож сваком срболовцу
Покосиле су усџашке каме
Милион Срба у Јасеновцу.*

Добрица Ерић,
Песма о Јасеновцу

У вјечној борби добра и зла свима је јасно за коју страну су се усташе определијиле. Колико год Срба убили, они никада нису били задовољни, јер:

13 Мило Ломпар, Дух самопорицања, CATENA MUNDI, Београд, 2017, стр. 220-221.

*Не израсіе на земљи довољно врба
Да на њима вјешала за ѿправославне
сіремишје.*

Анжелика Николина Кучинар,
Јасеновац

Трагично је то што у појединим пјесмала хиперболично интониране слике не представљају стилску фигуру, него је-зиву стварност, јер је нпр. утврђено и доказано да је на ушћу Уне у Саву у атару села Градина убијено 350 хиљада Срба који су на лицу мјеста покопани у огромне гробнице, тако да нису далеко од истине стихови:

*У Градини іроб до іроба,
а у сваком іо ірад људи,
сіо іробова – сіо ірадова
іод цвијећем узалудним.*

Вито Николић,
У Градини іроб до іроба

Мотив градова од убијених логораша можемо пронаћи и код Љубице Милетић:

*Мој народ има іодземну іресіоницу
Везаних у смртіи Срба, Јевреја...*

Љубица Милетић,
Лиіурија у Јасеновцу

Мноштво убијених није могла чак ни Сава да прими у своје ледено наручје. У пјесми Џаба, цаба, мој синовац, Сава памти Јасеновац Божидара Васића ријека Сава се жали својој сестри Дрини на грозоте којима је присуствовала и огромној масе лешева које је носила. Чак ни природне катастрофе

по својој деструктивној моћи не могу да парирају људским звијерима задојеним мржњом:

*А Сава се сва ѿменуша
од ірозѡта које слуша:
„Правила сам сесїро и ја,
ѡправила је Славонија!
Сва од крви и лешева,
срїских мајки и очева.*

*Шта сам деце ја огнела,
схваћиши нећеш, кад би хїела!”*

Бождар Васић,
Цаба, цаба, мој синовац, Сава ѡамїи Јасеновац

Природа је свједок страдања; чак је и она обојена тамом и у сагласју је са патњом мученика:

*Тамо је небо ниско и дели судбину блаїа
И сунце себе кришом у смисао іреїшвара
Тамо је свака биљка ѡосїтала уїшвара
С кореном у враїу іреклатанїа браїа.*

Жељко Грујић,
Јасеновац

Посебно тешко поглавље приче о Јасеновцу припада страдању дјече у овом логору. У свјетској историји остаће забиљежено да су у саставу Независне Државе Хрватске постојали посебни логори за дјецу у којима су она на најмонструозније начине мучена и убијана. Међу најпознатијима су логори Јастребарско, Сисак, Ливно и логор на острву Пагу на Јадрану. Од логора који нису били намијењени искључиво за мучење и убијање дјече истиче се и Јасеновац у коме је убијено око 35 хиљада углавном српске, јеврејске и ромске дјече.

За усташке идеологе дјеца су представљала сметњу, сувишну материју која ништа не може привриједити, тако да монструозне методе убијања нису мимоишле ни најмлађе, па се Добрица Ерић с правом пита:

*Какав њо Живој може да никне из Дечије Смрти
Коме ће сванути дан на Дечјим Гробовима?*

Добрица Ерић,
Плачи Вољена Земљо

И какву судбину и награду од Бога могу очекивати они који се хвале оваквим дјелима:

*Кољачи српске деце не крију
Да нису имали лејших озарја
Од шкриње њуних гечјих очију
Са Козаре и Појкозарја.*

Добрица Ерић,
Песма о Јасеновцу

Пјесници се питају и:

*Како њрашијаи сирах у очима и смрт на лицу
Дојенчења ошринуиој од мајке.*

Анжелика Николина Кучинар,
Јасеновац

Врисак је једино што се од дјеце може чути. Отргнута од мајке, гурнута злотвору у наручје дјеца избеумњено вриште дозивајући најмилије, тражећи заклон у топлом мајчином наручју и бјекство од сурове стварности и неизбјежне судбине:

*Преклињем ње, мама, њружи ми руку.
Нећу у звјерињак, не дај ме ником.
Хоћу њвоја њедра и на њима сан,
њојал као млијeko, мириснији
од њојаче румене на њрњези.*

*Ранко Павловић,
Дамари јасеновачки*

А злочинци су неумољиви; у свом анималном заносу они уживају у дјечијој патњи и њоме се наслађују. Патње дјечије су толике да код пјесника изазивају озбиљна преиспитивања вјере у Бога који дозвољава да се над дјецом врше злодјела:

*Какав си њо човек, Боже,
ња мирно њледаш
и мирно слушаш
дечицу ову јасеновачку
кад зором циче,
а фра Сојона, њвој слуја
и њој,
води их у смрњ к'о на врбицу...*

*И цео дан њамо, на обали Саве,
њреклана јече као цврци...*

*Ђорђе Радишић,
Молиња цијанска јасеновачка*

Чињеница да божји слуга, не само да благонаклоно гледа на злочине, него их лично чини, још више утиче на сумњу у божију вољу у тим тешким временима. На директан начин пјесник овдје као једног од главних идеолога усташког покрета и логора Јасеновац наводи католичку цркву и њене свештенике који су, доказано, активно учествовали у егзекуцијама логораша.

У својој пјесми Милан Комненић приказује језиву лир-ску слику у којој коријен јоргована оре кроз дјечију лобању.

*Јорговане, ѿрезрени цвѣте,
ѿролисѣјај из ѿрулине,
чуј како зоље леѣе
из најуклине
којом је зинуло ѿруило!
Ослушни како корен
надире у ѿруо уѿлов
и дечју лобању оре.*

Милан Комненић,
Јасеновац, Циѿлана

Иако ова лирска слика обилује суморним, мрачним и натуралистичким тоновима, она ипак шаље једну донекле оптимистичну поруку – јоргован као симбол младости, невиности, љепоте и обнове ничући из остатака страдалих супротставља се тами смрти и симболизује настанак новог живота који би требао да се надахне страдањем јасеновачких жртва и да продужи лозу српског народа који ће свједочити о мучеништву својих предака и широм свијета проносити њихову причу како никоме никада више не би пало на памет да зарад својих „идеала” масакрира и убија људе који су по нечему другачији. Ми смо дужни да ову поруку схватимо озбиљно и према томе управљамо своје духовне снаге.

Однос између злочинца и жртве има своје значајно мјесто у тематско-мотивској структури пјесама инспирисаних Јасеновцем. Занимљив је начин на који пјесници приказују, описују и именују злочинце. Иако се јасно зна ко је представљао усташки покрет, пјесници то јако ријетко експлицитно наводе. Један од оних који отворено наводи кривце је Божидар Васић који каже:

*Жалила је сестира браџа
све збої браће нам Хрваџа.*

Бождар Васић,
Цаба, цаба, мој синовац, Сава џамџи Јасеновац

Када говоре о злочинцима пјесницима је важније да истакну чињеницу да су кроз историју злочинци нашем народу били – исти. Разлози су, такође, били исти – мржња према свему што има српско име:

*Поїледај ме, браџе, ја сам онај исти,
џоїледај док можеш и имаш чиме,
и геда је џивој био ми на лисџи,
онај џо коме дадоше џиџи име.*

Милош Јанковић,
Јасеновац, 2

Понављање злочина и злочинца над истим жртвама говори јасно о томе да ми Срби, најблаже речено, имамо слабо историјско памћење и да смо склони да злочине над својим народом врло лако и брзо заборављамо, па да се чак и братимимо са онима који су клали наше претке. На нас се баш и не би могла у потпуности примијенити она изрека о историји као учитељици живота. Као посљедица заорава и брзог опраштања злочини се изнова догађају:

*...заборави, браџе, да се оџеџи збило,
заборави, браџе, да џоново буде.*

Милош Јанковић,
Јасеновац, 2

У наведеним стиховима је срж наше националне несреће – њен узрок и посљедица. Некада се, заиста, морамо запитати колико још злочина треба да се деси да бисмо схватили

шта нам је чинити. О томе како је обесмишљено сјећање на Јасеновац и жртве које је он прогутао говори Зоран Костић у својој пјесми Сарајево - Јасеновац. Наиме, ријеч је о настанку пјесме Ђурђевдан која је позната као изузетно популарни хит сарајевског рок бенда Бијело дугме. Иако смо ову пјесму сви чули безброј пута, ријетки су они који су знали на који је начин настала. Она је, дословно, крик једног старца који ју је запјевао у возу који га је возио у Јасеновац и сигурну смрт:

*...неком старцу се, из предсмртној несна,
у праскозорју оће вајај – ијесма*

*о Ђурђевдану, четрдесет друје.
Она се данас не ијева из шуме*

*већ из весеља, јер иовијест друја
првој, истинској, и ијесмом се руја*

*ушискујући на стварносно лице
жи заборава српске данашњице...*

Зоран Костић,
Сарајево - Јасеновац

Управо та „друга повијест” представља организовано и договорено ћутање о злочинима над српском народом на којем је инсистирала власт у бившој Југославији, а на које смо и ми, Срби, што вољно што невољно пристали.

И пјесма Ђурђевдан и пјесма о настанку ове пјесме представљају симбол пркоса и одупирања таме у коју се неповратно хрли и означавају границу између злочинца који пјесму не може разумјети и жртве која оставља свједочанство о свом страдању.

Посебну тежину злочинима даје то што са злочинцима дијелимо исто, словенско, поријекло – без обзира што се идеолози усташког покрета труде да докажу како су Хрвати

аријевског поријекла. Сличност са нацистичком идеологијом је очигледна и никако случајна.

Чувена Топола ужаса, сасушено дрво тополе под којим су усташе мучиле и убијале логораше, а које се налазило у саставу усташког логора Доња Градина представља симбол страдања у Јасеновцу и Доњој Градини и споменик звјерствима почињеним у НДХ, али и у савременој Хрватској:

*Ойеџи целайџи добро знани
У своме Олујном добу
Под овим Сџаблом налазе хлада
За своју крваву џозбу.*

Гордана Кукић,
Тојола Бола

Ова топола морала би бити и симбол нашег незаборава свега што се дешавало, али и нека врста опомене да се слични злочини више не смију догађати – остало нас је толико мало да више не смијемо себи дозволити поновно масовно страдање.

Сјећање на Јасеновац у вријеме СФРЈ није било у оној мјери у коликој је ово страгиште заслужује. Комунистичке власти нису, зарад његовања братства и јединства и суживота између, до скоро, зараћених народа, баш могле да у потпуности избришу сјећање на Јасеновац, али су се индиректно трудиле да се на најмању могућу мјеру сведу приче о њему. Ипак, мамутске гробнице у Доњој Градини јасна су свједочења о злочину. Пјевајући о овим гробницама и цвијећу које је изникло из костију страдалника, Вито Николић каже:

*Сáмо цвјеџа, сáмо вене,
сáмо вијек свој вјекује,
да џиџином ойомене
да џиџином одјекује.*

Вито Николић,
Градини ѝроб до ѝроба

Иако у овој поезији пјесници углавном дају свој лични доживљај страдања у Јасеновцу, пјесме садрже и неку врсту поруке коју они шаљу у име страдалих, па тако Божидар Васић поручује:

*Часӣ свакоме, ѿмоћ свима,
АЛ ДРЖАВУ НИКАД С ЊИМА!*

Божидар Васић,
Џаба, џаба, мој синовац, Сава ѿамѿи Јасеновац

Страдање наших предака не смије да буде заборављено. Њихова жртва треба да нас инспирише и показује пут којим морамо ићи и идеале којима морамо служити:

*Сѿавај, сесѿро, као и сви мрѿиви,
а ми ћемо ѿи заѿалиѿи свијећу,
добро знам да у ѿвојој жрѿиви
и наше су силе које нас ѿокрећу.*

Сретен Вујковић,
Прича из Јасеновца

У истој пјесми Вујковић поручује да ни смрт не може избрисати везу између предака и потомака. Напротив, она потврђује и ојачава ту везу чинећи је залогом за будућност:

*Сѿавај, сесѿро, моје вреле крви,
из шума ѿраве ѿвој ѿлас се чује,
не може ни смрѿи све да смрви
ѿѿио се у чвор крви наше везује.*

Сретен Вујковић,
Прича из Јасеновца

Сјећање на жртве Јасеновца у нашем народу мора да има мјесто које заслужује. Своју улогу у стварању и његовању културе сјећања морају да преузму све институције које се баве

културом, али и сваки припадник нашег народа, како бисмо из страдања наших предака извукли одговарајуће поуке с циљем да нам се слично страдање никада више не догоди. Наравно, и српска политичка мисао мора бити усмјерена ка овом циљу, посебно у временима када се Србима спочитава геноцидност, а Република Српска назива „геноцидном творевином”. Као модел његовање културе сјећања може нам послужити начин на који Јевреји и Јермени раде на њему. „Упркос, дакле, неповољним међународним околностима, неразумевању и равнодушности, представници јерменске културне и државне политике настављају да невероватно упорно сведоче о геноциду који је претрпео њихов народ. То је једна кохерентна политика која је вођена прецизним наумом да светска јавност прихвати и озакони сазнање о турском геноциду над јерменским народом. Нема никаквих недоумица о правцу који је заузела национална политика без обзира на то што се сам догађај одиграо пре много деценија: временска удаљеност не умањује степен општег ангажмана у тој ствари.”¹⁴

Управо су упорност и општи ангажман кључне одреднице на којима морамо да темељимо причу о Јасеновцу како бисмо свијету, али прије свега, сами себи предочили значај који он има у националној и свјетској историји.

ИЗВОРИ

- Стеван Раичковић, Сувишна песма, девет фрагмената о геноциду, Београд, 1991.
- Раде Р. Лаловић, Пред сјенима српских мученика, поетска руковет, Фоча 2017.

14 Мило Ломпар, Дух самопорицања, CATENA MUNDI, Београд, 2017, стр. 223-224.

ЛИТЕРАТУРА

- Душко Крсмановић, Од Шумарица до Јасеновца и Пребиловаца, Нова зора, бр. 53-54/2017, Билећа
- Раде Р. Лаловић, Српска поезија страдања и патње, Нова зора, бр. 53-54/2017, Билећа
- Раде Р. Лаловић, Сlike сјечива и ране у српској поезији страдања и патње, Нова зора, бр. 57/2018, Билећа
- Мило Ломпар, Дух самопорицања, CATENA MUNDI, Београд, 2017.

ПЈЕСМЕ СА МОТИВОМ СТРАДАЊА У ГЛИНИ¹⁵

Поетска руковет „Пред сјенама српских мученика” обухвата 69 пјесама мотивски везаних за страдање Срба у 20. вијеку. Пјесме су инспирисане различитим стратиштима српских жртава, од оних добро познатих као што су Крагујевац, Глина, Јасеновац, Доња Градина и Пребиловци до оних мање познатих, али ништа мање важних, широм српских простора. Приређивач поетске руковети Раде Р. Лаловић настојао је да у прву пјесничку руковет овога типа уврсти што већи број пјесама, које би требале да буду трајна опомена будућим генерацијама. Оне опомињу да немамо право на двије најкобније грешке које смо, као народ понављали током цијелог 20. вијека, а то су ћутање и заборав.

У доба одсуства слободе говора, први који су о страдањима проговорили, били су управо српски пјесници. Многи су у то вријеме и сами страдали због свог слободоумља. Поезија је успјела бар мало да хуманизује дехуманизовани свијет ужаса, какав није нигдје виђен у 20. вијеку. Пјесници скоро никада не позивају на освету, само указују да немамо право на ћутање и заборав. Велики српски пјесник Иван В. Лалић ће рећи:

*Нећу да њрећуиим; зигови су њрећуишали
И срушили су се. Ја један, носим их у себи,
Урасле у моју зрелоси, неизіоворене,
Исирулелих лица. Не моју да их ошерам
Из бескрајноі сиаклоноі ѡросітора ноћи без сна....*

15 Објављено у часопису Нова зора, бр. 59/18

Круг пјесама везаних за страдање у Глини обухвата четири пјесме - једну пјесму Милоша Јанковића, двије пјесме Слободана Јовића и једну пјесму Ивана В. Лалића, Опело за седам стотина из цркве у Глини. Инспириране су монструозним и здравом разуму несхватљивим злочином у глињској цркви, гдје је, заједно са црквом, спаљено преко 1500 Срба, крајем јула и почетком августа 1941. године.

Пјесма Глина Милоша Јанковића у композиционом смислу је подијељена на два дијела од којих је први везан за страдање у Другом свјетском рату, а други за савременији тренутак из 1991. године. Прве три строфе у првом дијелу пјесме необично су структуриране гомилањем експресивних израза са запетама које одражавају растрзаност и немир лирског субјекта. Изразита експресивност и наглашена сликовитост су оличене у бесмислу и безумности масакра над невиним жртвама. Одсуство везника и присуство запета указује на згуснутост времена и болно заустављање живота који нагриза смрт.

Необична асидентска гомилања имају функцију дочаравања визуелног и акустичног доживљаја које наговјештава пренапрегнута осјећања лирског субјекта и једну болом затворену елиптичност и уоквиреност. У првој строфи наглашено је гомилање ријечи са почетним звучним Г (грло, глас, гром, глиб) у прва два стиха, насупротив ријечима које почињу безвучном Т у два посљедња стиха (трн, тропар, тмуша). Тај однос звучности и безвучности ствара једну посебну еуфонију. Звучни гласови у прва два стиха дочаравају самртни тренутак жртава, а два посљедња, са сакралним мотивима олтара тропара и кандила, указују на невјеровантан парадокс да се злочин дешава у цркви.

Неке ријечи у другој строфи имају оноματοпејични карактер (јека, јецај) и у функцији су преношења аутентичности бола, смрти и страдања. У трећем стиху друге строфе шуштаво „ж” асоцира на физичку патњу (жуљ и жуч). У овом бескрајном низу ријечи свака ријеч је по једна снажна слика

људске несреће. Посљедњи стих друге строфе доноси језиву слику средстава за мучење : „мех и омча, канап, калем” .

У трећој строфи углавном су присутни мотиви везани за погребне моменте (црв, покров, звоно, звекир). Поред ономатопејичних ријечи које дочаравају крик очајања : писак и цијук, ту су и ријечи које наговјештавају неки дубљи симболички смисао –одраз, пут.

Посљедња строфа прве пјесме конципирана је другачије од претходних. Грађена је на принципу контраста оличеног у вјечном антагонизму добра и зла:

*Била црква – Боју колач,
И би ваџра - шуџаљ једњак,
Лице ѿама - разрок кољач,
Лице Христѿа – Љубан Једнак.*

Први стих представља хришћански смисао добра отјелотворен у цркви и литургији, а већ сљедећи слику ватре као метафору разарајућег зла и још потреснију физиолошку слику шуљег једњака жртве као материјализације тог истог зла. У сљедећа два стиха лице таме (зла) персонификовано је у физичкој и моралној накази разроког кољача, док је једини преживјели Љубан Једнак, метонимија за лице самог Христа. Јасна је логичка повезаност невине жртве и њеног страдања са самим Христовим страдањем. Контрасти су утолико ефектнији што су дати градацијски, низањем све снажнијих поетских слика. Тако пјесма у цјелини добија једно дубље симболичко значење о односу добра и зла.

Осим у смисаоном, посљедња строфа се од претходних разликује и у формалном смислу, по типу риме која се у њој користи. У свим осталим строфама рима је парна, а у посљедњој укрштена. Стих је кратак, смјењује се седмерац и осмерац, али то не доприноси брзом ритму пјесме, него једном статичном, али елиптичном згуснутом изразу.

Другачије је конципирана пјесма везана за посљедњи рат и 1991. годину у којој преовлађује осјећање огорчености због недостатка извињења за невине жртве у овом, оном и будућем рату. У метафоричном смислу пупољак на врату представља пререзан гркљан жртве. Интересантно је да сличан мотив налазимо и у поезији Федерика Гарсије Лорке инспирисаној шпанским грађанским ратом. Лирки субјект је поражен сазнањем да нико никада није ни патио због „одсјаја с кама”, а камоли да је био кажњен за почињене злочине. Праштање и памћење је фигуративно једини начин изласка из јаме, односно затварања страшног круга зла, патње и смрти. Дакле, јасно је да пјесник не позива на освету него на праштање. У градацијском низу показан је недостатак жаљења за расуте кости и све оно што мржњу кали. На крају, онај који има моћ праштања је само и једино Бог, који треба да опрости и ономе који мржњу кали сазнањима о страшним злочинима. Осјећање огорчености се на крају смјењује жељом за праштањем и превазилажењем страшне прошлости.

У пјесми Сјећање на Глину Слободна Јовића основни мотив је дат у самом наслову. Дакле, овдје није у првом плану само страдање колико сјећање на то страдање или памћење као живи облик сјећања. Пјесма почиње стиховима:

*Знам да ћућање љуби смисао ако не сазри
У ријеч, ијесму или молићву...*

Ћутање, на које немамо право, можемо изразити само кроз пјесму или молитву. Пјесник истиче да је оно што удахњује живот жртвама, управо наше памћење. Тако он мисано тежиште пјесме помјера са самих жртва на њихове потомке који су носиоци памћења и сјећања.

Од самог почетка пјесма је пуна сакралних мотива и симбола. У првој строфи суза жаљења освјетљава лица страдалих под црквеним небом, гдје се, свакако, подразумејева и духовна димензија неба, поред овоземаљске.

У метафоричној представи злочинаца као немани са кукастим челиком, очигледна је једна библијска апокалиптична асоцијација. Око апокалиптичне слике зла и персонификованог приказа „пресељења” умрлих у Глини у вијуге мозга лирског субјекта, гради се основно мисаоно језгро пјесме. Он апострофично позива мртве да упливају у његове вене које попримају боју пелина што асоцира на горчину њихове судбине.

Трећа строфа у потпуности је једна алегоријски представљена апокалиптична визија у којој се, над глинским свитањем, појављује змија у тамном облаку, као симбол зла. Она пушта свој отровни језик на земљу, а тај језик шири свој отров свуда по свијету. Тај отров, у пренесеном значењу, представљају сви они који су у служби зла. У сљедећој строфи се уводи мотив мучеништва, те страдања ради Христа и славе небеске. Персонификација зла развија се и даље у сљедећој строфи у лику кнеза Мрачила или Смртила, који је заправо господар мрачних сила, принц таме или ђаво сам.

*и за вријеме њејовој усїоличења најунише се
јаме безданице тијелима ѓраведника
и од крви њихове сасуши се и ѓрава ѓојољима.*

Тако у пјесниковој имагинацији слика страдања поприма апокалиптичне размјере, а невина крв праведника хиперболично сасушује и траву на пољима.

Пјесма се завршава сликом вазнесења мученика на небо, гдје их прихвата Божја рука у заслужени загрљај. Тако Царство небеско постаје утјеха пострадалих и смисао њиховог страдања. На земљи остаје скрушена молитва у храму који се расцвјетао из њихових моштију. Персонификована слика храма који се расцвјетао из моштију говори о побједи живота над смрћу и добра над злом. Лирски субјекат инсистира на слави небеској и заслуженом вијенцу мучеништва, а не на патњи и умирања у мукама. На тај начин страдању се даје дубљи хришћански смисао.

Треба нагласити да пјесма има изразито наративни карактер и поред пјесничке структуре. У складу с тим пјесник се користи и слободним стихом, што је једна од главних карактеристика модерних пјесничких форми. Наративни карактер има и сљедећа Јовићева пјесма са мотивом страдања у Глини под насловом Три вечерње слике из цркве у Глини. Из самог наслова јасно је да сакрални мотиви доминирају и у овој пјесми.

Доживљај лирског субјекта и овога пута је везан је за садашњи тренутак, тј. за утисак који има посјетилац глинске цркве. У првој пјесничкој слици кап која клизи низ свијећњак у глинској цркви метонимијски је представљена „сузом једног плавокосог дјетета”. Та суза, окађена сјајем свијеће, претвара се у кап светог уља. Тако се невина дјечја суза транспонује и материјализује у облику светиње.

Основни мотив из прве строфе даље се развија у другој гдје је присуство тог дјетета и његова бестјелесност се „утапа у дубину фреске и показује пут из смрти у бесмртност, из времена у вјечност”. Тако невина дјечја жртва показује и одређује духовни пут сваког човјека.

У трећој пјесничкој слици доминирају акустични мотиви над визуелним. Цијела слика је заправо снажно оживљена звуцима који одјекују међу зидовима храма, али и у нашој глави, при њеном читању.

*На крају се само чуло
лелујање њејовој гласа
међу зидовима храма
који се бјеше цио
прећворио у звоно-*

Ти звуци заправо указују на трајно присуство жртве на мјесту страдања. Лирски субјекат показује да те жртве нису тамо негдје далеко у прошлости, него да су оне присутне у свакој слици и звуку који посматрамо. У хришћанском смислу

страдали живе у вјечности, а гласић дјетета са уједињује са анђеоским хором страдале витлејемске дјеце. На крају пјесме опет се посеже за библијским мотивом чиме се поетска слика додатно обogaћује коначним хришћанским смислом.

Највећи умјетнички домет међу пјесмама овог круга остварен је у пјесми најпознатијег међу поменутиим ауторима - познатог пјесника Ивана В. Лалића. Његову пјесму Опело за седам стотина из цркве у Глини одликује посебна љепота пјесничког израза, наглашљашен артизам и неосимболизам типичан за његову поезију. Као и прва Јовићева пјесма и ова пјесма почиње негацијом ћутања, али знатно снажнијом и конкретнијом него што је то у Јовићевој пјесми:

*Нећу да њрећућим; зигови су њрећућали
И срушили су се...*

Персонификујући њихово урастање у своју зрелост, он их приказује као дио себе самог, апострофирајући тако свој однос према прошлости и традицији. Прошлост не живи у њему као мирно сјећање него као раздирући унутрашњи немир који је немогуће отјерати или у себе затворити. Жртве заузимају „бескрајни стаклени простор ноћи без сна и куцају ноћу „пажљиво, на затреперене просторе мојих очију”. Оне су тај унутрашњи глас који опомиње да заборава нема и не може бити. Невине жртве чине „насеље у пјесниковој крви”. Онеобичени изрази, те употреба опкорачења ,персонификација, метафора и других стилских фигура доприносе снази и љепоти пјесничког израза.

У другој строфи доминира мотив затворености и утамничености, стравичности чекања коју преживљава знајући шта јој се спрема. Са жртвом се не идентификује само лирски субјекат него и сама природа „под сводом згрченим од слућеног ужаса”. Лирски субјекат узима перспективу дјечака свједока стравичних догађаја. Он осјећа први тупи убод који ослобађа крв из тијела жртве и чује први крик жртве.

Визуелни мотиви се преплићу са акустичним у једну необичну слику „гркљана са заувек пререзаним пјесмама” и ријечима које остају располућене као зелене јабуке. У поређењу располућених ријечи са зеленим јабукама јасно је наглашен антагонизам између набујалог живота и преране смрти. Чак и та смрт је обиљежена епитетом осрамоћена јер у њој нема достојанства, она је звјерска и окрутна. Гашење очију које су метонимија самог живота пјесник симболоички представља гашењем уличних свјетилки. Од тих очију остаје само ужас који пјесник пореди са труном у коцкици леда. Крв као симбол отицања живота, у персонификованој слици је радознала и разголићена попут младе жене. Слике страдања употпуњене су челиком затрепереним у месу (нож), карактеристичном синестезијом „сморског слуха”, „спаљених очију” или сликом тијела окресаног као стабло. Посебно је наглашена затвореност међу зидовима „одебљалим од крикова” и „обогатених страхотом” и немогућност бијега, немогућност било каквог спаса.

У посљедњој пјесничкој слици друге поетске цјелине, лирски субјекат наглашава понижавајућу смрт на коју су осуђене жртве:

*Они су лежали, лежали су њонижени,
Лишени себе, лишени свега осим смрти,
Црни, лељиви, закрани, закрани, закрани...*

Гомилање израза на крају ове пјесничке цјелине, нарочито понављање ријечи закрани три пута, у функцији су дочаравања ужаса смрти на који су жртве осуђене.

Посљедња строфа дијелом варира мотив прве, али он сада има функцију заокружености, коначности и непромјењивости. Мртви, чак и незвани, па и онда кад није тога свјестан, бдију у бившем дјечаку. Немогуће их је протјерати „у простор ветра” или, једноставније, у бескрај. На мјесту цркве симболично расте само коров јер ништа друго не успијева на мјесту

страдања непојмљивом нормалном човјеку. На крају пјесме лирски субјекат се мири са њиховим приством у себи и са њиховим немиром који му доносе јер зна да би га презрели да им пјева успаванку.

Крај пјесме је посебно мисаоно маркиран јер оставља снажну поруку да стравичну прошлост не можемо и не смијемо у сјећању успавати, нити заборавити. У нама мора стално бити присутан тај крик жртве као опомена да стално бдијемо над својом будућношћу.

Циклус пјесама везаних за страдање у Глини значајно је свједочанство о страдању Срба у 20. вијеку. Иако се своди на свега четири пјесме, овај циклус је један од најзначајнијих у поетској руковети Пред сјенима српских мученика јер тематски обухвата страдање Срба у злогласној НДХ. Ове пјесме су доказ да, чак и када говори о најтрагичнијим и наужаснијим догађајима, поезија доноси једну хуманију слику свијета. Оно што је најважније, пјесници скоро никада не позивају на освету, него на праштање, али и памћење. Поезија инспирисана трагичним догађајима учи нас да не смијемо заборављати прошлост која је дио нас и обавезује нас на историјско памћење. Као и у свим протеклим епохама, поезија је и данас најзначајнији носилац колективног памћења.

ДЈЕЦА КАО ЖРТВЕ РАТНЕ ТОРТУРЕ У СРПСКОЈ ПОЕЗИЈИ СТРАДАЊА И ПАТЊЕ

УВОД

Пјесништво је више философска и озбиљнија ствар него историографија, јер пјесништво приказује више оно опште, а историографија појединачно.

Аристотел

Аристотел сматра да је књижевност озбиљнија од историје, јер читаоцима приближава одређене историјске тренутке тако да се сваки човјек може препознати у датој ситуацији, идентификовати са јунацима књижевних дјела, емотивно реаговати, а одређени историјски тренутак се може поновити и скоро редовно се понавља. Сматра књижевност битном, посебно трагедију, због моралних начела и доприноса развоју људске емпатије. Историја наводи чињенице, статистике и промјене које су се догодиле у одређеном тренутку, али никад се неће поновити идентичан историјски моменат. Кроз историографију ћемо наићи на више верзија истог историјског тренутка. Кроз пјесништво стичемо директан увид у историјску стварност који је обичан човјек, пјесник, пребродило и доживио уз свој народ. За разлику од Платоновог виђења мимезиса који је лажна слика стварности, „троструко удаљен од истине” и своди се на подражавање истинске стварности кроз идеју, Аристотел суштину умјетности види у подражавању

у којој се обликује имагинарни свијет као одраз стварног свијета. Он сматра да би умјетник требало да узима општа мјеста историјских догађаја и смјести их у одређену врсту умјетности. Трагедију сматра најважнијим средством којој посвећује пуну пажњу у Поетици. Основна сврха трагедије би била катарза која помаже људима да изнова пролазе кроз оно што осјећају приликом читања дјела, суоче се са емоцијама и општом истином. Поновно суочавање са дјелом је вјечно враћање и проживљавање. Може се закључити да је Аристотел својом дефиницијом трагедије предочио и став према умјетности која помаже духовно људима, она је лијек против трагичних истина, кроз поновно оживљавање тешких тренутака читаоци се њих и ослобађају. Такође, сталним враћањем књижевним дјелима књижевност врши утилитарну улогу, учршћује колективно памћење народа и култура у склопу којих се развија.

Српска поезија страдања и патње се базира не само на „општем” него и на „појединачном” узевши у обзир Аристотелову тезу. Историја нашег народа је препуна трагичних историјских чињеница као и наша поезија. Једна пјесма није историја, али без поезије нема историје. Поезија прикупљена у поетској руковети Пред сјенима српских мученика има своју универзалну димензију. Ратови у двадесетом вијеку разорили су и опустошили многе просторе, однијели су многобројне жртве, а посљедице геноцида из прошлог вијека примјетне су и данас у српском народу. Док читамо сабране стихове из ове руковети, примјетићемо да смо ужаснути и скрушени „пред сјенима српских мученика” само из двадесетог вијека. Сваки рат неминовно коси жртве, па и недужну дјецу која тек спознају живот и свијет. На несрећу, превише дјеце је страдало само у прошлом вијеку. „У Независној Држави Хрватској је за време Другог светског рата од 1941-1945. године је убијено 74 762 деце. Међу њима је било 14 528 деце која су евидентирани као жртве рата, док је над 60 234 деце извршен најтежи

облик геноцида.”¹⁶ Ово никако није коначан број страдале дјеце у дотичном периоду, ово је само један податак који леди крв у жилама. Много података постоји о страдању дјеце у дјечијим концентрационим логорима у НДХ, постоје свједочанства о њиховом боравку у логорима, мучењу, страдању и о њиховим губилиштима. Мислеће биће ужасава и сама чињеница да у језику и постоји синтагма „дјечији логор”. „Током Другог светског рата, једино место у свету где су постојали специјални логори за уништавање деце је била Независна Држава Хрватска.”¹⁷ У посљедњем Одбрамбено - отаџбинском рату је само на подручју Српског Сарајева животе изгубило 111 малишана. Културу памћења на страдалу дјецу можемо његовати уколико посветимо пажњу поезији која свједочи о њиховим страдањима кроз историју. Наведене историјске чињенице су истинита трагедија, емпатију и емоције је немогуће избјећи приликом читања. Поезија која говори о губилиштима и убијању дјеце у ратовима, најалост, постоји и веома је важна - како би та дјеца кроз пјесму живјела и како се такве трагедије никада више не би поновиле ниједном народу. Колико год било мучно и потресно читати, доживјети само пјесничке слике убијања дјеце и њиховог мучења, страшније је заборавити страдале невине душе и на чињеницу да би се такви злочини могли поновити у савременом свијету. Осврнућемо се само на неке пјесме које се налазе у поетској руковети Пред сјенима српских мученика. Посебну пажњу ћемо посветити сљедећим пјесмама: Добрица Ерић Чико, ја тебе гледам с неба, Ђорђе Радишић Молитва циганска јасеновачка, Будимир Дубак Лет анђела, Слободан Јовић Три вечерње слике из цркве у Глини и Милинко Тороман пјесме из циклуса Слике бежања и смрти.

16 Драгоје Лукић Били су само деца: Јасеновац - гробница 19. 432 девојчице и дечака, ГРАФОМАРК, 2006. године

17 Душан Бурсаћ, Анђели у паклу, Издавач: Удружење логораша Другог свјетског рата и њихових потомака РС, Бања Лука, 2006. године

Током НАТО агресије на СРЈ убијена је трогодишња Милица Ракић из Батајнице. Смрт ју је задесила тако што су је гелери НАТО бомбе погодили у родитељском дому који се налазио недалеко од војног аеродрома. Прича о њеној трагичној судбини обишла је „цивилизовани” свијет. Свијет је обишла и фотографија насмијане и предивне трогодишње дјевојчице. Убијена дјевојчица постала је симбол страдале дјеце не само у 1999. години него и током свих ратних недаћа двадесетог вијека. Њено име, презиме и њен анђеоски лик симболично именују и описују сву страдалу српску дјецу.

Добрица Ерић је страдалој Милици Ракић посветио пјесму Чико, ја тебе гледам с неба чији су стихови уклесани на њеном споменику у Батајници. Из наслова пјесме сазнајемо да је пјеснички субјект непосредна жртва злочина. Пјеснички субјект се свом егзекутору директо обраћа. Жртва, приликом обраћања, користи ону ријеч коју лијепо васпитана дјеца из поштовања према старијим изговарају „чико”, обавјештава свог убицу да га сасвим јасно види и у исти мах му шаље упозорење да не може побјећи од почињеног злочина.

*Чико, ја тебе гледам с неба
И видим те као на слици.
Чико, ја сам онај цвет - беба
Који си убрао у Батајници.*

Дјетету је одузет живот, тај сићушни ”цвет - беба” пре-рано је убран не стигавши да процвјета и свијет обасја љепотом своје личности. Подсјећа га на своје поријекло, на његов злочин, подјећа га да ју је из мајчиног загрљаја отиснуо у Рај. Жртва овим потврђује хришћанску мисао о вјечном животу - дијете којем је одузето право на овоземаљски живот прешло је у вјечни живот. Као анђеоски бди над својом породицом, али и над својим крвником.

*Сад нисам она булка румена
Већ бели анђелак оне булке
Што љега своје најдраже с неба
И види шебе... и твоје руке.*

Посматра своје родитеље који су, ипак, наставили своје животе. Види свога оца, види своју мајку која пегла пелене и наговјештава рађање новог живота. Пјеснички субјект, анђеочувар своје породице, жали што њени најдражи не могу њу да виде и посматра свој дом. Жртва открива и узрок своје смрти - „зле тигце” су летјеле над њеним домом и одвеле је у смрт. Жртва, такође, открива да није једино страдало дијете: Тада сам се овде попела с неком дечицом непознатом.

*Ено и моје розе ноше
И лутике што се смешила на ме
Кад су твоје зле тигце дошле
И ошеле ме од моје маме.¹⁸*

У посљедњем обраћању жртве убици кулминира понос, пркос и вјера. Шаље се порука да живот увијек побјеђује смрт.

*Да ти кажем још само ово
Па иди и заборави ме
Мама ће да ме роди поново
И даће ми још леише име!*

Жртва је дијете које не познаје зло, обраћа се непознатом убици без мржње и гнушања. Ко је тај „чико”? Ко је егзекутор? Које је његово име? Крвник којем се обраћа жртва нема само једно име, хиљаде и хиљаде различитих имена носи крвник. Име жртве ће кроз пјесму и колективно памћење живјети и опомињати будућа покољења. Ова пјесма припада Милиц

18 Милица Ракић се налазила на ноши у купатилу кад су гелери пробили прозоре и усмртили је.

Ракић, међутим, припада и многобројној „безименој” дјечи коју су прогутали ратови.

II

Ђорђе Радишић пјесмом Молитва циганска јасеновачка одаје почаст страдалој дјечи у логору Јасеновац. Такође, оставља и страшно свједочанство убијања и мучења заточене дјеце. „У хрватским, немачким и италијанским логорима животе је изгубило 23 504 деце од којих су само јасеновачка стратишта прогутала 19 432 детета.”¹⁹ Аутор ове књиге је навео тачан број страдале дјеце, међутим, то су само идентификована дјеца. Неидентификоване дјеце је много, тако да овај огроман број није коначан.

Пјесма је написана у форми молитве. Пјеснички субјект је непосредни свједок злочина и молитвом исказује свој однос према страдању и жртвама. Жанр молитве се јавља још у средњевјековној српској књижевности. Молитва је изразито лирски књижевни жанр са религиозним садржајем којом се пјеснички субјект обраћа божанском бићу или светим лицима. Молитва примјењује и развија све стилске поступке и фигуре које појачавају изражајност и емоцију молбеног обраћања. Утолико је ова пјесма јача и свако ко је чита може да претпостави и осјети у којем емотивном ропцу се налази човјек који изговара ове ријечи.

Познато је да је молитва Оче наш једина молитва коју нам је Господ дао. Сматра се да је човјечанству сам Исус даровао ову молитву и да је она универзална божија ријеч. Многи хришћани вјерују да ће изговарање ове молитве у најтежим животним тренуцима помоћи да се избјегне ужасна судбина. Ријечи молитве одражавају све људске потребе и стремљење ка спасењу душе.

19 Драгоје Лукић Били су само деца: Јасеновац - гробница 19. 432 девојчице и дечака, ГРАФОМАРК, 2006. године

Стравичне призоре нам преноси пјеснички субјект који у најстрашнијим тренуцима боравка у логору Јасеновац почиње да се моли Богу. Започиње молитву Оче наш, међутим, усљед свих страхаота које доживљава и види, почиње да сумња и у само постојање Бога. Усљед тога, устаљене ријечи молитве се губе и Оче наш прелази у вапај и лично обраћање Богу.

Циганин који је заточен у Јасеновцу је одрастао мушкарац, хришћанин, који не тражи милост за себе него за невину дјецу. Његова сумња у Бога се јавља управо због тога што сматра да безгрешна дјеца не заслужују такве патње. Вјерује да је он, као грешан човјек, заслужио искушење на које га ставља Господ и прихвата судбину. Међутим, његову вјеру су пољуљали страшни призори мучења и убијања дјеце. Свјестан је да је гријешно и признаје то. Његово обраћање Богу прелази емотивне етапе од молбе до ерупције бијеса и невјерице.

*Не ѿражѝм милосѝи за себе ѿрешноѝ,
који сам ѝи, ко зна колико ѝуѝа,
оѝсовао и оца и маѝер
ѝѝо ѝе безѝрешно зачала.
Деци, Боже, деци се
смилуј!*

Ако је Бог свеприсутан и свевидећи, како може дозволити да такве патње доживљавају сваког дана дјеца у Јасеновцу? Циганин поставља и Богу и себи то питање. „Исусове муке”, фразеологизам који се олако користи у свакодневном говору, у овој пјесми губи статус обичног фразема. Не само да губи статус фразема него јачином, кроз свједочење из логора, надилази право значење устаљеног језичког израза из Библије. Пјеснички субјект свједочи да сваки дан у Јасеновцу логораши живе Исусове муке. Крст који носе на плећима постаје све тежи и тежи, а мучењу нема краја. Позива Исуса у помоћ, јер је и сам прошао ”Голготу”. Јасеновачки злочини и мучења окрутношћу и свирепосту превазилазе и муке Исусове.

*Тебе су једаніуї само
на крсі разайињали
и знаш како то боли.
А нас, Госіоде, свакої дана
разайињу
на овај крсі јасеновачки.*

Као прави хришћанин који је за Ђурђевдан „купов`о свећу дебелу к`о рука и палио теби у част и славу”, пјеснички субјект осјећа да је живио у заблуди, ипак, тражи потенцијалне разлоге и оправдања за одсуство помоћи божије. Можда Бог не жели више народ цигански? Можда Бог жели неке нове људе да ходе по Земљи? Можда је ово страдање казна, баш као што је старозавјетни потоп био казна за моралну пропаст људску? На сва питања Циганин може одговорити и може оправдати Бога, али на једно не:

*Али зар немаш срца
деци да се смилујеш?
Јер деца су, Боже,
само - деца.*

Никако не може да се помири са чињеницом да дјецу мучки убијају и пате. Не помаже му ни вјеровање да Бог узима дјецу за анђеле своје. Свједок јасеновачких злочина нам даје стравичан опис заробљене дјеце.

*Можда ти треба анђела,
ја си навалио на њих.
Нису она, Госіоде, за тај нос`о.
Видиш како су гладна, мршава,
ребра им исјала,
ирљава,
слинава,
дроњава.*

*Па није ред да њакви буду
њвоји анђели.*

Обраћање Богу се наставља брутално ужасном пјесничком сликом клања заробљене дјеце. Овом сликом кулминира и његова сумња у постојање Бога. Дјецу на клање воде свештена лица, фратри, које поистовјеђује са Сотоном. Дјецу у смрт воде људи који служе Богу. Пјеснички субјект не одваја хришћанство у датом тренутку, он је ужаснут чињеницом да они који служе Богу могу да чине такве злочине.

*Какав си њи њо човек, Боже,
ња мирно њледаш
и мирно слушаш
гечицу ову јасеновачку
кад зором циче,
а фра Соњона, њвој слуша
и њој,
води их у смрт к`о на врбицу...
И цео дан њамо, на обали Саве,
њреклана јече као цврци...*

Много је података о усташким крвницима који су били свештена лица, а мучили су и убијали и дјецу и одрасле. Римокатолички свештеник Дионизије Јурчевић, иначе усташки официр изјавио је: „У овој земљи не може нитко да живи осим Хрвата, а тко неће да се покрсти, ми знадемо куда ћемо с њиме. Данас није гријехота убити ни мало дијете од 7 година које смета нашем усташком поретку. Немојте мислити што сам ја у свећеничкој одори, па не могу, кад је потребно, узети стројницу у своје руке и да таманим све до колијевке, све оно што је против усташке власти и државе”.²⁰

20 Душан Бурсаћ, Анђели у паклу, Издавач: Удружење логораша Другог свјетског рата и њихових потомака РС, Бања Лука, 2006. године

Свети Николај Жички у вези са насловом молитве Оче наш је рекао: „Хришћанине, кад изречеш ове речи, тим признајеш да је твој Отац небески у исто време и Отац твога слуге и надничара, твог болесног суседа и самртника. Јер ти је заповеђено од Сина Божјег, врховног Откривача истине о Богу и о људима, да кажеш „Оче наш”, а не „Оче мој”. Па кад признајеш, да је твој Отац у исто време Отац и твога слуге и надничара, и болесног суседа и самртника, зар није јасно да тиме признајеш, да си ти брат њихов и да су они браћа твоја?”

Лирски субјект је Бога доживљавао као Оца свих људи. Кроз страдање и под ножем „брата свога” доживљава најстрашнију психичку и физичку тортуру. На крају свога обраћања Богу он поставља питање чији је Он заштитник и Отац.

*Оче наш.
ако јеси...
Ако јеси?*

III

Будимир Дубак пјесмом Лет анђела подсећа и опомиње на звјерски злочин над српским становништвом у селу Пребиловци.

”Село Пребиловци у Херцеговини је у прошлом веку постало симбол страдања и мучеништва. У свести сваког национално свесног Србина име Пребиловци је дубоко урезано. У њему су живели побожни и вредни становници. Било је у то време 1941. године једно од највећих и економски најјачих српских села у Херцеговини. Усташки злочин у августу 1941. године у том селу је без примера и један од најсрамнијих догађаја у људској историји. Тада су усташе, од око хиљаду становника села у 120 домаћинстава, зверски убиле и у јаме бациле 830 Пребиловчана, углавном жена, деце и старца.

Тада је страдало око 150 деце млађе од 15 година. Страдање је преживело само 172 становника. Потпуно су уништене 52 фамилије, а 36 огњишта је угашено. Само из српске породице Булут је страдало 149 , а из породице Екмечић 78 чланова. Судбину као Пребиловци у Другом светском рату доживело је само село Лидице у Чешкој. Јапански дневник ”The Asahi Shimbun” (Токио) уврстио је ово село међу четири најстрадалнија села, у Другом светском рату, на нивоу планете.”²¹

Након рата су многе јаме бетонирали како би се сакрили злочини у циљу чувања „братства и јединства”. Покушали су сакрити и јаму која је прогутала страдале Србе из села Пребиловци. Ћутало се о злочинима, међутим, народ никад није заборавао. Овом пјесмом Дубак раскринкава злочин и оставља свједочење о страдалој дјечи и женама.

Почиње уводом који садржи саму суштину пјесме и страшну истину о страдању нејачи српске. Усташе су мајку и њену дјецу повели у понор смрти, у бездан, у јаму. Мајка је знала да ће њену дјецу задесити најстрашнија могућа смрт прије самог бацања у јаму. Знала је да ће њену дјецу мучити и оскрнавити чистоту њиховог бића и тијела. Њена вјера у васкрсење ју је подстакла да сама одабере крај овоземаљског живота себе и своје дјеце.

*Да не би усџаше обаїриле анђеоска шџјела,
мајка је, с руба јаме у Пребиловцима,
їрије скока са својом дјецом у њу, рекла:
”Хај`ше, анђели, да њолешимо!”*

Овој трагичној сцени свједочи дјечак, посматрач злочина, који у првој пјесничкој слици износи своје маштарије. Пјеснички субјект је дијете, пуно животног ентузијазма и

21 Дарко Милојковић, Село Пребиловци у Херцеговини - српска Голгота двадесетог века, извор: Удружење потомака и поштовалаца жртава комплекса логора смрти НДХ, Госпић - Јадовно - Паг 1941.

радозналости, које упознаје и истражује свијет. Мислило је да може пркосити и гравитацији.

*Каг бих из њраћке
хиџнуо камен
и он не би њао
мишљах изван њеже
да се њревезао*

Међутим, врло брзо његов полет и срећно дјетињство пресијеца сопствени лелек и спознаја окрутне стварности. Дјечак нагло спознаје мрачну страну људске природе и свијета у којем живи. Ужас који види домино ефектом руши његово дјетињство поред јаме у Пребиловцима.

*Али леле сејо
коловрати њаме
у доњу висину
и анђеле маме*

.....

*Јами каг је маџи
са дјечицом њришла
крила су им намах
ко ваџра изишла*

Свједок ове „митске” сцене цитира мајку која се обраћа својој дјечи непосредно прије скока у масовну гробницу. Једини излаз који је православна мајка видјела у страшном тренутку јесте вјера и пут светосавља. Мајка се позива на светињу српску - манастир Милешеву и на чувену фреску „Бели анђео”.

*Хајде да леџимо
будући анђели
џод скуџе нас џрима
милешевски - Бели!*

Милешеву је подигао краљ Владислав Немањић, син Стефана Прововјенчаног, 1218 / 1219. године. Овај манастир има велики значај у културној и националној историји српског народа. У манастир Милешева 1237. године краљ Владислав преноси из Бугарске мошти свога стрица Светог Саве. Због тога се Милешева и у српским средњевјековним сачуваним изворима помиње као манастир Светог Саве. У том манастиру се налази и најљепша средњевјековна српска фреска „Бели анђео”. Сматра се једним од најљепших радова српске и европске умјетности средњег века. На фресци је представљен анђео у бијелом хитону. Анђео, раширених крила, сједи на великом камену. Одише смиреношћу и чистотом. Благи поглед упрт је у очи посматрача, а лијевом руком показује на празан Христов гроб престашеним женама које су стигле да би миром прелиле гробницу.

Васкрсење Христово је у хришћанству доказ за будуће васкрсење свих праведника. Фреска „Бели анђео” симболише пролазност овоземаљских мука и симболише васкрсење. Сваког праведника и мученика чека вјечни живот под скутима самог Бога. Фреска је настала у 13. вијеку као рад непознатих умјетника из Грчке. У 16. вијеку је преко ње насликана друга фреска. „Бели анђео” је био сакривен све до 20. вијека када је Милешева рестаурирана и горња слика уклоњена. Тиме је и фактичко васкрсење не само симболички потврђено.

Јаме су прекривали бетоном, а жртве су надјачале бетон. Сјећање на православне мученике нису могли залити бетоном. Фреска се не може уништити. Иако је био невидљив четири стотине година, „Бели анђео” живи од 13. вијека. Пјесма се не може оковати бетоном. Докле живи пјесма, живи и колективно сјећање српског народа.

IV

Пјесма Слободана Јовића Три вечерње слике из цркве у Глини јаком симболиком подсећа на све усташке злочине почињене на подручју Глине и скреће пажњу на убијену српску дјецу.

Сваком свјесном и информисаном човјеку сам језички склоп „црква у Глини” изазива у свијести безброј језивих приказа. „Покољ у глинској православној цркви се десио 29. јула 1941. године, у мјесту Глина, Банија, гдје је убијено 1 764 људи српске националности.”²²

Пјесма је прилично херметична и састоји се из свега три апстрактније пјесничке слике. Лако можемо претпоставити зашто је аутор одабрао овакав начин поетског изражаја. Немогуће је „отвореније” оживјети пјесничке слике које би описале такву монструозност. „У околини Глине су усташе ухватиле 25-оро српске деце, повезали им руке на леђа жицом и поредали укруг око сјењака тако да су им ноге биле унутра. Сјењак су запалили а деци су изгореле ноге до колена, након чега су их усташе бацили на цесту где су деца умрла у највећим мукима.”²³ Наведен је само један од начина на који су усташке снаге вршиле крвави терор над дјецом. Немогуће је написати стих који би конкретно описао мучење и убијање невиних дјеце. Такође, аутор је одабрао апстраховање да би сачувао тај историјски моменат у садашњости. „Апстраховање је последица покушаја да се у свему „временом” и „пропадљивом”, у појавама природе, људског живота, у историјским догађајима - виде симболи и знаци онога што је вечно, безвремено, „духовно”, божанствено.”²⁴

22 Јован Мирковић, Злочини над Србима у Независној Држави Хрватској - фотомонографија; Свет књиге, Београд, 2014.. године

23 Душан Бурсаћ, Анђели у паклу, Издавач: Удружење логораша Другог свјетског рата и њихових потомака РС, Бања Лука, 2006. године

24 Д. С. Лихачов, Поетика старе руске књижевности, Српска књижевна задруга, Београд, 1972. године

Пјесник у цркву уводи присуство „једног плавокосог дјетета”. Прва пјесничка слика одише миром, сјајем свијећа и свечаном тишином коју човјек може осјетити само у цркви. Дјечија суза која је канула „низ чирак глинске цркве” свједочи о стравичном злочину који се десио у храму православном, та суза је мученичка и света као уље у црквеном кандилу. Дјетету не знамо пол - оно симболише све дјевојчице и дјечаке који су страдали у Глини.

Кроз другу пјесничку слику нам је јасно да је дијете у самртном ропцу и да његова душа прелази у вјечност. Плавокосо дијете ће вјечно духовно бити присутно у тој цркви. Његов дух је уткан у саму цркву, у фреске и доказ је вјечног живота. Хришћанска мисао о бесмртности душе праведника је садржана у сљедећим стиховима:

*Присус̄тво ш̄о̄ї дјеш̄еш̄а
одавало је бес̄ијелесност̄и
која се уш̄а̄йала
у дубини древне фреске,
и ириљубљујући свој образ уз њен
показивало иӯӣ
из смр̄тии у бесмр̄тност̄и,
из времена у вјечност̄и.*

За разлику од прве двије строфе, односно, пјесничке слике које немају звучних стилских фигура - трећа строфа одјекује као „тарковско” звоно из „Андреја Рубљова”. Дијете пушта свој посљедњи јецај. Дјечија душа ће вјечно живјети уз анђeosки хор Витлејемски.

*На крају се само чуло
лелујање ње̄їово̄ї іласа
међу зиговима храма
који се бјеше цио
ӣреш̄ворио у звоно -*

*био је њо само још један
њосве млад њласић,
који се ње ноћи усаљасио
с најмлађим хором
из Вишлејема.*

Цркву не чине само зидине. Цркву чине вјерници. Дјечији глас се претворио у звоно, сама црква постаје звоно које одјекује и опомиње на злочин. Поезија јесте звоно. Ако звоно престане одјекивати и утихне, утихнуће и глас „плавокосог дјетета”.

V

Слике бјежања и смрти Милинка Торомана реалистично приказују страдања, мучења и убијања Срба у концентрационим логорима НДХ. Осврнућемо се на три пјесме из ове књиге које, нажалост, приказују застрашујуће призоре и болну истину страдања српског народа. Пјесме су насловљене бројевима. Пјесничке слике су толико реалне, пластичне и ужасавајуће да превазилазе границе хорора.

Пјеснички субјект је дијете које свједочи злочину, али је и жртва злочина. У неуспјелом покушају да побјегне са својом мајком испод ножа крвника, дијете је принуђено да посматра ужасне сцене звјерског насиља над родитељем.

9.

За мојом мајком сѡално кољач ѡрчи.

Пуца у небо а њу живу хваѡа.

Преко ѡолоѡ брда урличе и цичи.

Крвава до очију. Крвав до лакаѡа.

Колико су ужасне слике иживљавања над женом, толико је болно осјетити дјечију страву и буру емоција које су

подстакли ти призори. Нејако дијете свим силама покушава да спаси своју мајку и нема помоћи нити се назире. Злочинци га не одвајају од мајке и самим тим је злочин ужаснији. Желе мучити и мајку и дијете.

*У наручју њеном њрчим се и њлачем.
И рукама њанким сѡшшћем вреле ѡруди.
Пењем се на лице и одозѡ скачем.
Шума је далеко. У њој мрѡви људи.*

Стравичне слике „бјежања и смрти” кулминирају у овој пјесми кад је дијете принуђено посматрати скрнављење и силовање мајке. Пјеснички субјект је поистовјећује са свијетлом зраком која пада у таму и предаје се у нади да ће још једном загрлити своје дијете.

*На ѡломе брду крвник хваѡа маму.
Сѡрѡа јој рубаѡ. Оѡкинуо кике.
Она као зрака ѡадала у ѡаму.
Да заѡрли мене, бор и рањенике.*

Мајка у паничном бијегу покушала је спасити себе и своје дијете, али не успијева. Нема свирепије судбине која може задесити родитеља. Злочинци пред дјететом муче мајку, а тиме бирају и најтеже мучење дјетета. Нажалост, видјећемо у сљедећим пјесмама Милинка Торомана да је смрт приликом бјежања била „најбезболнија”. Они који су депортовани у логоре смрти, они који су преживјели ужасна мучења, безброј пута су видјели и осјетили смрт прије саме смрти.

Слике бјежања и смрти сурово реално, колико може бити поетска форма реалистична, приказују бивствовање у концентрационом логору. Пјеснички субјект је посматрач стравичних призора. Жене, старци и дјеца при уласку у логор су престрашени и не знају шта их чека. Пореди их са зеленим стабљикама и скамењеним сјенама. Није прецизирано о којем

се логору ради, заједничка именица „логор” је написана великим словом, па можемо закључити да је иста ситуација била и у свим логорима НДХ.

14.

*Улазе у Лоѿор ѿрејлашене жене,
сасушени сѿарци и начейа дјеца.
Зелене сѿабљике, скамењене сјене
и дрхѿаве зраке Сунца и Мјесеца.*

Сљедећа строфа носи ужасне призоре страдања, патњи и смрти логораша - мушкараца, жена, дјеце и беба. Пјеснички субјект је свједок њихове смрти.

*Крвници их брзо дуѿим ножем боду.
Смрѿи их са зидина црном руком броји.
Мрѿиваци скачу у крваву воду.
У јами жена бебу - косѿур доји.*

Једини спас и излаз из Логора јесте смрт. Једино смрт може прекинути мучење заточених.

*Излазе из Лоѿора ѿијани косѿури,
Газе ѿреко ријеке, у води до чела.
Бијеле се у ѿама иѿио са неба цури
на мирисне куће зайаљеноѿ села.*

У свеопштој тами и црнилу Логора избијају бијели костури у води који напуштају стратиште, а миришу једино запаљене куће из сусједног села. У смрти су пронашли слободу и мир.

Слике бјежања и смрти градацијски нам дају увид у судбину српског народа у Другом свјетском рату - од бјежања испред усташког бајонета, преко уласка у логоре и све до истрјебљења нехрватског становништва.

Пјеснички субјект, посматрач, у 18. пјесми даје универзалну слику логора у НДХ: објешени логораш који се њише као застава која симболизује смрт између зидина логора. Посматрач се у овој пјесми не пита постоји ли Бог. Ужаснут призорима „пакла” вјерује да је зло надваладало добро и да су тама и ђаво победили.

18.
*Над лоџором лоџораш се њише.
За Зидине зайиње му ноја.
Нема снаје да се ѿоине више.
До ђавола или мрѿвој Боја.*

Посматра дијете које вришти крај мртве мајке. Једини спас за сироче јесте смрт, коју посматрач види као „шарену дугу” која ће дијете спасити и издићи изнад овоземаљских мука.

*Дијетше вришиѿи у лоџорском круѿу.
Хладну сису вуче и разрива.
И ѿење се уз шарену гуѿу.
Изнад Смрѿи, крвника и њива.*

Смрт је надвладала живот. Посматрач види смрт као живу силу која влада тим простором. Посљедња строфа носи ужасавајуће слике гомиле намучених и мртвих људи које је изњедрио логор и згрће у ријеку Саву. Заточеници логора су доживјели смрт прије саме смрти. Злочинци су их „оглодали” прије саме смрти, живим костурима су пробијали лобање и на тај начин их ослобађали тортуре.

*На обали мрѿви ѿоређани.
Смрѿи их броји и зрће у Саву.
У муљ ѿада костур оѿлодани.
Вода хучи кроз слуѿану ѿаву.*

Много је оваквих слика сачувало народно памћење и свијест преживјелих жртава, а психички ожиљци пратили су их до смрти. Поезија „чува” ожиљке заувјек као опомену и наук. Ријетки су преживјели логораши који су били спремни јавно говорити о личном страдању. Ову чињеницу јасно образлаже Душан Бурсаћ који је прикупљао исповијести преживјеле дјеце из логора НДХ: „Оно што је аутор посебно запазио читајући ове језиве дечије исповести уврштене у књигу, јесте страх, несавладан страх од усташа који је још увек присутан, чак и код одраслих особа. Тај страх је чак толики да се боје и да потпишу своја казивања, не зато што њихова казивања не би била довољно истинита, већ зато што мисле да би се то зло могло опет поновити.”²⁵

Потресне пјесме Милинка Торомана треба да трају као жива ријеч истине како се више никад не би поновила ни таква, ни слична зла.

Закључак

Потврду Аристотелове тезе о односу „пјесништво - историја” наћи ћемо у пјесмама које су предмет овог рада. Тешки геноцид над српским живљем се скоро пола вијека прикривао. Српски народ је био принуђен на ћутање у тоталитарном систему након Другог свјетског рата. Они пјесници који нису писали „кубикашку” и политички ангажовану поезију, покушали су апстраховањем од заборава сачувати сјећање на злочиначке подухвате. Покушао је то Бранко Миљковић кога је „убила прејака реч” и написао чувени стих: „Али опасности превазиђене метафором на другоме ће месту запевати опасније”. Јасно је да народ изгуби слободу онда када изгуби право слободе говора и када умјетност изгуби слободу.

25 Душан Бурсаћ, Анђели у паклу, Издавач: Удружење логораша Другог свјетског рата и њихових потомака РС, Бања Лука, 2006. године

Поезија актуализује прошлост и зато је била опасан занат у том времену. Историја је до деведесетих била забетонирана, као јама - бездењаче, бетон је попуцао и настали су нови сукоби. „Дело живи не само сопственим временом него и у реалном времену. Време дела је увек у сукобу са временом читаоца. Суштина овога еманципованог времена састоји се у томе што прошлост, насликана у реалистичком делу, добија сопствену егзистенцију, може да се развија унутар саме себе - у своје сопственом континуитету - толико јасно, „видљиво”, ствара такву илузију реалног развитка времена, да и та прошлост изгледа као садашњост - садашњост читаоца који је њоме освојен и у њу пренесен. Прошлост у уметничком делу постаје читаочева „садашњост”. Читалац, свестан да се ради о прошлим догађајима, толико се у њих, међутим, уживљава, да почиње у извесној мери да осећа ту прошлост као своју садашњост.”²⁶ Након толико времена чује се глас пјесника о стравичним злочинима над дјецом у НДХ. Поезија која је сачувала памћење на сироту дјецу живи и данас. Дјеца живе у времену умјетничког дјела. Ана Франк живи у срцу сваког човјека који је прочита њен дневник - надишла је смрт. Не постоји човјек на планети да није пустио сузу над страшном судбином јеврејске дјевојчице. Страдала српска дјеца живе унутар поезије која свједочи о њиховој злокобној судбини. Кроз поезију треба његовати колективно народно памћење на дјецу која су била жртве ратне тортуре, на српске Ане и Миловане, како би и они надишли смрт и да такву судбину не би задесило ниједно дијете. На тај начин ће се осигурати безбједна будућност нових покољења. Пјесништво је једини чувар истине. Пјесме које се налазе у поетској руковети Предсјенима српских мученика чувају истину и памћење на страдалу српску дјецу.

26 Д. С. Лихачов, Поетика старе руске књижевности, Српска књижевна задруга, Београд, 1972. године

Извори и литература

- Лаловић 2017: Поетска руковет Пред сјенима српских мученика, приређивач: Раде Л. Лаловић, Фоча, 2017.
- Лихачов 1972: Д. С. Лихачов, Поетика старе руске књижевности, Српска књижевна задруга, Београд, 1972. године
- Лукић 2006: Драгоје Лукић Били су само деца: Јасеновац - гробница 19. 432 девојчице и дечака, ГРАФО-МАРК, 2006. године
- Бурсаћ 2006: Душан Бурсаћ, Анђели у паклу, Издавач: Удружење логораша Другог свјетског рата и њихових потомака РС, Бања Лука, 2006. године
- Мирковић 2014: Јован Мирковић, Злочини над Србима у Независној Држави Хрватској - фотомонографија; Свет књиге, Београд, 2014.. године
- jadovno.com/arhiva/logor-smrti-gospic.htm: Дарко Милојковић, Село Пребиловци у Херцеговини - српска Голгота двадесетог века, извор: Удружење потомака и поштовалаца жртава комплекса логора смрти НДХ, Госпић - Јадовно - Паг 1941.

ПОРАЗ И ДУХОВНОСТ КАО ПАРАДИГМА СРПСКОГ ПЈЕСНИШТВА

Инспирацију за писање овог есеја и истовремено један од одговора питање односа духовности и пораза и њиховом утицају на српско пјесништво налазимо у ријечима пјесника Рајка Петрова Ного: Пораз је родно мјесто српске духовности. Тако ће рећи Ного у једном интервјуу и чини нам се најтачније погодити одређење српске, ако не и духовности уопште. У овом интервјуу Ного између осталог каже да је „српски десетерац никао из косовскога бола, и он нас је, уз многострадалну српску православну цркву, кроз свакојакве разисторије сачувао, јер је у десетерац упјевана целокупна наша историја, па је класична Вукова епска песма заправо наша усмена Библија. Ето, у присећању шта смо некада били, ми још увек постојимо” (Ного, <https://www.novine.ca/ms/www.novine.ca/intervju/intervju-1010-nogo.html>, приступљено 10. 7. 2018.). Суштински, Рајко Петров још једном, на себи својствен начин понавља мисао коју су варирали и варирају многи српски умови. Присјетићемо се само Андрићеве докторске дисертације Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине у којој тада млади писац закључује да је положај српског становништва и свештенства у Босни био толико тежак, да залог опстанка српског народа у Босни и Херцеговини треба тражити у усменој предаји, прије свега у епском десетерачком пјесништву (Види: Андрић 1982). Остављен сам себи без бриге и помоћи других православних земаља српски православни живаљ одржао се само захваљујући епској пјесми и дубокој привржености патријархалној традицији коју су манастирски оци у тим тешким и смутним временима препознали као животодавну снагу и на све начине је његовали у српском народу.

Пјевање, односно пјесма, одувијек је било у директној вези са изражавањем личних и колективних проживљавања једног народа, а у случају српског чини се да је пјевање о погромима и мучеништвима којим су га историјске и друштвено-политичке прилике незавидно и перманентно излагале залог његовог историјског и идентитетског опстанка, можда и пресудан. Чини се још да се пораз нигдје тако добро не подноси као у нас. Ваљда већ генетски навикнути на њега као и на све врсте земаљских неправди, лицемјерстава и подвала српски народ је из пораза извлачио оно најбоље, окретао се духовној сфери живота. Тражећи уточиште и утјеху у духовном, цвјетала је српска књижевност, што усмена, што писана, од епске десетерачке поезије, до оних лирских сонета-молитви са краја крвавог двадесетог вијека.

Да би се ухватио континуитет српског страдања и патње и српског пјесништва о њој неопходно је вратити се у далеку прошлост на извориште, а то је свакако српска народна књижевност. Васко Попа је о нашој народној књижевности и њеном утицају на карактер српске књижевности у каснијим раздобљима рекао: „Наша класика, једина и права” (Попа 1988: 5).

Мит или истина о Косовском поразу и опредјељење за „небеско царство” одредили су историјску, судбинску и духовну коб потоњих генерација српског народа све до данашњих дана. Оне пјесме на граници епског и лирског у којима се не зна тачно да ли су тужбалице или историјски документи, тамо гдје се историја можда и најјасније чита, јер није виђена из угла непосредних учесника у боју, већ оних који су остали да на руинама царства и некадашње славе чувају сјећање на оно што смо били, почетак су пјеваније српског мучеништва. Историјски и колективни удес пројигиран кроз личну трагику жене своја најмрачнија сазвучја има у пјесмама Косовка девојка и Смрт Мајке Југовића. У обје пјесме епски рапсод изводи женска бића на косовско разбојиште непосредно послје

одигравања битке, како би о катаклизми невиђених размјера проговорио тананим лирским, женским сензибилитетом што објема пјесмама даје баладичан тон.

Косовка дјевојка излази на бојно поље тражећи тројицу јунака, мушких глава, кума, дјевера и младожењу, патријархалних симбола женске среће. У недјељу, свечани дан, када је одређена причест православних хришћана, одјевена у бијело и натоварена кондирима воде, вина и хљеба, дјевојка засукује бијеле рукаве до лакта да би се ухватила у коштац са неизмјерном трагедијом, да би извршила посљедњу дужност наметнуту историјском неминовношћу. Док се „шеће по разбоју млада”, на сваком кораку суочена са смрћу, најочигледније израженој у стиху „те преврће по крви јунаке” и у слици још живог, а смртно рањеног јунака Орловића Павла

*Десна му је рука одсечена
И лијева нога до колена;
Вишиа су му ребра изломљена:
Виде му се ширеице беле;
Измиче ја из ње многе крвце,*

Косовка дјевојка личну бол и стрепњу од онога што ће затећи затомљује колективном дужношћу да помогне рањенима, да их напоји вином, умије и нахрани хљебом и попут каквог полу хришћанског, полу прадавног жреца припреми их за одлазак са овога свијета, да им се неукаљане душе придруже општем духу свијета. Умивши, напојивши и нахранивши јунака Орловића, када му срце „заигра” од доброте и љепоте дјевојчине, он јој се обраћа питајући је каква је „голема” невоља нагнала да се упути и „преврће по крви јунаке”. У три слике, три епске формуле мушке љепоте, јунаштва и господства дати су, Топлица Милан, Косанчић Иван и Обилић Милош. Дјевојка се присјећа њиховог изгледа и њихових ријечи када су се припремали за одлазак у бој и неминовну смрт, али и три дара која добија од њих – коласту аздију од кума

Милоша Обилића, бурму позлаћену од дјевера Ивана Косанчића, и копрену од злата од будућег женика Милана Топлице. Ови дарови су симболи њиховог високог друштвеног положаја и ранга, њих није могао заслужити нити добити свако, већ само избрани јунаци, кнежеве војводе које су се истакле чашћу и јунаштом. Ова три јунака израстају у три симбола према којима се све словесно српско још увијек равна, а њима се придружује и дјевојка чије име толико трагично звучи самим тиме што је у њега народни рапсод уписао име трагичног косовског хронотопа. Косовка дјевојка код које остају дарови „три војводе бојне” тако постаје и симболом сачуване части и достојанства отаџбине. Косовски јунаци и Косовка дјевојка, Косово поље и Косовски божури никли из те силне пролирене крви и тијела која несахрањена остадоше на њему. Свој гроб и смирај налазе у Косовки дјевојки, у њеном сјећању на јунаке, у овој пјесми о неоствареној дјевојачкој срећи, у епском десетерцу који својим густим ткањем наткриљује и чува од заборава и јунаке и дјевојку.

Ова пјесма нам даје одговоре на питања како треба да се носимо са поразом, а одговор је дат у самој пјесми и сачуван ткивом њеног текста. Дајући нам одговор пјесма истовремено испуњава и функцију коју протагонисти у боју остављају у аманет дјевојци, а то је да им се помињу по јунаштву, слави, имену и благородности. У поезији се чува заборав, она од Косова па до данас остаје да се бори са поразом бивајући памтивијек и палимпсест, на који ће се изнова и изнова исписивати и надовезивати невоље и страдања српска.

Чак и оне посљедње дјевојчине ријечи у којима се чује јаук у коме је садржана њена лична трагедија и који се ни са чиме не може упоредити нити самјерити, када каже

*Јао, јадна, хуге ти сам среће!
Да се, јадна, за зелен бор ваишим,
И он би се зелен осушио!*

чувају и тајну вјере у нови живот, садржане у слици зеленог бора, за који дјевојка помишља да се ухвати и који би намах и усахнуо да га се она којим случајем дохватила. Међутим, Косовка се у пјесми не лаћа бора. А из тога је лако ишчитати симболику. Српско царство, пропало на Косову, са својом славом, својим јунацима и недочеканом дјевојачком срећом своју обнову тражи у дубљим прадавним слојевима митолошког обнављања живота кроз природу и њену неуништивост. Бор је, као што је опште познато, симбол вјечног живота, а у народној поезији неријетко се појављује као метафора за мушку снагу, младост и љепоту. Он, остаје зелен, а са њиме и нада у обнову, у васкрснуће српског народа. Бор је симбол вјере да „није све пропало, кад пропало све је”. Тај исти бор појавиће се седам вијекова касније у пјесми која носи истовјетан наслов – Косовка девојка, нашег савременика, већ помињаног Рајка Петрова Нога:

*Ни ваи́ре ни сламе Тек ꙗранчицу храси́а
Блајовеси́и из шуме ꙗод кајуи́е скри́ли
Ево кондир вина са рукама сраси́а
Ко са десетерцем оно шиио смо били*

*Боре мој зелени у срми и злайу
Сшлални ꙗолазниче моје несухено
Шесџи сшоишина леша још ћу ше чекаши*

Када су се над српским народом поново почели надвијати тамни облаци и на српским домовима вијорити црни барјаци, када нас је Косово поново дочекало као коб, пјесник је реактуелизујући косовску тематику у новом контексту проговорио лирским дванаестерцима о надолazeћим погромима и новим Косовкама.

Ако је Косовка девојка симбол несреће свих српских дјевојака које су остале без среће и порода послје Косовског боја, Мајка Југовића је симбол страдања свих српских мајки

које је у том боју губе свој пород. И она попут Косовке девојке одлази на Косово на коме схвата да је изгубила све за шта је живјела. У градацијским сликама дата је несрећа њених снаха због губитка синова и мужева, који појачавју оноματοпејске слике вриштања коња, лајања паса и кликтања соколова

*Мрѣвих нађе деветѣ Јуѣовића
И десетѣої сѣара-Јуѣ Боѣдана,
И више њих деветѣ бојних коѣља,
На коѣљима деветѣ соколова,
Око коѣља деветѣ добрих коња,
А ѣоред њих деветѣ љуѣиѣх лава.
Тад завриѣиѣа деветѣ добрих коња,
И залаја деветѣ љуѣиѣх лава,
А закликѣиѣа деветѣ соколова*

Али мајка као да је занијемила од призора који леди крв у жилама, као окамењена она слуша кукњаву својих снаха, не пуштајући гласа ни сузе. Она се у складу са етичким кодексом времена држи херојски, баш онако како су се њени синови и муж држали у бици, ни сузе ни јаука. Тек када гавран доноси руку њеног најмлађег сина Дамјана и спушта јој је у крило, чују се прве и посљедње ријечи најнесрећније од свих српских мајки. Али у тим ријечима нема роптања, нити јаукања, оне више личе на ткиво лирске успаванке него ли на тужбаличко запијевање и самим тиме дјелују још потресније.

*Узе мајка руку Дамјанову,
Окреѣшала, ѣреврѣшала с њоме,
Пак је руци ѣијо бесједила:
Моја руко, зелена јабуко!
Гдје си расла, ѣдје л' си усѣрѣнуѣа!
А расла си на криоѣу моме,
Усѣрѣнуѣа на Косову равном!'''*

Бол, нарастао до пароксизма и сјећање на изгубљену срећу, на одрастање синова, њихове женидбе, сударају се у мајчином бићу које више не може издржати. Мајка умире, али не обичном земаљском смрћу, она препукне од бола. Цијело тијело мајчино распада се на безброј комада баш као што су комад по комад тијела губили њени синови у неравноправној бици са бројнијим и надмоћнијим непријатељем.

Поема, особена пјесничка врста, на граници епског и лирског увијек је била израз пјесничке слободе да се о нечему у чему лично учествовало и непосредно доживјело говори свеобухватно, у grubим потезима, сликовито и сирово. Можда је Куленовићева поема Стојанка мајка Кнежопољка (1942) најбољи примјер законитости ове пјесничке форме, односно тога како поезија живи од историје надахњујући живот. Нашавши се на бојишту у Крајини, у августу 1942. године, пјесник је као борац присуствовао једној од најжешћих фашистичких офанзива. Надахнута тренутком смотре преживјелог народа, тренутком у коме је више мртвих него живих, када се проливена крв сабораца већ измијешала са земљом за коју су се борили, пјесник кроз уста мајке која у бици губи три сина проговара о још једном српском погрому.

Ова поема је у потпуности наслоњена на српску епску десетерачку поезију и када је ријеч о избору лексике и фразе, али и када је у питању њен главни лик. Куленовић за главног јунака поеме бира мајку у тренутку спознаје да су јој погинула тројица синова. „Гражећи синове по Кнешпољу, пољу невоље”, из уста ове српске мајке излази можда највећа апотеоза српског страдања и бола. Избор главног јунака и теме о којој се пјева наметнуо је дјелу тон народне тужбалице, што је неизоставно водило активирању традицијске вертикале српског страдања. Седам вијекова касније пјесник Куленовић нашао се на истој позицији на којој се налазио и епски рапсод непосредно послје Косова, у пјесмама Косовка девојка и Смрт Мајке Југовића. Као да се Куленовић почетним

стиховима наставља на завршетак пјесме Смрт Мајке Југовића, у којој мајка држећи у крилу откинуту руку свог најмлађег сина изговара ријечи:

*Моја руко, зелена јабуко!
Гдје си расла, њдје л' си усиринуиша!
А расла си на криоцу моме,
Усиринуиша на Косову равном!*

разрађујући градацијским сликама и новим лирским сензибилитетом у Стојанки она мјеста на којима је Мајка Југовића тврда срца била// да од срца сузе не пустила. Оно што етички кодекс епске десетерачке пјесме није дозвољавао нашло је свој излив у најподеснијем жанру за непосредно приказивање емоционалне драме, а то је управо поема. Сва саткана од страсних душевних проживљавања крајишке мајке која у бици губи не само синове већ и мужа, кума дјевера и комшије ова поема обилује еруптивним лирски изливима и јаком драматичношћу. Лирски, тужбалички тонови најупечатљивији су у почетним дијеловима поеме, када се мајка присјећа рађања и одрастања својих синова

*Сваири сше ми на сиси ћаићала - јој,
благодайно
сунце кнешћољско! -
свеиријици њовијала ножице сам румене
у бијеле њовоје ланене,
свеиријици сам њрала јуишење њоиле њелене*

*Јооој,
Срђане,
Мрђане,
Млађене,
јој, ири њода у мом вијеку,
ири њрвине у мом млијеку,*

*ӣри саћа ӣешка,
силовӣа,
ӣио их уӣроба моја изврца,
јој, росни ӣролисни сӣруче дјеӣелине
кнеш̄иољске,
ӣио ӣроцва ис̄иод моја срца!*

који се затим претачу у колективно страдање српско успостављајући вертикалу српског страдања кроз митолошко-хришћанску симболику изражену у поређену синова са православним светитељима:

*ӣри іода ср̄иска у мом вијеку,
ӣри Обилића у мом млијеку,
јој, Срђане-Ђурђевдане,
јој, Мрђане-Мишировдане,
јој, Млађене-Илиндане.*

или када мајка непријатеље назива вукодлацима који пијући српску крв разарају српску земљу пуну изобиља. Стојанка мајка Кнежополка је најбоље свједочанство о страхотама кроз које је српски народ прошао током Другог свјетског рата. Наративна и колективна, лирска и баладична она хвата онај тренутак у животу колектива и појединца, мајке Кнежополке, када се губи сваки поредак и када страдања изазивају страшне душевне ломове. Свједочећи лично, пристрасно и тужбалички о страдању својих синова она свједочи о страдању целокупног колектива.

Оно што је различито у овој поеми у односу на епске пјесме Покосовског циклуса јесте идеолошки план, мајка наричући и ридајући за синовима позива на освету вјерујући да ће се она догодити по закону природе и идеологије у коју се тада вјеровало:

Чујеш ли, селе Козаро,
чујеш ли уку велику? ...
Развијај косе зелене,
сека ње заклиње Сјојанка,
расилићи мрке њленице,
ѡушијај нам ѡнове вилене,
нек скојском крви
обоје
ѡри наше воде ледене,
нек мрљинама скојским,
за зрнаѡе ѡшенице,
земљу нашу
ѡоноје!

Управо у оваквим стиховима у први план долази пјесников глас, од кога се и очекује да у оваквим приликама изрази убјеђења цијелог колектива, а од пјесме да подстакне на борбу за ослобођење народа и земље.

Сонет, формално најзахтјевнији облик европског лирског пјесништва, погодовао је пјевању о страхотама и погромима српског народа управо зато што је пружао оквир за пренаглашену осјећајност. Како се ријечи не би разминуле и набујала осјећајност расплинула сонет је представљао ваљан и добродошао оквир и закон. Иако је општепознат од чувеног Петраркиног Канционијера, чији сонети величају идеалну љубав, сонет се као лирска форма користи и да би изразио одређена религиозна и политичка убјеђења пјесника. Религиозни став или политичка идеја у сонетима српских пјесника јављају се као жижа око које се окупља њихов исповиједни материјал. И ово нас утврђује у томе како је матерња мелодија племена одувијек била и биће један од чувара свеколиког српског идентитетског бића. Управо је сонет био најподеснији као један од најсложенијих пјесничких облика да се у њега утка интимни и лични доживљај који попут молитве

остаје пјеснику и човјеку као посљедње уточиште пред најездом безумља, пропасти и бола са којим се српски народ суочио крајем крвавог двадесетог вијека. Он већ својом формом није дозвољавао да се бол нарасла до пароксизма због умногострученог страдања у 20. вијеку, а у подсјећању на ранија страдања српског народа разлије, расплине и прерасте у тугованку. Сонет је заправо сачувао достојанство како пјесника, тако и теме о којој пјева. Он не допушта јаук, чак и када тужи и нариче над худом судбом. Модерно узнемирана осјећајност у склопу историјског памћења тако је свој најпотпунији израз нашла баш у овој лирској форми.

Сонет Крстоносац Рајка Петрова Нога зато је можда најбољи примјер „синестезије” формалних захтјева једне строге пјесничке форме са иконичким знаком крста. У овом сонету се од косовског пораза, од долине плача и родног мјеста српске духовности дух уздиже ка небу и Богу као отвореном врхунцу, са крстом као симболом на коме се тај читав српски и пјесников макрокосмос држи. Овај сонет пјеснички колико и иконички рађа слике Косова, погибије, узвисујући се према небу, од смрти и пораза према духу и васкрсењу, преко крста као симбола страдања, али и искупљења човјека на земљи, у завршни симбол искупљења кроз молитву и страдање. Наглашена субјективност се изражава као мисаоно кохерентна визија.

Пјесници са краја двадесетог вијека посежу за сонетом када им је потребно да своју најнепосреднију интимност просвијетле неким чврстим ставом или крајњим вјерују. Ту се нити осјећајности расплићу стварајући нови чвор чврсто приказан у симбол крста, као страдања и патње, али и као симбола новог живота, односно васкрсења цјелокупног народа. Први дио сонета односно његов катренски дио обично дозвољава пјеснику исповиједни тон, док се дубљи, филозофски ставови најчешће одражавају у његовом другом терцетском дијелу, да би се кристализовале у поенти којој предстоји мисаони обрт.

У Сонету Крстоносцу тај завршни дио преузима слика крста, у којој се овјековјечује у исти мах и судбина појединца и цијелог народа, његова страдања али и његово искупљење, његово прошло, али и будуће.

Из свега реченог може се закључити да је српска историја, историја страдања и погрома, али и наде и вјере у свјетлију будућност. Српски пјесници одређене жанровске облике бирају не само по налогу времена и снази сопственог талента, њих диктира и матерња мелодија племена дубоко запретена у свакоме од нас. Приближавајући се нашим данима све више су ницале пјесме које би се по своме основном тону могле сврстати у молитве. Наше савремено лирско пјесништво је молитвено и духовно, а чини нам се да нас баш оно такво враћа на прави пут. Зато је важно да се сјетимо ријечи владике Николаја Велимировића: „И не победи толико овај који је водио борбу, колико онај који је уздизао молитве” (Велимировић, <https://svetosavlje.org/rat-i-biblija/>, прочитано 27. 8. 2018).

ИЗВОРИ

- Попа, 1988: Васко Попа, Од злата јабука, Предговор, Београд: Рад.
- Андрић, 1982: Иво Андрић, Развој духовнох живота у Босни под утицајем турске владавине, Свеске Задужбине Иве Андрића, бр 1. Задужбина Иве Андрића: Београд.

ПЈЕСНИЧКО МОЛИТВОСЛОВЉЕ ПРЕД СЈЕНИМА СРПСКИХ МУЧЕНИКА

Подручје трагања за сопственом прошлошћу примат је српске културе и просвјете на почетку 21. вијека, будући да су Срби народ који је у току само једног вијека прошао кроз Балканске ратове, два свјетска рата, доживио злочин геноцида, дочекао грађански рат, прогоне и етничка чишћења са својих вијековних огњишта (из Книнске крајине и дијела Босанске крајине, Западне Славоније, Косова и Метохије), а истовремено бесправно оптужен за злочин геноцида. С обзиром на тешка искушења кроз која је прошла српска заједница на почетку новог вијека оправдано је преиспитати прошлост, с циљем да се одржи континуитет културне, националне и вјерске свијести код Срба. Српска књижевност као неодвојиви дио културе свеколика је ризница духовног искуства и стога повлаштено подручје за умовање о свим идентитетским питањима српског народа. Стога се питамо, да ли нова пјесничка виђења и остварења могу сачувати памћење за потомке, и језиком и стихом преносити освештане дарове предака.

У овом раду полазимо од тога да српска књижевност од Светог Саве до данас прије своје естетске функције, „врши патриотску и националну службу”, и да се, прије свега, кроз књижевну мисао кристалишу оне вриједности на којима почива национална култура.²⁷ Зато није необично да је управо историја „велика, сржна и носећа тема српске књижевности”.²⁸

27 Милан Радуловић, Српски културни образац и српска књижевност, Православни богословски факултет Светог Василија Острошког – Институт за књижевност и уметност, Фоча – Београд, 2015, стр. 53.

28 Исто, стр. 55.

Када је ријеч о изворно српској цивилизацији слажемо се са идејама Милана Радуловића које су га довеле до закључка да је једино патријархално-хришћанска цивилизација аутохтона, јер је једино она обликована „изнутра”, „из сопственог духовног и историјског искуства, а не под утицајем других, споља наметнутих цивилизацијских стремљења.”²⁹ Одатле је за српску културу пресудно памћење предака и уздање у потомке. Оно, према Радуловићу „уздиже тако малене патријархалне скупине у којима су Срби живели, у велику духовну, заветну заједницу”, а у самом језгру српске народне свијести налази се „завет-договор: завет са Богом, завет са Лазаром и Милошем, завет да се живи не за садашњост него за будућу слободу”.³⁰

Тако је српска књижевност историзована како на тематском тако и на значењском плану, будући да она „открива смисао човечне егзистенције у историји, доживљава историју као трагедију а не као топли дом у којем уточиште налази човек као изворно духовна личност”. У историји човјек се може одређити за царство земаљско или за Царство небеско, за материјалистички или за духовни начин постојања, а за српске писце крајње разумијевање историје садржано је „у слутњи да се човеково позвање на Земљи, као ни улога националне заједнице у цивилизацији, не остварује у историји него у Вечности”.³¹

Ако се послужимо формулацијом Јана Асмана о културном памћењу које прије свега подразумејева „предају смисла”,³² и томе придружимо мисао Владике Николаја Велимировића, да Срби имају јасно памћење тек од времена Немањића, можемо закључити да је културно памћење Срба неодвојиво од памћења његове крштене историје. Владика Николај

29 Исто, стр. 42–43.

30 Исто, стр. 47.

31 Исто, стр. 55.

32 Видјети: Јан Асман, Култура памћења, Просвета, Београд, 2011.

говори о „промисаоној, планској и праведној” судби народа, према којој је историјска судба српског народа његова драматична улога према Божијем плану, као и према његовим заслугама.³³ Та судба јасна је тек од Немање, а то значи да Срби памте само своју крштену историју, а која је „у знаку крста и слободе”, а што значи у зависности од Бога, у корак са Христом, и независности од људи, и ослобађање од страсти.³⁴ Зато је то ход часни, и крст часни, а слобода златна. Срби су народ са великом историјском мисијом, и стога народ који подноси страдања. Владика Николај каже да је судбоносно питање сваког човјека, као и народа „хоће ли се приволети царству небесноме или царству земаљском”.³⁵ Стога се борба одвија на личном плану – шта ће сваки појединац учинити за Христа Бога, за свој народ, и за своју душу.

На сличан начин је и Јустин Поповић сагледао свеукупну српску историју, од немањићког периода, када је у личности Светога Саве и других Немањића за образац највише вриједности одабран Христос Бог, да би тада „Христос са својим Еванђељем постао главна детерминанта и главна стваралачка сила наше историје”, што се читовало и у светосавском духу и његовој дјелатној сили која је одредила Косовску одлуку и „Косовско Еванђеље”, а које није ништа друго него „светосавско Еванђеље продужено кроз векове”.³⁶

Стога је разумљиво да је светосавско-хришћанска култура утицала на српску књижевност од Светога Саве и трајно је усмјерила у духу вјере у Христа Бога и Његово Јеванђеље. Десет вијекова српске књижевности свједочи о том континуитету. Ако се изузме средњевјековна књижевност изразито религиозног карактера са доминантном сакралном лексиком,

33 Николај Велимировић, *Изнад Истока и Запада*, књ. 3: *Српска душа*, избор и поговор епископ бачки Иринеј, Нови Сад, 2003, стр 10.

34 Исто, стр. 11.

35 Исто, стр. 22.

36 Јустин Поповић, *Светосавље као философија живота*, Хришћанска мисао, Београд, 2016, стр. 107–108.

молитвеног тона, стварана по узору на свете оце православне цркве (Јована Дамаскина, Јефрема Сирина, Симеона Столпника, Јована Златоустог, Симеона Новог Богослова) која је пуни процват доживјела у дјелима Светог Саве, Стефана Првовјенчаног, Теодосија и Доментијана, Данила Другог, Димитрија Кантакузина, пјесникиње Јефимије и деспота Стефана Лазаревића, српску књижевност 20. вијека нарочито је обиљежило молитвословље Оца Јустина Поповића и Владике Николаја Велимировића. У тој поезији теорија стиховорства ишчезава пред ширином богонадахнуте пјесничке душе и богочежњивог срца, и постаје поезија наде. У новијој српској поезији таквих осјећања и умовања има код Јована Дучића, Стевана Раичковић, Ивана В. Лалића, Добрице Ерића, Драгана Колунџије, Матије Бећковића, Рајка Петрова Нога и других.

Интересовања у овом раду нарочито су усмјерена ка пјесницима који припадају заједници пјесника који су се саживјели са голготском патњом српског народа у Другом свјетском рату и који свједоче да српска традиција, култура и књижевност трају дуже од десет вијекова, да би са ослонцем на традицију, пјесничком ријечју молитвеног израза лијечили смртне ране завађене српске браће.³⁷ У пјесмама нас нарочито занима пјесничко виђење људског живота као служења своме роду, или како је то наглашавао Јустин Поповић, људског живота у Богослужењу.

37 Све пјесме у овом раду преузете су из књиге Пред сјенима српских мученика – Поетске руковети коју је приредио Раде Р. Лаловић (Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета” – Центар за културу и информисање, Фоча, 2017).

Пјесничке контуре завичаја

Када се говори о мјестима голготе и страдања из новије српске историје поезија је исцртала своје мапе и у њих трајно уписала Јадовно, Пребиловце, Јасеновац, Гаравице, Шушњар, Пећ, Призрен, Ораховац, Таковицу и многа друга позната и непозната мјеста. То није могао забиљежити један пјесник него само поезија једног народа, поезија страдања и патње, као и славе и мучеништва, коју симболише крст који је једино у хришћанској православној култури истовремено симбол мучеништва и славе.

Када Јован Дучић у пјесми Лички мученици³⁸ пише о страдалној Лици, то пјесничко умовање добија пуноћу управо тамо гдје се одвија крајња предаја дарова, на размеђу времена и вјечности. Иако страда Црква као народ Божији, она страда по Божијем промислу, па зато нема богохуљења, него самилости и туге: Кроз ноћ се редом цркве зажаре – / Свечи су с нама злочин поднели. У тим стиховима свечи су истовремено и мученици, а пјесма завршава обраћањем земље небу: ога pro nobis хуче долови, одакле је замало и молитва утихнула, јер ни свете ријечи нема тамо гдје нема Цркве као народа Божијег. Ипак у стиховима Пут невиних је Бог позлатио: / Само се гробље жртвих преброји... Дучић вјерује да је Бог усмјеравао пут навише, и да је небо колијевка за вјечност, а земља чувар гробова предака, отаца, мученика.

Несумњиво је да се Дучић као и многи други пјесници занима за завичајно питање и наслућује двије стране завичаја, материјалну и духовну, а та мисао као да се усаглашава са мишљу Атанасија Јевтића према којој је Земља „његово материјално оваплоћење”, а небо „духовно”, иза које се крије хришћански поглед на завичајно питање, и једини који садржи пуноћу, односно открива суштину небоземне тајне. То је

38 Пјесма је објављена у Америчком Србобрану 13. септембра 1943. године.

схватање по коме је земља родни крај и колијевка човјека и народа, јер је Бог створио земљу за дом људи, а у вјечност се не улази без земље, без тијела, без мајке и оца, без завичаја у коме се први пут открио Божји свијет људима.³⁹ Понешто од свега тога засигурно има и у поезији Јована Дучића који је у годинама страшног геноцида одвојен од своје земље боловао и због опште српске трагедије и због унутрашње завичајне боли.

Љубав је залог памћења

Како ће српска култура одговорити на изазове 21. вијека? Имамо ли сопствено памћење и памћење у Богу?

„Ми људи често нисмо ни свесни колико је велика ствар памћење, и наше, а поготову Божије. Зато је разбојник на крсту и рекао Христу, уместо свега другога: ‘Спомени ме се, Господе, у царству Твоме’. Памћење у Христу и јесте наша вечност, вечно памјатствовање и незаборав Љубави.”⁴⁰ Атанасије Јевтић говори да имена, животи, животни путеви и мучеништво српског свештенства као и свих православних вјерника „које по броју и имену само Господ Свезнајући зна, заслужују да буду стални наш спомен у срцу, и дуг за наше даље упознавање њихове небоземне тајне”, будући да је тајна сваког људског бића увијек „небоземна, увек богочовечанска” како је наглашавао Јустин Поповић.⁴¹

Такав доживљај памћења предака, мученика за вјеру и за српство, имао је и Раде Лаловић у једној од својих пјесама посвећених свим невино страдалим српским жртвама у

39 Атанасије Јевтић, Српски завичај, Јединство, Приштина, 1993, стр.8.

40 Атанасије Јевтић, Од Косова до Јадовна, путни записи, Београд, 1984, стр. 41.

41 Исто, стр. 44.

20. вијеку, па се његова Вјечнаја памјат може читати као спомен-пјесма која оживљава успомену на страдалнике–мученике, али и као молитва за „вјечно памјатствовање”.

У пјесми Вјечнаја памјат све једно је ко ће први закорачити у слободу, јер много је било прегалаца за освајање слободе у српскоме роду:

*Све једно је
С које сїрране долази слобода
Каг је смрїи
Ко јака за враїом*

Смрт долази одсвакуд, сије зебњу, страх и дрхтавицу од које „дрхти премрли сунчани зрак” и „јежи се васиона”, међутим, то је само знак да Лаловић разумије шта значи судбинско опредјељење за слободу – трпљење и мучеништво. Зато на земљи остају стратишта и губилишта, а на небу: Да помјанет Господ Бог / У царству своме. Лаловић својом пјесмом свима као једном зазива вјечно памћење у Богу. Чини се да пјесник снагу црпи из личне самоспознаје да је карактер српског националног бића одређен опредјељењем за виши, божански смисао, кроз самопожртвовање, трпљење и заточеништво ради правде и слободе.

Цјелокупна српска историја у својој суштини показује да је међу најважнијим колективним опредјељењима опредјељење за слободу, а да је таква слобода схваћена на хришћански богочовјечански начин потврдиле су све српске борбе на духовном и историјском плану, а које стају у само један Његошев стих – „Нека буде што бити не може”.

Опело за седам стотина из цркве у Глини или
О феномену заборавља љубави

Пјесник Иван В. Лалић са предрасположењем и судбинском предодређеношћу учествује у светом опијелу као пјесник и поклоник светиње српске жртве. У пјесми посвећеној успомени на страдање у Глини у наслову симболично спомиње седам стотина мученика, иако је у Глинској цркви у августу 1941. године невино и насилно у смрт послато више од 1500 Срба.

Пјесник разумије свој задатак, и ако су други прећутали, он неће, јер не може због себе унутрашњег, због Божијег гласа у себи и своје крви која памти истину.

*Нећу да њрећуџим; зигови су њрећуџали
И срушили су се. Ја, један, носим њих у себи,
Урасле у моју зрелосџ, неизџворене,*

Пјесника нарочито боли што су ти мученици прећутани. Та спознаја му оптерећује савјест, да би борба за истину постала његова трајна пјесничка опсесија, и глас пјесничке зрелости у његовим стиховима. Одатле се пјесник ставља у улогу борца за истину, правду и светињу српске жртве, будући да је жртвама све одузето: Они су лежали, лежали су понижени, / Лишени себе, лишени свега осим смрти. Пјесник негодује и враћа достојанство „осрамоћеној” смрти. Он постаје „бивши дечак” који у светињи над светињама посматра пир бешчашћа.

*Нећу да њрећуџим; зигови су њрећуџали
И срушили се. А они из цркве, шџо су мрџви,
Нису засџали. Они бдију, незвани бдију
У бившем дечаку. Ја не моју да их њроџерам
У њросџор ветџра шџо је сада на месџу цркве
Где расџе коров, сасвим рић од њихове крви.
Нека осџану и нека бдију, незвани бдију,
Јер њрезрели би ме да им њевам усџаванку.*

И послије пола вијека историјског ћутања пјесник с невјерицом потврђује колективно осјећање немоћи, одакле се пројављује нека исконска снага у њему, да говори, и када ништа друго не преостаје, само да не ћути. Мртви из сјећања немају куда да се врате осим у срце и мисли пјесника који им допушта да ту „бдију”.

За Лалића је геноцид постао „опсесивни феномен свијета”, зато пјесникова зрелост подразумијева скупљање свих унутрашњих снага да искаже оно што је најбитније и највитаљније – да пјесмом врати памћење дједова и очева, да га учини виталном снагом српског колективног бића, да пренесе историју потомцима по моделу усмене епике, и у коначници остави запис као свједочанство и опомену, као регулатив личне и колективне самосвијести, с надом да ће будући Срби поштовати светињу жртве. Лалићева поетска мисао усмјерена у будућност могла би се усагласити и са мишљу Мила Ломпара о заснивању истините представе о колективном страдању, а која подразумијева „да сваки појединац проналази део сопственог саморазумевања у сазнању о геноциду”, којим би се образовао „културни образац који није ни у каквом спору са модерношћу нити са европским и хришћанским припадништвом, али је у дубинској сагласности са осећањем идентитета”.⁴²

Милош Јанковић у својој пјесми Глина истрајава у приказивању вјечних супарника – једни обитавају у тами и носиоци су рушилачке енергије, а други у озрачју Христове свјетлости. У мученичком страдању Срба у Глинској цркви пјесник је препознао оба учесника: лице таме – разрок кољач и лице Христа – Љубан Једнак⁴³. Пјесников морал се

42 Мило Ломпар, Дух самопорицања, *Catena mundi*, Београд, 2015, стр. 220–225.

43 Љубан Једнак из Горњег Селишта код Глине једини је преживјели у усташком покољу крајем јула и почетком августа 1941. у Глинској цркви када је мученички пострадао око 1 500 Срба. Након пада Книнске крајине у Одбрамбено-отаџбинском рату 1995. године Љубан Једнак је избјегао

налази у љубави према свјетлости. У другом дијелу пјесме српска колективна патња и страдање посматрани су са временске удаљености од пола стољећа, у коме нико никад не рече -извини, -патим и -жалим, једино је Љубан Једнак остао као свједочанство и страшна опомена човјечанству о злу које је у једном историјском тренутку постало претежније у човјеку, јер другог објашњења за злочин не може ни бити, него тјескоба и завист које су породиле злочине неслућених размјера, па је и у новом рату 1991. године у избјеглиштво Љубан као печат на срцу носио и своју успомену, нешто попут „ковчега завјета”.

Са приближно сличним емоцијама чита се Девет фрагментата о геноциду Стевана Раичковића. Пјесник је својом збирком Сувишна песма из 1991. године написао спомен-збирку да њома утиче на самосвијест читалаца. Пјесмом Уместо камена на спомен цркву у Пребиловцима, Раичковић је у темеље пребиловачког Храма Српских светитеља уградио и једну своју спомен-пјесму, која је истовремено и сјећање, и мисао, и молитва. За саговорника узео је Митра Шарића, чији је живот истовремено писао мемоаре, али иза кога је остала само једна објављена прича Никољдан у Пребиловцима и необјављена књига Пребиловци. Са тим судијом у превременој пензији Раичковић води ниједи дијалог у коме му Шарићев глас са ТВ екрана преноси свједочанство о Илиндану у Пребиловцима 1941.године. Тако Раичковић исписује свједочанство о једном човјеку од прије пола стољећа који је, као и други преживјели, само Промислом остао, да би изрекао имена жртава и кољача. Списак жртава је дугачак, као покољења од библијског Адама, у пјесми све једно испод другог имена као да их сахрањује једно по једно у неосвештаним херцеговачким Голубинкама:

у Београд и тамо је умро 1997. године. Његово свједочење о покољу у Глинској цркви првобитно је објављено у листу Просвјета – мјесечник Српског културног друштва Просвјета (Загреб, бр. 584–5, јули–август 1969. год., стр. 6–8).

Од Драјићевића (од старих Драјића)
Ђирићи
Медићи
Сухићи
Шарићи
Ждравановићи
Триковићи
Екмечићи
Брњашићи
И један Кесо
И двадесет кућа Булуша -
Из Кулина
Крварица
И Кошћеле
Па Медани
и Банђури
Надаждини
Мирковићи
И Крунићи
Ћук. ”

Друга имена Шарић изговара као да их са црног стуба
полако ишчитава, да се трајно урежу у памћење:

Илија Јовановић Црни
Главар села Шурманци
Андрија Буљан
Усташки шаборник у Чајљини
Осман Лизде
Из села Речица
Фрањо Вејо
Синудени на расипују
Ловро Шарац
Из села Гњилишиа

Сва историја стаје у збијене и згуснуте стихове, у којима само имена одјекују, и на крају остаје глас и тужбалица Митра Шарића, који се пјеснику чини као да је из неке прастаре јаме скривене дубоко у њему, који каже да не остаде:

*Нико од Јована
Нико од Ђорђа
Нико од Сима
Нико од Дамјана
И нико од Срећка Шарића*

Потом као ропац и једва чујни Митров глас одјекује једна страшна истина:

*Ту
Надохваїї
Шурманачке јаме
У Међуторју
Појављује се кадкад и Госїа
Али се моја Сеја и Мама
Никад неће ѿјавиїи...*

Да ли је то иронија? Или „случај-комедијант”, како је то обично именовао Милош Црњански, казујући тиме да ми кроз живот не идемо куда хоћемо и желимо, већ куда неким чудом доспијевамо, обично противно нашим тежњама.

Ђердан од мерџана или бисерни сїихови о слободи

Ипак, од свих пјесама у којима се укрштају историјско и метаисторијско, људско и надљудско, пролазно и апсолутно, ропство и слобода, смрт и вјечни живот, чини нам се да је Владика Николај Велимировић првобитно одслужио и измолито, а потом претворио у поетско ткиво један јединствен, и у српској канонској литератури и у пјесништву, непоновљив Ђердан од мерџана, за спомен свима мученички пострадалим

у српском роду. То пјесничко вечерње и јутрење, крсни молебан Христу Спаситељу и молитва за спас нашег православног народа Владике Николаја није ништа друго него израз непрекидног молитвословља. Ђердан од мерцана буди сјећање на невино страдале српске дјевојке у зеленим хладним водама Дрине које су закорачиле у смрт као у славу. Зато и пјеснички Ђердан зрачи као ореол на главама мученика.

*Заїевајїте Срби, насамо и хором,
Пречудном Ђердану од рујних мерциана,
Шїо вам земљу веже са небесним Двором,
На Ђердану зрна Сегамстїо Тисућа,
Блисїају се бајно кано ноћ звездана;
То су срїска срца крвава и врућа,
Тим Ђерданом Хрїстїос небо удешава,
И Небесно Царстїво Своје увећава.*

Владика Николај Велимировић постао је српски молитвеник пред Господом, а његова поезија молитвеног тона образац пјесничког односа према човјеку и Богу, патњама, мучеништву и страдању, али и слави и Васкрсењу. Његов „Ђердан” отуда је прозрачан и бисерно чист. Његове мисли свијетле као кандило пред Божијом иконом, истовремено служе отаџбини у духовном расејању, а прислужују Богу. У њима има смрти тек да величанственија буде слика Васкрсења. То је поезија богочежњивости и наде, испјевана чистим срцем у славу српског мучеништва и Божије љубави која се српском народу пројављује кроз вијекове.

Закључак

Из свега проистиче да је двадесети вијек оставио велику трауму, а размјере трагичног искуства дотакле су саму срж српског националног и духовног бића. Једино смислено остаје покушати изнова разумјети догађаје, из сопствене перспективе, „са српског становишта”, и лијечити је свјетлошћу и истином Светосавља.

У односу према страдању Срба и геноциду, књижевност је својом усмјереношћу ка унутра разумјела и расцјеп унутар српског духовног и националног бића.

У овом раду приказано је једно могуће размишљање о српској поезији страдања и патње – у коме је уочено да пјесме Ј. Дучића, Р. Лаловића, И. В. Лалића, М. Јанковћа, С. Раичковића, Н. Велимировића траже заједницу читалаца, као што молитва тражи заједницу вјерних, с циљем да ова поезија постане регулатив савјести будућих покољења која ће памтити светињу српске жртве. Ови пјесници стоје иза својих стихова, њима доживљавају прошлост, да би патњу, бол и мучеништво разумјели у контексту будућности, односно вјечности. То је чиста поезија о колективном бићу српског народа, о српској дубини и српској трагедији. Одатле пјесничке мисли сежу у даљину и преносе у вјечност, а поезија поред умовања добија озрачје богочежњивости.

Извори:

- Пред сјенима српских мученика – Поетска руковет, приредио Раде Р. Лаловић, Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета” – Центар за културу и информисање, Фоча, 2017.

Литература:

- Асман, Јан, Култура памћења, Просвета, Београд, 2011.
- Berđajev, Nikolaj, Dostojevski kao mislilac, izbor tekstova Nikola Milošević, preveo Mirko Đorđević, Partizanska knjiga, Београд, 1982.
- Велимировић, Николај, Изнад Истока и Запада, књ. 3: Српска душа, избор и поговор епископ бачки Иринеј, Нови Сад, 2003.
- Јевтић, Атанасије, Српски завичај, Јединство, Приштина, 1993.
- Јевтић, Атанасије, Од Косова до Јадовна, путни записи, Београд, 1984.
- Ломпар, Мило, Повратак српском становишту, Catena mundi, Београд, 2014.
- Ломпар, Мило, Дух самопорицања, Catena mundi, Београд, 2015.
- Попов, Василије, Православље и слобода, зборник приредио Матеј Арсенијевић, Светигора, Цетиње, 2006.
- Поповић, Јустин, Светосавље као философија живота, Хришћанска мисао, Београд, 2016.
- Радуловић, Милан, Српски културни образац и српска књижевност, Православни богословски факултет Светог Василија Острошког – Институт за књижевност и уметност, Фоча – Београд, 2015.
- Ризничари и памтитељи – Православна духовност српске књижевности XX вијека, Ранко Поповић [и др.], Филолошки факултет, Бања Лука, 2013.

- Свето писмо Старог завета – Стари завет по преводу Ђуре Даничића, Глас цркве, Београд – Шабац – Ваљево, 2005.
- Свето писмо Новог завета – Нови завет по преводу Вука Стефановића Карацића и Светог архијерејског синода са исправкама Светог Владике Николаја, Глас цркве, Београд – Шабац – Ваљево, 2005.
- Frankl, Viktor E. Frankl, Nečujan varaj za smislom, prevod Rahela Berghofer, Naprijed, Zagreb, 1987.
- Шијаковић, Богољуб, Брига за жртву: памћење имена и спомен српске жртве, Ауторско издање, Београд, 2011.

СВЈЕДОЧЕЊЕ О ДИКТИРАНОМ ЗАБОРАВУ У РАИЧКОВИЋЕВОЈ КЊИЗИ

СУВИШНА ПЕСМА – девет фрагмената о геноциду са
предговором и коментарима

Књига Стевана Раичковића, Сувишна песма – девет фрагмената о геноциду са предговором и коментарима, у издању Српске књижевне задруге, Београд појавила се пред сами грађански рат у СФРЈ 1991. године. Књига је била и остала својеврсно пјесничково упозорење не само на нашу небригу о жртвама злочина над српским народом у двадесетом вијеку, него и на државне забране да се било шта, било гдје и у било коме облику, макар то била и поезија, проговори о злочинима који су у двадесетом вијеку почињени над српским народом. Ти фрагменти о геноциду, како их Раичковић у поднаслову књиге назива, су пјесничково непосредно свједочење не само о физичком затирању српског народа у два свјетска рата, него и у бившој нам заједничкој држави након 1945. године, а онда и о затирању свих обиљежја и елемената православне културне баштине у бившој СФРЈ. Дакле, књига се састоји од пјесничковог предговора, коментара сваке пјесме и од девет пјесама са сљедећим насловима: За споменик у Пркосу, Јесен у Јасеновцу, Излет у Сент-Андреју, Крвава бразда, Сувишна песма, Капија Шумадије, Румунски ноктурно 1989. – 1990, Уместо камена за спомен-цркву у Пребиловцима и Записи о гробу на Ловћену.

Ми се овдје нећемо бавити анализом ових пјесама иако то оне свакако заслужују, него ћемо још једном, уз помоћ Раичковићевих коментара, показати како се у бившој нам

заједничкој држави инсистирало на култури заборавља српских страдања и на забрани говора о било којим процесима који су били посебно осмишљени и који су немилосрдно разарали српско и национално, и културно биће. О томе најбоље свједоче пјесникови коментари уз прву и уз посљедњу пјесму у овој књизи, а то су пјесма За споменик у Пркосу и пјесма Записи о гробу на Ловћену. Прва је написана 1967, а друга 1971. године у форми како то овдје и слиједи:

ЗА СПОМЕНИК У ПРКОСУ

*Не дијосмо ни камен усред рајџа
А сви смо њали од руку џелаџа.*

*Били смо некад људи, деџа жене,
А сад нисмо ни џрах, ниџи сене.*

*И нико од нас неће ником доћи,
У нејоврајној ми лежимо ноћи.*

*Појавимо се кадка у Пркосу⁴⁴
Прејворени у џраву или росу.*

ЗАПИСИ О ГРОБУ НА ЛОВЋЕНУ

*Искојаше џи очи леја слико...
Милан Ракић*

*

*Владико, у мајли мој сећања сџоји
Дан, џако чудесан, ко да не џосџоји:*

44 У селу Пркосу, крај Карловца, усташе су 21. децембра 1941. године извршиле покољ српског становништва. Тог дана је од 608 житеља овог села отерано у смт 470.

*У киши ѿод ниским небом смо се ѿели
На Ловћен, ѿвом ѿробу, ко на облак бели...*

*

*Још на врху (ко у маѿли моје ѿаве)
Сѿоји ѿвој облачни камен усред јаве.*

*Ал веле да ће ѿа ускоро, Владико,
Несѿаѿи с ловћенскоѿ кама ѿде је свико.*

*

*Збиља, зар долази ѿај дан, кад ће граѿа
Слика да ишчили из ока, без ѿраѿа?*

*И у суру јаву ловћенскоѿ рама
Сѿаѿи нека груѿа, неѿознаѿа нама?*

*

*Владико, у нашој ѿави, исѿод косѿи,
Тиња мала урна ѿвоѿ духа, оѿросѿи.*

*А има у нама месѿа ѿде би сѿало
И све шѿо ће ѿасѿи да би из нас сјало.*

*Кад с врха, ѿвоѿ ѿроба ѿрви камен сруше,
Он ће у дубину сићи наше душе.*

Говорећи о настанку ове књиге Раичковић се искрено пита „Да ли је на идеју о могућности постојања и једне овакве његове књиге песник дошао искључиво на основу својих унутрашњих потреба или је на све то утицао и некакав спољни, можда чак и актуелни, чинилац.” (Раичковић 1991: Сувишна песма, стр. 8.)

Тај спољни чинилац је био и реални страх од нових страдања и наметнуо се као саморегулатор мишљења који Раичковић означава и као „невидљиву нит аутоцензуре” која

је била главни узрок полувјековног ћутања о српским страдањима. Он каже: ”Готово полувјековно ћутање о правим истинама, у овом случају – о суровим људским и националним поремећајима на југословенском тлу у Другом светском рату, осветило се свима, па и овоме песнику: уместо да се у своме најзрелијем добу, а то су баш ове године, окрене несагледивим дубинама људских душа и човековог смисла у животу – он се као хипнотисан буквално загледао у дубине јама у којима је тај живот био на најбруталнији начин тотално обесмишљен.” (Раичковић 1991: Сувишна песма, стр. 8. и 9.) А баш то ”полувјековно ћутање” о злочинима и недужним жртвама које неопојане чаме на дну разних јама и по разним стратиштима је након више деценија проговорило стиховима које је узалудно забрањивала бивша нам држава и који су формирали тематско-мотивску поетску линију која се у овој Раичковићевој књизи ”креће од масакрираног кордунашког села Пркоса, преко бестијалних усташких јама у Херцеговини, цркве у Глини, Јасеновца, Косова и Метохије, Сент-Андреје и Сенмартона, да би јој се траг замео у каменим и облачним висинама Ловћена.” (Раичковић 1991: Сувишна песма, стр. 14.)

А сада, како смо раније рекли, наводимо главне дијелове пјесниковог свједочења о забранама поетског, а онда и сваког другог свједочења о српским жртвама и о обиљежјима српске културе и духовности који су по налогу комунистичке идеологије били свјесно гурани у заборав или разарани како би и на тај начин дефинитивно нестали.

Када је ријеч о пјесми За споменик у Пркосу и њеној судбини која илуструје и судбину свих пјесама о српским стратиштима у двадесетом вијеку истина коју доноси Раичковић, у скраћеној верзији, изгледа овако. Пјесму су од Стевана Раичковића по савјету Десанке Максимовић затражили потомци мјештана села Пркоса које су усташе свирепо побујали 21. децембра 1941. године. Умјесто било какве материјалне награде пјесник је од потомака жртава затражио

само фотографију споменика када он буде откривен. Али, „фотос нисам никада добио – из једноставног разлога што моји стихови нису ни били урезани у плочу на споменику у Пркосу” (Раичковић 1991: Сувишна песма, стр. 74.), зато што то није дозволио СУБНОР Хрватске. ”Савез бораца народно-ослободилачког рата Хрватске, под чијим се старатељством налазе сва спомен-обележја из последњег рата на територији ове републике, одбио је сваку могућност да се моји стихови испишу на плочи у Пркосу. Нису погодни, узнемиравали би јавност – тако су објаснили мојим посетиоцима.” (Раичковић 1991: Сувишна песма, стр. 75.) А онда слиједи још један скандал у вези са спомеником у Пркосу. Иако су по захтјеву из СУБНОР-а Хрватске на овај споменик урезани стихови хрватског пјесника Јуре Каштелана на откривању споменика „Неколико званичних гостију увелико је и гласно протестовало што су и стихови хрватског песника, крај имена покојника, били исписани ћирилицом.” (Раичковић 1991: Сувишна песма, стр. 76.)

Стеван Раичковић о овој пјесми даље свједочи: ”Међутим, необична судбина моје песме За споменик у Пркосу није ни после ове и овакве авантуре, још задуго, ушла у неку мирнију луку. На мени никад објашњени начин изостала је ова песма и из књижевних прилога у Борби, међу којима се – на молбу уредника – нашла као мој понуђени рукопис за један празнични број ових новина.

Слично се догодило, и само нешто касније, у листу Политика (.....) Знатно касније, једном другом приликом, рекао ми је (уредник Зира Адамовић, прим Р. Р. Л.) у поверењу – да је већ сложена и отиснута моју песму За споменик у Пркосу избацио из свечаног броја главни уредник, на упозорење неког из политичког врха Србије.” (Раичковић 1991: Сувишна песма, стр. 77.)

Ова Раичковићева пјесма је нешто касније угледала свјетлост дана у његовој збирци пјесама Пролази реком лађа.

Када је ријеч о судбини пјесме Записи о гробу на Ловћену која свједочи о разарању српске материјалне и духовне културе у корист сепаратистичког и антиправославног мон-тенегризма дукљанског типа онда Раичковић свједочи о сљедећем:

”Судбина ове последње песме у књизи подсећа њеног аутора помало на судбину коју је имала и прва песма у њој: и над једном, и над другом, од самог тренутка од како су настале, надвиле су се као сенке две разнолике варијанте једног истог политичког ембарга. Први је доживела (притворену и у уском кругу решавану) забрану да буде урезана у камену плочу споменика жртвама усташког покоља нада Србима у кордунашком селу Пркосу, због чега је искључиво и била написана, а друга нетом што је била објављена у београдском часопису Уметност за који је специјално и испевана – потпала је због свог садржаја (заједно са поменутим часописом) под исту такву забрану, уз јавну хајку која је месецима потрајала. Када је песник покушао – први пут после изопћења из јавности песме Записи о гробу на Ловћену – да ове своје, њему драге и сасвим прирасле стихове (о једној врсти духовног геноцида над српским народом) врати у нормалан живот литературе, доживео је нову, чак и неочекивану одбојност. Он никада неће заборавити писамце из 1972. године – (безнадежно затурено међу осталим песниковим хартијама у некој од његових претрпаних и одавно већ непроветрених фиока) – у којима је из пера једног од (оперативног) уредника редакције „Српска књижевност у сто књига” био на деликатан начин обавештен да ће се поменута песма „из познатих разлога морати наћи изван” опсежног избора његове поезије намењеног овој репрезентативној едецији.

Ствар са судбином ове (пригодне или протестне) песме је у последње време сасвим измењена, али је садржај кога се она дотицала и због чега је 1971. године и била испевана, остао непромењен: на зарубљеном осакаћеном врху Ловћена,

борави већ деценију и по баснословни али и увелико рабатни Мештровићев маузолеј Његошу, а на силу срушена капела владике Рада лежи расточена у комаде – као гомила обичног камења, при подножју Језерског врха, на Ивановим коритима.” (Раичковић 1991: Сувишна песма, стр. 124.)

И на крају, из свега наведеног произилази да је у бившој нам држави било све забрањено што се на било који начин супротстављало забораву злочина и злочинаца над српским народом и обрачуну са његовим историјским, материјалним и духовним наслеђством.

А да ли смо данас у потпуности спремни да његујемо културу сјећања на наше недужно пострадале, да његујемо културу памћења о себи и својим страдањима, о идентитету и културном наслеђу као једином поузданом ослоњу за опстанак, питање је које још увијек тражи одговор.

ИЗВОРИ

- Раичковић 1991: Стеван Раичковић, СУВИШНА ПЕСМА – девет фрагмената о геноциду са предговором и коментарима, Српска књижевна задруга – мала библиотека, Београд, 1991. године

КУЛТУРА ПАМЋЕЊА У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ КАО ИНТЕГРАТИВНИ ДЕО У ОЧУВАЊУ КУЛТУРНОГ ИДЕНТИТЕТА

Под појмом културног идентитета народа подразумева се јединственост и аутентичност једне културе, припадност појединца или друштвене групе тој култури. Култура једног народа остварује се у духовној (језик, књижевност, музика, обичаји и др.) и материјалној (архитектура и др.) равни.

Језик и књижевност, као духовне категорије културе једног народа, имају базичну важност у очувању културног кода. Разједињеност у погледу очувања културне баштине највидентнија је у (не)односу према српском језику.

Слично стање ствари је и у српској књижевности двадесетог века у којој је поезија о страдању српског народа готово маргинализована или узета као мање вредна у књижевнотеоријском или тематском смислу. Будући да књижевност чини део културне баштине једног народа, свако негирање или тенденциозно запостављање било које врсте стваралаштва утиче дезинтеграцијски на културни идентитет.

Народна књижевност чини неизоставан «генотип» у културном обрасцу српског народа и за анализу важна нам је у погледу традиционалног васпитања младих као збир примера моралног деловања у одређеним животним ситуацијама, развија слободарски дух и свест о правдољубивим и јуначким подвизима предака датих под плаштом епских јунака. Немогуће је замислити српску књижевну баштину без Марка Краљевића, Мајке Југовића или Војводе Момчила.

Колико је неизоставан моменат усмене књижевности у српској култури, толико је важно и успостављање културе памћења која се остварује систематским проучавањем и поучавањем о стравичним размерама страдања Срба у двадесетом веку. Историја нам доноси чињенично стање, а управо књижевност оживљава, утискује у опште сећање и чини вечним животе недужних жртава.

Да се књижевност страдања, као важан део културног идентитета, не би нашла издвојена из општег књижевног корпуса, треба јој посветити посебну пажњу да у будућности не би постојала само као израз неког мита или легенде, а не као део историје српског народа.

У српском културном коду не постоји мањак поезије страдања, већ недостатак систематичности приликом представљања исте. У другој половини двадесетог века свакако је недостајала јасна представа у реализацији српског културног становишта, те су се поједини аутори, у складу са тадашњим друштвено-политичким оквиром, препознавали више по друштвено ангажованој књижевности, тзв. агиткама (проза) или кубикашкама (поезија), него по остварењима инспирисаним ужасним стратиштима.

Као светли пример очувања културног идентитета може нам послужити вишедеценијски рад још једног народа страдалника, Јевреја, који, формирајући меморијални центар посвећен жртвама холокауста, негује културу памћења.

Култура памћења о страдању народа свакако није појава која се одвија «по природи» тј. самостално, већ се мора неговати системски, кроз све елементе културног идентитета. Ако се осврнемо на период средине 20. века, од педесетих до деведесетих година, континуитет очувања услед друштвено-политичких околности, није могао опстати. Тема масовног страдања Срба је «у књижевности и историографији Титовог доба била табу-тема»⁴⁵.

45 Мило Ломпар, Дух самопорицања, стр.272

Незаинтересованост или политичка позиција немогућности српских представника да се најмасовније стратиште претвори у одговарајући меморијални центар довело је до тога да се пред крај осамдесетих година Градина претвори у шибљем обрасло подручје будући да се стотине хиљада жртава нису могле ексхумирати. «То је стање ствари какво је описао један изразито модерни сликар, оснивач Музеја савремене уметности и европски утемељен дух какав је био Миодрад Б. Протић.⁴⁶

Такво стање ствари «затрављене Градине» и препуштене заборава убрзо ће постати одлична подлога за калкулисање и манипулацији о броју жртава. Једино што постоји као континуитет у овој теми јесте минимализовање броја страдалих. Само један насилно прекинут живот је ужасна и богохулна појава, а сама бројка моралном суду даје легитимитет да може имати реалну пресуду.

Култура памћења страдања сопственог народа не подразумева никакву врсту реваншизма, већ значи да култура обликује човеково саморазумевање у складу са сазнањем о масовном страдању његових предака.

РЕЛИГИОЗНИ МОТИВИ ПОЕЗИЈЕ СТРАДАЊА У ФУНКЦИЈИ ДУХОВНЕ ВЕРТИКАЛЕ

Осим што доприноси култури памћења, књижевност страдања има и димензију духовне вертикале српског народа. Религиозни мотиви су важан део у поезији страдања. Свака песма је својеврсна молитва упућена оностраном: мотиви неба, Божића, мученика, крста, анђела...Већина аутора која се бави овом тематиком у ткиво своје поезије уноси религиозне мотиве, обраћајући се свецима и самом Богу као некоме блиском, препознатљивом и по страдању:

46 Мило Ломпар, Дух самопорицања, стр. 273

*Мајчице Наша Царице Небеса
Нерукоћворена И Неисказана
Видиш Ли Ова Нагућа Тјелеса
Сред Мркодола И Караказана*

Рајко Петров Ного,
Карма

Тиме се страдање недужне жртве готово изједначава са често свирепим страдањем претхришћанских светаца. Забивање оностраног је и својеврсни вапај ужаснутог човека над безумним уништавањем. Дистанца која иначе постоји из страхопоштовања и љубави између суперионог Створитеља и Његовог бића нестаје, лирски субјекат руши баријере, обраћа се вишем бићу рачунајући да му опште затирање живота даје право да се потужи питањем:

*Боже, где ли је сада
твоје свевидеће око,
да види како се
сузама бездна
умива поље широко*

*од Видовдана до Видовдана?
Боже, чујеш ли
како корење чујају
како се Тебе не боје,
како међе
кроје,
шамо, где Косово је,
српско и Твоје*

Миланка Голубовић,
Над колевком Балкана

Узвишена баријера се руши и у Молитви циганској јасеновачкој где лирски субјекат песму започиње познатим

речима молитве Оче наш. Песма је дата у виду питања Господу која се претачу у унутрашњи монолог у коме, градацијски наводећи ужасе јасеновачког страдања, постаје присутна скептичност, неверица у постојање више силе. Слободни стих појачава потресну атмосферу као и социјална позиција из које лирски субјекат говори молитву - једноставни човек из народа покушава себи да објасни како се свирепо истребљивање људи и деце може дешавати пред лицем Господа:

*Можда ти треба анђела,
иа си навалио на њих*

Ђорђе Радишић,
Молива цијанска јасеновачка

Врхунац достојанственог бола остварује се иронијом у стиховима доносећи тиме узвишено, а спокојно расположење у песми:

*Мој народ има подземне градове,
Подземну браћу
На подземним пољима,
Подземне цркве, само до темеља,
Подземне школе са учишћелима,
Подземни Талмуд,
Подземна Жишија,
Подземље јуно гечјеј вриска...*

Љубица Милетић,
Лишурџија у Јасеновицу

У сличном тону праћеном тихом резигнацијом услед несагледивих размера страдања израста песма Вјечнаја памјат, у којој је све постало једно, бројна стратишта су постала као једно, тешка празнина, смрт лебди надилазећи време и простор од сјевера до југа / па од истока до запада. Над стравичним

удесом, занемела душа изговара „вјечнаја памјат”, што значи да ти се име помиње вечно у вечности, као једину помоћ која се може упутити недужно настадалим:

*Сва сїраїишїа
Губилишїа*

*Да ѿмјаней Госїод Бої
У царсїву своме*

Раде Р. Лаловић,
Вјечнаја ѿамјаї

Лет анђела, песма настала на темељу догађаја по коме је мајка да би спречила да усташе „обагре анђеоска тијела” своје деце пре скока у јаму у Пребиловцима рекла: „Хај)те, анђели, да полетимо!”

Из граничне ситуације у којој је жртви потпуно јасно да нема изгледа да се спаси и преживи не долази до општег кло-нућа духом, већ супротно томе, бесмртна искра душе недужне жртве разгорева се и надилази свест о овоземаљском трајању:

*Јами кад је маїи
Са гјечицом ѿршла
Крила су им намах
Ко ваїра изникла.*

*Хајде да лейїмо,
Будући анђели
Под скуїе нас ѿїрима
Милешевски- Бели!*

Будимир Дубак,
Лейї анђела

Насупрот оваквој потресној слици прожетој духовном егзалтацијом стоје тренуци савршено мирне жртве, сигурне

у своје васкрсење, жртве која сагледава ужас опште ситуације као да и није део ње, па мирно прихвата страдање посматрајући у егзекутору еминентан пример апсолутног Зла над којим, распојасаним и побеснелим од крви страдалника, никакав људски разум ни емпатија немају моћ, те жртва себи поставља кључно питање:

*заштѐо њако равнодушно њред целашѐом својим стѐојим,
како моѐу да ѓа жалим док му крв са руку шѐече?*

и

*ја му све несрећнику,
још на овом свјетѐу ѓо мраченом оѓросѐио*

Невен Милаковић Ликота,
Светѐи Вукашин Тохолъ Клейччки

Жалење злочинца, опраштање злочина стоји у самом врху хришћанског учења - љубити непријатеље своје или молити се за њих. У догађају описаном у песми слика Добра и Зла је јасно постављена. Зло је синоним за распојасаност, угасле очи, демонски смех, рику и режање целата. То су атрибути бића које је потпуно изгубило разум док му оно мало преостале душе пати. Насупрот пакленом хаосу разума стоји мирна жртва, Вукашин, која схватајући непремостиву разлику између Светла и Таме, мирно шапуће: «само ти, дијете, ради свој посао».

Нарочито су потресне поетске слике у поезији Анжелике Николине Кучинар у којој се лирски субјекат непосредно обраћа настрадалима посматрајући их као јединку, свој најближи род, па стихови подсећају на набрајалицу која се градацијски појачава у смислу емотивног набоја да би се ужасне слике логорашког страдања постепено свеле на мирни, достојанствени тон израстао из религиозних мотива:

*Ја ћу сад заћушати
Јер Госиод мој-
Он види
Он зна
Он у тишини слуша*

*Анжелика Николина Кучинар,
Просио вам било*

Три вечерње слике из цркве у Глини својом тематиком изражавају сликовит приказ «пресељења» душе из насилно одузетог дечјег живота. Лако лирско приповедање без риме одаје атмосферу смирености и последње утехе намученој души. Песник у низу приказује мистично преобраћање душе из сузе једног плавокосог детета. Суза, симбол чистоте и прочишћења, постаје кап светог уља, утапа се у дубини фреске и показује пут у вечност. Страдање недужног детета симболично се повезује са библијском причом о страдању витлејемске деце мученика:

*На крају се само чуло
лелујање њејовој ласа
међу зидовима храма
који се бјеше цио
преиворио у звоно –
био је то само још један
иосве млад ласић,
који се те ноћи усаљасио
с најмлађим анђеоским хором
из Витлејема.*

*Слободан Јовић,
Три вечерње слике из цркве у Глини*

Суза недужног као свето миро појављује се и у песми Дајане Петровић У Христа обучени, испевана у виду исповести

четворогодишњег детета које није преживело страховити погром. Дубока трагика песме појачава се избором речи у датим стиховима, конструкције које звуче разабрано и озбиљно, «од-расло», а исповеда их дете. Једноставност у изразу појачава апсурд у семантичкој вези речи: описивање страдања родитеља и нерођеног брата прожимају дубоко религиозни мотиви - две сузе као свето миро које помазује мајчино раскомадано тело, крштење мртвог, а нерођеног брата, опојање мајчине сузе и осмеха њеног ископаног ока, причешће; присуство Херувима и Серафима као највиших намесника Господњих читаоца наводе на крајњу поруку песме, васкрсење жртве обучене у Христа, недужно жртвоване попут Христа:

*Ту се јуначки налисмо белої млека
Мајчиної
Па млека Боїородичиної
Свети,
Обојица оцу чиїецирамо,
У бело удешени...
У Христїа обучени.*

Дајана Петровић,
У Христїа обучени

Поезија страдања и патње није само уметнички надахнуто сведочанство и доживљај једног нељудског подухвата, није само збир стравичних слика, химна потресног, већ својеврсни проглас опште племенитости усмерен према људској души, бесмртној Искри живота која тријумфује над Мраком и пропадљивошћу.

Народ који је из једног историјског помрачења ипак успео да се «поново роди»⁴⁷, опстане у име Живота, не смије занемарити своје масовно страдалништво, јер као што појединца карактерно и духовно обликују оживљаци и озледе стечене

47 Добрица Ерић, Чико, ја тебе гледам с неба

кроз живот, тако и народ одређује све оно што је поднео, па ипак преживео. Тиме се култура памћења неизоставно утискује у колективну свест, дух народа, а кроз књижевност страдања и патње постаје и део културног идентитета српског народа из кога израста морална или духовна вертикала која се, у данашњем мамонистички устројеном свету, усмерава према човекољубљу, правди и хуманизму, праву на духовност и аутентичност сопственог идентитета.

ЛИТЕРАТУРА

- Раде Р. Лаловић, Српска поезија страдања и патње, Билећа: НОВА ЗОРА бр. 53-54/2017, СПиКД ПРОСВЈЕТА.
- Мило Ломпар, Дух самопорицања: у сенци туђинске власти/ Мило Ломпар.- 3. допуњено издање - Нови Сад: Orpheus, 2012
- Поповић, Ранко, Читати и бити: Књижевне анализе / Бања Лука: Друштво наставника српског језика и књижевности Републике Српске, 2017 (Бања Лука: Арт принт)

КУЛТУРА СЈЕЋАЊА И ШУМАРИЦЕ У ПОЕЗИЈИ СТРАНИХ ПЈЕСНИКА

Свемир је крикнуо и свијет занијео када су крагујевачки анђели одведени из школских клупа у смрт. У људској цивилизацији постоје велике трагедије, али се мало памте страдања какво се десило октобра 1941. у Шумарицама.

Људско памћење се кроз историју и трајање испоставило као недовољно, а да би било за наук и опомену мора се његовати, употпуњавати и надограђивати како би се предуприједила понављања злодјела. Да се боље памти не бисмо изнова свједочили ратовима, патњама и страдањима. А из вијека у вијек, чињеница је, постајемо све гори.

Ипак, постоје и примјери чувања сјећања, удружене или колективне бриге да се као универзална опомена сваке године подсјећа на безграничност људског зла, али одакле се шаљу поруке мира и вјере у људску доброту и упозорења људском роду. То је комплекс Шумарице код Крагујевца који са програмима свих својих установа, Спомен пака „Крагујевачки октобар”, музеја „21. октобар”, школа, градске управе, на крају крајева и државе Србије, чува сјећање и до највишег нивоа уздиже причу о догађају од 21. октобра 1941. године.

Спомен парк „Крагујевачки октобар” сваког октобра организује Велики школски час, једну од најстаријих умјетничких манифестација у Србији, али можда и највећу антиратну манифестацију на овим просторима. Прва Академија под називом „Велики школски час” одржана је 1944, а од 1957. она се одржава у Шумарицама. Тиме се одаје пошта сријеланим ђацима и наставницима, а програми су разноврсни, претежно драмски и музички. Од 1991. године, служи се и помен парастос уочи ове манифестације.

Најзначајнији српски писци и редитељи су учествовали у припреми и осмишљавању Великог школског часа. Тако је и данас. У свим програмима је учествовало преко 50.000 људи, а небројено више је присуствовало овој манифестацији.

Вечери поезије, изложбе и други умјетнички програми чине Бдење које се сваке године одржава 20.октобра, дан прије годишњице страдања Крагујевчана. Током «Бдења»се одржава промоција поеме која ће сутрадан бити изведена на «Великом школском часу».

Поред тога, расписује се литерарни и ликовни конкурс „Доста су свету једне Шумарице”. Од 1976. године само литерарни, а од 1996. и ликовни што указује на систематичан приступ чувања сјећања и поштовања жртве.

Постоји и издавачка дјелатност посвећена овој комплетној причи која датира од 1964. године издавањем монографије 21. октобар у тиражу од 5.000 примјерака, да би се до 2008. године дошло до 86 наслова и укупног тиража од 2.300.000 примјерака. Спомен парк „Крагујевачки октобар” сваке године објави поему која се драмски представља на Великом школском часу. Избор из поема и књига пјесама изведених 21. октобра у крагујевачким Шумарицама 1971-2013. „Велики школски час”, објављен је 2014. године, који је приредио Александар Б. Лаковић.

Само тако, само тим осјећањем и таквим приступом се одржава сјећање и поштује жртва, само тим обимом прегаштва и напора се може освјежавати памћење и позивати људски род на мир.

Број књижевника који су писали о страдању у Шумарицама је импозантан. Готово сви српски познати писци су у својим дјелима, првенствено поетским, допринијели чувању сјећања на стријељане ђаке и наставнике, али је врло важно напоменути да је и неколико страних аутора препознало величину трагедије и извршним стиховима оставило поетски помен стријељаним ђацима.

У овом тексту се не бавим анализом пјесме већ указујем на значај тих дјела чији су аутори странци, који и на тај начин чувају сјећање и одају пошту страдалим у крагујевачком октобру 1941, али осјећају и разумију размјере трагедије.

ТРИ ЛИРСКА БЕДЕМА

Ричард Беренгартен, британски пјесник, познатији као Ричард Бернс, написао је поему „Плави лептир”, по којој је приређен и изведен драмски комад испред споменика у Шумарицама 2007. године. Фасцинантан је осјећај британског пјесника који се сродио са Србима путем тог стратишта, потпуно доживио и проживио зле догађаје заједно са ђацима и написао врхунску поему инспирисану плавим лептиром који му је слетио на кажипрст док је боравио у Шумарицама. Таква истанчан дух је изњедрио величанствену поему и сигурно се може рећи да је то једно од најзначајнијих књижевних дјела која говоре о Шумарицама. Пјесник је кроз ову поему обухватио, не само страдање, чин стријељања и указао на величину злочина, већ је пренио осјећања породица које су изгубиле најсветије што су имали – своју дјецу.

Ипак, порука послата пјевањем о крагујевачким ђацима говори о универзалности Бернсовог „Плавог лептира”:

Каг умиру деца

*Каг умиру деца, што је највеће врећање
у природе и у правде. Казати зашто нико не уме.
Шта је што у правда, јорко је иштање.*

*Каква је казна и какво суђење?
Изјавора нема. Извињење ко да разуме?
Каг умиру деца, што је најтеже врећање.*

*Смртї нема їрава їо класје да жање,
їек су заживели, лелек родийїељски куне
Шїа је їо їрава, їорко је їїїїање.*

*Незнанче, друксе, шїа уїїеху и храбростї доноси?
Зар нисмо сви родийїељи кад смртї децу коси?
Шїа је їо їрава, їорко је їїїїање.
Кад умиру деца, їо је најїїеже вређање.*

Превод: Вера В. Радојевић

Утјехе нема, поручује пјесник, храбрости нема да се туга поднесе, правда више није важна, нема је, јер да постоји не би се десиле Шумарице.

Наравно, у Плавом лептиру су опјеване и друге жртве тог крагујевачког октобра 1941. Изоловањем појединачних страдалника, учитеља, радника, сељака, пјесник даје потпуност слике свих породица које су прошле пакао те јесени. Кроз један живот видљива је величина страдања становништва и суровост стратишта. Бернсово схватање и доживљавање једног од највећих губилишта српског народа у Другом свјетском рату, остаје битан знамен у поезији страдања и патње о којој се говори у овој књизи.

Други пјесник који је оставио значајно књижевно дјело о Шумарицама, а није са ових простора је Италијанка Анамарија Сантоликвидо. Њен „Стрељани град” изашао је, такође, у издању Спомен парка „Крагујевачки октобар” 2010. године. Изврним преводом Драгана Мраовића сазнајемо да се поезија Сантоликвидо у овој поеми бави откључавањем тема повезаности страдања и сјећања, што показује да италијанска књижевница погађа суштину, по којој се ниједно страдање не смије заборавити јер ће се злочин поновити али и због поштовања жртве поднесене за велике цивилизацијске вриједности и тековине. Вапај за миром је порука коју пјесникиња

оставља не заборављајући стријелане крагујевачке анђеле,
депортацију Јевреја, Аушвиц...

/.../

*друштво мора да схвати
сећање треба јавити
истина изражи ујочиније
бол захтева поштовање*

/.../

Сећање, 27. јануар 2010.

Преплитање осјећања у „Стрељаном граду” огледа се пјесмама са више слојева, базично осврнута на крагујевачке страдалнике, преко „странаца који су дошли да изврше пресуду”, до зла онога и оних којих се историја ужасава.

Велики је број пјесама посвећен појединцима, страдалим Крагујевчанима, људима који су изгубили најдраже у крагујевачком октобру, а посебно потресно је „Писмо Десанки Максимовић”, у коме се, поред признања за ненадмашну „Крваву бајку” истиче искрен доживљај италијанске пјесни-киње, величина те трагедије и способност лирског чувања сјећања на жртву.

Писмо Десанки Максимовић

*грађа Десанка
нико не може да се мери с твојим
стиховима
Крвава бајка
је знамење лиричност
ирейисала сам ујиске
са стразићу Италијана
рођена сам на брећу*

удисала кисеоник хрaст̄ова
и ѿра̄ила ле̄и ст̄иршљена
ѿлакала док сам ѿисала
ѿрихвaш̄ила душе у моје борaвиш̄иe
ѿозивaм их нa доручак
ѿодст̄ичу ме дa верујем у идеaле
ѿрaжим ѿомиловaње
дa не буде више Хoлокaуст̄а
у цркви свeт̄ио̄ї Гр̄ѿурa
видим ѿо̄убљене Србе
међу свeћaмa и иконaмa
ѿaдaм нa колeнa
и ѿонeм у молиш̄ву

14. март 2010.

Сувишно би било набрајати све пјесме које је Санто-ликвидо посветила Шумарицама, односно жртвама тог краја Шумадије, већ је важније указати на значај појаве овог дјела чије антиратне поруке плове од корице до корице, а у перспективи се посветити озбиљнијем изучавању те лирике у којој књижевница потпуно осјећа бол народа коме не припада.

„Једном и заувек” је поема Андреја Базилевског, руског пјесника и академика, која је 2009. објављена и драмски приређена на Великом школском часу.

Ни по Базилевском утјеха за злочин у Шумарицама не постоји. Тражи се опроштај стријељаних за све што их је снашло, вјерујући у васкрсење и њих и нас, дијелећи свијет и вријеме на „до и послије” тог стратишта. Васкрсење душа је једини спас и могућа утјеха за све, јер другог начина за смирај и спокој нема. Базилевски као православни хришћанин то одлично поима и компонује у ове бриљантне стихове.

/.../

Очи из којих вера сија
іледају свеіло наше душе.
Смакнутии сви су, наш дом срушен.
Ал` васкрснућемо – и ти и ја.
/.../

И код овог врсног руског пјесника увиђамо саучешће у болу, схватање размјера злочина, саживљавање са стријељаним ђацима, осјећај припадности нашем народу, а поетски гледано, неупитан је врхунски квалитет стиха и снажне и упечатљиве поруке које ти стихови у поеми „Једном и заувек” остају. Бол о коме пјева Базилевски, нема крај.

7.

Оіросіи ми, деіе,
за све шііо ће іе снаћи,
за казну смртіну – руком неком друіом,
за бол без краја,
јецај, ілач на даћи,
и шііо іренуіи наде смењује се іуіом.

Оіросіи, деіе, оіросіи
шііо залудни су јади,
шііо украј краіке сіазе сіушііаші младе
косіи,
шііо не моіу іе сіасіи
од ііоі шііо злоівор ради,
и шііо уііехе нема – оіросіи ми, оіросіи!

Оіросіи шііо је на земљи
осама іівоја дубока,
деіе моје, мој браіе, оіросіи шііо ћу іе
даіи
неумііној смртіи,

*која с̄ӣӣже ̄ре рока,
а на ̄ра̄ӣу ̄ше мрака не мо̄у дочека̄ӣи.*

Превод: Мирјана Булатовић

Овдје смо само дотакли ове три поеме, три лирска бедема, како каже поднаслов, јер су сигурна утврда против заборава, а њихов утицај на ширу јавност је већи, ако не по умјетничкој вриједности, која је неспорна, бар по томе што су написане на три страна језика чиме је доступнија и енглеским, италијанским и руским говорним подручјима.

Свијет се не може утјешити. Не можемо и не смијемо заборавити. Питање је и наше величине можемо ли опростити, иако бисмо требали хришћански размишљати, али морамо сачувати успомену на жртву невиних српских ђака и других стријељаних Крагујевчана.

Устројити установе или већ постојеће помоћи да кроз све умјетничке и научне садржаје његују културу сјећања како бисмо престали ћутати и заборављати, јер на крају крајева, то се нама, Србима дешавало и дешава, а да би непрестано слали поруке мира и опомену свијету коме не смијемо дозволити да поново заниједи од величине трагедије.

МОГУЋИ ПРИСТУП ПРОУЧАВАЊУ СРПСКЕ ПОЕЗИЈЕ СТРАДАЊА И ПАТЊЕ У ОСНОВНИМ И СРЕДЊИМ ШКОЛАМА

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Прије неколико година се на подручју држава насталих распадом бивше Југославије појавила идеја о проучавању страдања Срба, Јевреја и Рома у Другом свјетском рату у завршним разредима основних и средњих школа. Као искуствени модел за осмишљавање метода и садржаја проучавања узет је израелски модел проучавања холокауста. У ту сврху је остварена сарадња са одговарајућим институцијама у Израелу, а посебно са Институтом у Јад Вашему. У вези с тим неколико година заредом су наставници историје и српског језика боравили у Израелу на посебно осмишљеном стручном усавршавању, а слично стручно усавршавање је организовано и у Републици Српској.

У овом нашем раду ми се нећемо бавити конкретном, првом и за сада једином верзијом допуне НПП-а за основну и средњу школу у Републици Српској и његовим садржајем везаним за проучавање злочина геноцида над српским народом, посебно у НДХ, нити ћемо се строго формално придржавати у тим документима наведених циљева и предложених књижевних дјела, него ћемо тој теми приступити из нешто шире перспективе покушавајући да другачије дефинишемо и исходе учења, и могуће наставне јединице, и изворе учења, и могуће моделе анализе књижевног текста па да наставницима на тај начин надокнадимо дефицит у знању који произилази

из досадашњег непроучавања ове књижевне грађе на било ком степену образовања, а онда и из разлога што се до краја двадесетог вијека није смјело ни писати, ни говорити о темама везаним за злочине над српским народом ни у историји, ни у књижевности.

ЦИЉ ШКОЛСКОГ ИЗУЧАВАЊА

Да би се на научно одговоран начин дефинисали циљеви изучавања страдања српског или било ког другог народа у двадесетом вијеку и анализирале слике тог страдања у књижевним остварењима мора се добро познавати комплетна материја о којој је ријеч. Наиме, мора се, без идеолошких наноса и идеолошких предрасуда, сагледати истина о страдању Срба, Јевреја и Рома у оба свјетска рата, а онда неизоставно и након 1945. године. Неопходно је, бар у основним и јасним цртама, дефинисати који су то логори смрти били познати у Великом рату (Први свјетски рат), а који у Другом свјетском рату. Нема разумијевања српске поезије страдања и патње без основних знања о концентрационим логорима као што су Добојски логор смрти и Арад у Великом рату, а онда концентрациони логори Јадовно, Јасеновац, Доња Градина и мјеста масовних страдања као што су Шушњар, Гаревце, Пребиловци, Придворица, Корићка јама, Стари Брод на Дрини код Вишеграда, па Шумарице и наравно, Сарајево у Другом свјетском и у најновијем Отаџбинском рату. Али, за проучавање Српске књижевности страдања и патње која се мотивима и пјесничким сликама директно наслања на страдања у наведеним логорима смрти неопходно је располагати и релевантним подацима о књижевним дјелима која су инспирисана страдалничком судбином народном.

Тек након свега наведеног се могу дефинисати циљеви школског изучавања страдања Срба, Јевреја и Рома на одгова-

рајућим репрезентативним текстовима примјереним узрасту ученика у основној, а онда и у средњој школи. То проучавање се нити може, нити смије заснивати на ирационалним и анационалним причама партизанкама и идеологизованим сликама НОБ-е, или на литератури која је била и остала на позицијама величања комунистичке идеологије, лажног братства и јединства и на заборау стварног страдања Срба, Јевреја и Рома само због тога што су извршиоци злочина припадали другим народима који живе на истом простору на коме вијековима живе Срби.

За почетак ове врсте проучавања репрезентативних књижевних дјела са тематиком народног страдања и у основној, и у средњој школи би се могао дефинисати јединствен наставни циљ као „Његовање културе сјећања на невинно пострадале Србе, Јевреје и Роме на просторима бивше Југославије у двадесетом вијеку”. Наравно, наставницима у школама би се оставила слобода да нешто детаљније говоре и о догађајима, и о књижевним остварењима везаним директно за шири завичайни простор, али без изостављања кључних књижевних остварења и о осталим стратиштима.

ИЗВОРИ УЧЕЊА

Извори учења за тему страдање Срба, Јевреја и Рома у оба свјетска рата, а онда и страдање Срба за вријеме комунистичке диктатуре од 1945. до 1991. године као и у задњем Отаџбинском рату 1992. до 1995. године се неминовно дијеле на изворе учења за наставнике и изворе учења за ученике. Ти извори учења се морају посматрати у двије равни, а то су историјска раван и раван књижевноумјетничких текстова инспирисаних реалним злочинима почињеним над невиним жртвама.

За разумијевање историјских чињеница наставници би обавезно требали да проуче неку од монографија о Јасеновцу, о Пребиловцима, те монографије Стари Брод (код Вишеграда)- Заборављени злочин, затим књигу Епископа Атанасија Јевтића, Од Косова до Јадовна, Милорада Екмечића, Дуго кретање између клања и орања – историја Срба у новом веку 1492 – 1992 и Саве Скока, Крваво коло херцеговачко 1941. и 1942. (1. и 2. дио), а када је ријеч о књижевноумјетничком стваралаштву онда се неопходно упознати са савременом поезијом страдања и патње (нпр. Јован Дучић, Лички мученици, Иван В. Лалић, Опело за седам стотина из цркве у Глини, Стеван Раичковић, Уместо камена за спомен цркву у Пребиловцима, Матија Бећковић, Перо инжењера Обрадовића, Боро Капетановић, Шушњар, Витомир Николић, Јасеновац, Добрица Ерић, Плачи вољена земљо, Душан Д. Живанчевић, Клањам се, Милинко Тороман, Слике бјежања и смрти, Владимир Назор, Мајка православна и сл.).

Како ова врста поезије није до сада истраживана упутно би било консултовати и поетску руковет Пред сјенима српских мученика, јер је то, бар за сада, једина књига српске поезије страдања и патње, као и текст овог аутора објављен у часопису Нова Зора бр. 53-54/2017. године под насловом Српска поезија страдања и патње.

Када је ријеч о изворима учења за ученике морамо нагласити да тих извора у овом часу нема чак ни као дијелова у читанкама па би заиста било неопходно да се читанке допуне адекватним текстовима са осмишљеном методичком апаратуром и са одговарајућим књижевноисторијским прегледом српске поезије страдања и патње.

ПОГОДНИ ТЕКСТОВИ ЗА ИНТЕРПРЕТАЦИЈУ У ОСНОВНИМ ШКОЛАМА

Љубица Милетић, Литургија у Јасеновцу
Будимир Дубак, Лет анђела
Десанка Максимовић, Крвава бајка
Владимир Назор, Мајка православна
Душан Д. Живанчевић, Клањам се
Добрица Ерић, Чико ја тебе гледам с неба
Добрица Ерић, Плачи вољена земљо

ПОГОДНИ ТЕКСТОВИ ЗА ИНТЕРПРЕТАЦИЈУ У СРЕДЊОЈ ШКОЛИ

Стеван Раичковић, Уместо камена за спомен-цркву у
Пребиловцима

Витомир Вито Николић, Код Јасеновца понире Сава
Витомир Вито Николић, У Градини гроб до гроба
Ђорђе Радишић, Молитва циганска јасеновачка
Дајана Петровић, У Христа обучени
Милинко Тороман, Слике бјежања и смрти (пјесме бр.
9, 14. и 18.)

Боро Капетановић, Шушњар
Св. Владика Николај Велимировић, Ђердан од мерџана
Иван В. Лалић, Опело за седам стотина из цркве у Глини
Милош Јанковић, Јасеновац
Милош Јанковић, Глина
Гордана Кукић, Топола бола
Јован Дучић, Лички мученици
Јован Дучић, Вјерујем у Бога и у Српство (студија)

Наравно, овом списку предложених књижевних дјела се
у средњој школи могу придружити још нека прозна остварења

(нпр. Селенић, Тохољ, Лубарда), али њихова обрада тражи и већи број часова и нешто другачији приступ самом књижевном тексту па то онда значи и озбиљну прекомпозицију наставних програма. Сва предложена књижевна дјела не би била предвиђена за обавезну обраду. Наставник, односно стручни актив наставника би се у складу с расположивим бројем часова (у овом случају се максимално могу издвојити 3 часа) опредјелјивао за разуман одабир репрезентативних текстова за обраду из групе предложених у складу с дефинисаним исходима учења и одговарајућим наставним јединицама.

МОГУЋИ ИСХОДИ УЧЕЊА И НАСТАВНЕ ЈЕДИНИЦЕ

Како се у сваком наставном програму исходи, односно резултати учења директно вежу за наставне циљеве, јер исходи учења су реализовани наставни циљеви, онда би исходе учења за тему о којој је овдје ријеч могли да дефинишемо посебно за основне, а посебно за средње школе како то овдје и слиједи.

Исходи, односно резултати учења за основну школу би могли бити:

Ученик зна:

- главна мјеста страдања Срба, Јевреја и Рома у 20. вијеку (нпр. Јадовно, Јасеновац, Доња Градина, Шушњар, Пребиловци, Шумарице...);
- главна мјеста страдања Срба у свом ужем и ширем завичају;
- најзначајније пјеснике који су писали о страдању српског народа у 20. вијеку на наведеним локацијама;
- препознаје и објашњава универзалне слике страдања, бола и патње у књижевном дјелу на репрезентативним текстовима;

- када је Дан сјећања на пробој Јасеновачких логораша;
- шта је култура сјећања, разумије значај историјског памћења и његовања поштовања према недужним жртвама...

Исходи, односно резултати учења за средњу школу:

Ученик зна:

- узроке и главна мјеста страдања Срба у 20. вијеку у оба свјетска и у Одбрамбено-отаџбинском рату (Добојски логор, Арад, Јадовно, Јасеновац, Глина, Шушњар, Гаревце, Пребиловци, Стари Брод на Дрини код Вишеграда, Корићка јама, Придворица, Шумарице, Казани код Сарајева и);
- главна мјеста страдања Срба у свом завичају;
- да наведе бар по једну лирску пјесму о најпознатијим мјестима страдања српског народа у 20. вијеку;
- анализира симболику, поетске карактеристике и структуру репрезентативних књижевних дјела посвећених страдању српског, јеврејског и ромског народа у НДХ;
- шта је култура сјећања, разумије значај историјског памћења и његовања сјећања на невино пострадале жртве,
- када је Дан сјећања на холокауст, Дан сјећања на пробој јасеновачких логораша....

Из наведених исхода учења и декларисаног јединственог наставног циља би се могле извести и одговарајуће наставне јединице. А да би се могла правилно интерпретирати књижевна остварења мотивисана конкретним страдањем неопходно је прије било које интерпретације књижевног текста обратити историјски контекст конкретног догађаја који је у датом дјелу доживио своју умјетничку транспозицију.

Могуће наставне јединице за ученике основне школе:

Историјска основа за теме и мотиве у Српској књижевности страдања и патње и најзначајнија мјеста страдања Срба, Јевреја и Рома у Првом и Другом свјетском рату као теме у лирској поезији (нпр. Јадовно, Јасеновац, Доња Градина, Шушњар, Пребиловци, Шумарице...);

Мотиви страдања и патње и пјесничке слике у лирској пјесми (Љубица Милетић, Литургија у Јасеновцу; Будимир Дубак, Лет анђела; Добрица Ерић, Плачи вољена земљо и Десанка Максимовић, Крвава бајка)

Симболика пјесничких слика страдања и наш однос према недужним жртвама у функцији његовања културе сјећања (Душан Д. Живанчевић, Клањам се; Владимир Назор, Мајка православна)

Могуће наставне јединице за ученике средње школе:

Друштвени и политички положај српског народа на Балкану и његово страдање у 20. вијеку (Добој, Арад, Јадовно, Јасеновац, Глина, Шушњар, Пребиловци, Стари Брод, Казани) као пјесничка инспирација у српској поезији (Милинко Тороман, Сlike бјежања и смрти; Св. Владика Николај Велимировић, Ђердан од мерцана; Витомир Вито Николић, Код Јасеновца понире Сава; Милош Јанковић, Глина) – тематски и књижевноисторијски преглед.

Мотиви и слике страдања и смрти у српској поезији страдања и патње (Матија Бећковић, Перо инжињера Обрадовића; Боро Капетановић, Шушњар; Дајана Петровић, У Христа обучени, Милош Јанковић, Јасеновац)

Универзална слика бола страдања и патње и његовање културе сјећања (Јован Дучић, Лички мученици, Стеван Раичковић, Уместо камена за спомен-цркву у Пребиловцима; Иван В. Лалић, Опело за седамстотина из цркве у Глини, Гордана Кукић, Топола Бола)

ПРИМЈЕРИ ЗАДАТАКА ЗА ИСТРАЖИВАЧКО ЧИТАЊЕ УЗ НЕКЕ ОД ПРЕДЛОЖЕНИХ ТЕКСТОВА

Школска анализа књижевних текстова која подразумеива активно учешће ученика у самој анализи захтијева ваљану припрему и ученика, и наставника. У методичкој пракси се врло ефикасном показала школска анализа уз помоћ задатака за истраживачко читање. Задатке осмишљавају наставници и благовремено их дају ученицима који се уз помоћ тако осмишљене методичке апаратуре припремају за обраду одређеног књижевног текста на самом часу. Ти задаци за истраживачко читање, свакако нису једини путоказ за обраду књижевних текстова на часу, него су осмишљена основа и главна покретачка снага која усмјерава дискусију и води анализу у жељеном правцу.

Ми ћемо овдје као илустрацију представити неколико примјера задатака за истраживачко читање уз карактеристичне примјере из српске поезије страдања и патње који могу послужити као модел наставницима да они сами осмисле нове задатке за истраживачко читање уз одговарајуће књижевне текстове чијом анализом негујемо културу сјећања на невинно пострадале Србе, Јевреје и Роме у тешким временима током двадесетог вијека.

УМЕСТО КАМЕНА
ЗА СПОМЕН – ЦРКВУ У ПРЕБИЛОВЦИМА

„Павелићу, ишћа ћемо од Срба -
Веж у ланце, бацај у Шурманце...”

*

”Ој Шурманци и у вама јама,
Ту је моја и сеја и мама...”

Из њесама које су се њевале у околини Чајљине
у лето 1941. године

Је ли шћо онај исћи -
одсућни и шамни (сћаринској изгледа)
судија у њревременој њензији
Мишћар Шарић⁴⁸
Мој исћисник
Шћо њонекад
Пред фајронћи
Као залућали (или неми)
неки њласник њоноћи
Наврайћи код ”Грандафиловића”
На своју чашу воде
(Поред нашеј њоследњеј вина):
Гледам ња у мојој соби
Како са малој ТВ екрана

48 Митар Шарић је једини члан породице Шарић из Пребиловаца који је као дјечак са 12 година и 9 мјесеци случајно преживио покољ у Пребиловцима 1941. године. Умро је у Београду 2003. године. Аутор је приповијетке Никољдан у Пребиловцима. Преузето из текста: Митар Шарић, Никољдан у Пребиловцима. **Извор: prebilovci.net Друштво субота, 19 децембар 2015 18:04; Vanija Online.**(Прим. Р. Р. Л.)

Шаїуће своју сїравичну їричу
О родним Пребиловцима
У близини Чаїљине
С їочейка раїа

О Илиндану
У основној школи "Краљ Милуїин"
Где је саїтерана нејач
Са мајкама
Оїимају децу из колевки
И чуїају децу из наручја
За ноїе их узимају
И сниженим замахом
Па наїоре
Ударају дечијим їлавама
О зидове учионица -
Пуцају лобање
И мозак се їросиїа їоред окачених
їеоїрафских маїа и їоред слика
Свейїої Саве и Шїросмајера...

То је онај исїи
Умировљени судија -
Али као да овоїа їуїїа слуша
Некоїа друїоїа Миїїра Шарића
Од їре їола сїолећа
(Сакривеної у шумарку)
Како їрича о шурманачкој јами "Голубинки"
їиик уз Међуїорје
И о їоме
Како се заїреше куће Пребиловаца:
Од Драїићевића (од сїарих Драїића)
Ђирићи
Мегићи

Сухићи
Шарићи
Ждракановићи
Тријковићи
Екмечићи
Брњашићи
И један Кесо
И двадесет кућа Булуша -
Из Кулина
Крварица
И Кошћеле
Па Медани
и Банђури
Надаждини
Мирковићи
И Крунићи
Ћук.
И мало заштим
Изјовара измењеним (јромуклим) јласом
и некаква друјачија имена
(Као да их са црној сјуба
Полако ишчијава):
Илија Јовановић Црни
Главар села Шурманци
Андрија Буљан
Усташки шаборник у Чајљини
Осман Лизде
Из села Речица
Фрањо Вејо
Сјудениј на расјусју
Ловро Шарац
Из села Гњилишија

*Одједном
Као да се однекуд враћа ѓлас
Туробноме Мишру Шарићу
(Али шако
као да овоја ѓуша
Из неке ѓрасшаре јаме
Дубоко у њему
Као ехо одјекује):*

*И не осша
Нико од Јована
Нико од Ђорђа
Нико од Сима
Нико од Дамјана*

*И нико од Срећка Шарића
А онда
Неким ѓласом
Једва чујним
Као да ѓовори за самоја себе
(Или ми се шај ѓлас - ѓо мицању усана
Мишра Шарића или ѓо њејовим
бесѓомоћним очима са екрана ѓраво
и као једино у мене заљеданим - само
ѓричинио):*

*Ту
Надохвај
Шурманачке јаме
У Међуѓорју
Појављује се кадкад и Госја
Али се моја Сеја и Мама
Никад неће ѓојавиши...*

ЗАДАЦИ ЗА ИСТРАЖИВАЧКО ЧИТАЊЕ

Да ли сте чули за Пребиловце? – Гдје се налазе Пребиловци? – Да ли је неко био у Пребиловцима? – По чему су Пребиловци познати? – Шта се догодило у Пребиловцима 1941. године, а шта 1992. године? – Да ли знате неког пјесника који је писао о српском страдању у Пребиловцима? – Прочитај и приповијетку Митра Шарића, Никољдан у Пребиловцима.

Шапуће своју стравичну причу О родним Пребиловцима

- Какве све цркве постоје? – Шта је саборна црква? – Гдје и када се гради спомен-црква? – Које је посвећена спомен-црква у Пребиловцима? – Како почиње Раичковићева пјесма Уместо камена за спомен-цркву у Пребиловцима? – Ко и у каквом амбијенту започиње ”своју стравичну причу о родним Пребиловцима”? – Ко је Митар Шарић? – Како пјесник слика Митра Шарића? – Пажљиво прочитај све дијелове ове пјесме који нису штампани италиком (курзив) и покушај описати физички и емоционални лик Митра Шарића.

О Илиндану У основној школи ”Краљ Милутин”

О чему шапуће Митар Шарић? – Гдје се одвијају догађаји о којима Митар Шарић шапуће? - Шта се дешава у школи „Краљ Милутин” у Пребиловцима тог Илиндана 1941.

године? - Шта симболизују слике Светог Саве и Штросмајера у таквом амбијенту? - Које породице и због чега помиње Митар Шарић? – Ко су људи чија имена изговара Митар Шарић „измењеним (промуклим) гласом”?

- Упореди садржај приповијетке Митра Шарића Никољдан у Пребиловцима са овом Раичковићевом пјесмом и након тога одговори на питање -Ко пјева пјесму ”Ој Шурманци и у вама јама, Ту је моја и сеја и мама...”?

Ево те приповијетке: Леп јесењи, медитерански дан. Деветнаести децембар, година 1941. Свети Никола. Народ у нашем крају каже Никољдан. То је крсна слава Пребиловаца, коју не славе само четири породице у овом селу. Стојим пред кућом Милана Медића у Пребиловцима, у којој живи наша новонастала заједница од пет „јединаца”. Размишљам о томе како се славио Никољдан прошле, 1940. године, али и оних ранијих. Људи, родбина и пријатељи, који долазе на славу зову се пићари. Они из удаљенијих места долазе на коначк очу Никољдана, а одлазе сутрадан по Никољдану. Неки пићари долазе на коњима, упарађени у народну ношњу. Понеко је обучен у црногорску народну ношњу, која због своје лепоте и дивних боја изазива дивљење свих, посебно деце. Село је пуно пићара из многих места Херцеговине. При пролазу кроз село, пићари се гласно поздрављају са домаћинима и опходе се једни према другима благонаклоно и срдачно. Милина је видети осетити такву срдачност и чути толико лепих и топлих речи. На Никољдан увече одржавала се традиционална никољданска забава у Основној школи „Краљ Милутин”, коју су посећивали, поред пићара, и домаћи и најугледнији људи Херцеговине. После забаве, наставља се до зоре народно весеље. Ове 1941. године нико нам неће доћи. Нема пићара.

Нема забаве. Како обележити Никољдан без породица и пића-ра?! На дневним седељкама пред Медића кућом, људи су се договорили да се Никољдан прослави на исти начин као и до сада, уз један изузетак. Свећа, која се пали за славу, неће се палити, као до сада, на дубовој (храстовој) облици, већ на пушки, пушчаној цеви – прецизније на шупљику пушке. На Никољдан у нашој заједници горело је пет свећа, јер ми чинимо остатке пет породица. Четири су гореле на пушкама, а једна на храстовој облици, јер ја до тог дана нисам имао пушку. Исто су поступиле и остале новонастале породичне заједнице. Нас петорица, устали смо, како је и обичај, у 12 сати и кренули на молитву, а потом смо ручали. Дан је био сунчан и ми смо после ручка изашли из куће. Неочекивано, у једном тренутку чули смо песму у Булутовој махали. Погледасмо се немо, зачудисмо се и упитасмо се: ко пева после убиства народа? У Пребиловцима се није чула песма пуних осам месеци, тачније од априла, када је наша држава окупирана, па до Никољдана. Након песме, видесмо да из Булутове махале излази група загрљених људи. Корача та група, пева и застајкује. Скупљају се испод школе, на простору који је омеђен потпорним зидом школског дворишта, Ждракановића кућама и Булутовом махалом – у најстрожем центру села. Испред Медећа кућа препознајем двојицу високих људи: Гојка Булута и Милана Медана из села Ортијеша код Мостара, човека горостасне грађе, са шајкачом на глави и, чини ми се, крупним брковима на лицу. Он и Гојко су загрљени и у средини ланца загрљених. Дошао Милан у исти дан на славу као и лане сестри Стани и мужа јој, његова зета Душана Лоле Булута, али не нађе сестру Стану нити кћерке јој Јоку од четири године и Мирјану од две године. Усниле су 6. августа 1941. године вечити сан, бачене усташком злочиначком руком у понор Шурманачке јаме. Милан, мучен жељом да искаже бол, подстрекао је Булуте да кроз песму заједнички искажу бол. Једини човек, онај са стране међу Булутима, запевао је громогласно,

а Булуту прихватили песму са таквим узбуђењем које их је свеколике намах дигло на ноге. Као кад жишка падне у бензин, разбуктала су у људима најдубља осећања туге, бола и жалости, помешана с радошћу, гордошћу, пркосом... Истог тренутка синула им је идеја да онако загрљени изађу на наше сабориште код школе. Њихова песма и појава на отвореном и у средини села, деловала је као зов трубе на збор. Као по команди, журно и устрептало пођосмо у сусрет њима и песни. Трчи испред нас Новица Ново Шарић. Навире све живо: Драгићи (Драгићевићи), Шарићи, Ћирићи, Трипковићи, Брњаши (Брњашићи), Ждракановићи, Сухићи, Мирковићи и они из Ћук породице. Све се слило, збило у један округли, велики мушки хор под школом – лицем у лице и прихватило песму. Ушао сам у школско двориште, да са платоа посматрам овај незаборавни приказ. Пева се снажно, мушки и из дубоке свести о тешкој несрећи која их је задесила, али и из осећања и мисли, потребе да се песмом јави душманима да смо овде, да смо живи, да смо претрајали и да нисмо нестали. Јечи песма као грмљавина и одјекује околним брдима, а онда та пркосна песма постепено јењава. У душама несрећника расла је туга кроз песму. И већ су се искриле сузе у очима многих и оне су незауостављиво потекле. И понеки гласови постајали су све мукли, мењали и реметили пркосни тон песме, којим су још певали неки. У тој аритмији гласова мешала се туга и пркос, једни су већ плакали, а дуги су сузе гушили у запевним повисилицама песме. Био сам узбуђен и ганут до суза. Све се у мени ускомешало, тако да нисам успевао да упамтим ниједну једину реч те чудне и тешке песме. Памтим једино слику тог скупа, узрујаног, устрепталог, певајућег и тугујућег. Кад сам већ одрастао и када сам се у позоришту упознао са одређеним потресним приказима у позоришним представама и са драмом као врстом књижевног дела, озбиљног и потресног садржаја – схватио сам да још увек у позоришту нисам видео оригиналније и потресније драмско дело од оног које сам

уознао и доживео 1941. године на отвореној сцени за време прослављања Никољдана у Пребиловцима. Био сам тако опчињем тим прослављањем да не памтим како се и када разишао скуп испод школе, нити знам шта је са мном било. Заиста, не памтим, вероватно су ме одвели у нечију кућу... Испаде као да сам све то сањао, а не да сам присуствовао том реално надреалном догађају.

– Шта симболизује та пјесма и то пјевање? – Његовање културе сјећања на невинне жртве у Пребиловцима је дужност праведника. Након анализе пјесме у цјелини објасни гдје се и на који начин у овој пјесми манифестује сјећање на невино пострададе и у коме је оно емоционалном тону саопштено.

Десанка Максимовић

КРВАВА БАЈКА

*Било је то у некој земљи сељака
на брговинском Балкану,
умрла је мученичком смрћу
чешћа ђака
у једном дану.*

*Исти су године
сви били рођени,
исти су им шекли школски дани,
на исте свечаности
заједно су вођени,
од истих болести сви њелцовани,
и сви умрли у истом дану.*

*Било је то у некој земљи сељака
на брговинском Балкану,*

умрла је мученичком смрћу
чејџа ђака
у једном дану.

А њедесеј и њеј минуџи
џре смрџиној џрена
седела је у ђачкој клуџи
чејџа малена
И исџе задаџке џешке
решавала: колико може
џуџник ако иде џешке...
и џако редом.

Мисли су им биле џуне
исџих броџки,
и џо свескама у школској џорби
бесмислених лежало безброј
џејџица и двоџки.
Прејриџи исџих снова
и исџих џајни
родољубивих и џубавних
сџискали су у дну џејова.
И чинило се сваком
да ће дујо,
да ће врло дујо,
џрчаџи исјод свода џлава
док све задаџке на свеју
не џосвршава.

Било је џо у некој земљи сељака
на брдовиџом Балкану
умрла је јуначком смрћу
чејџа ђака
у исџом дану.
Дечака редови цели

*узели се за руке
и са школској последњој часа
на сирељање пошли мирно
као да смрт није ништа.
Другова редови цели
истој часа се узели
до вечної боравишта*

ЗАДАЦИ ЗА ИСТРАЖИВАЧКО ЧИТАЊЕ

–Шта карактерише срећно дјетињство? – Шта све може да помути срећно дјетињство? –Осим сиромаштва и губитка родитеља шта је на нашим просторима угрожавало дјетињство многим генерацијама? Рат као чести сапутник дјетињства многих генерација српског народа и као тема у поезији Десанке Максимовић.

Било је то у некој земљи сељака

Након изражајног и пажљивог читања пјесме Крвава бајка одговори на питања.

- О чему се пјева у пјесми Крвава бајка? – Која је то „нека” земља сељака на брдовитом Балкану? – Шта се то у тој земљи необично догодило? – Када се та трагедија догодила и гдје? – Ко су извршиоци тог злочина и због чега су то починили?

Овдје је неопходно ученике упознати не само са историјским контекстом у коме је ова пјесма настала, него и са свједочењем Десанке Максимовић изреченим више пута и

на више мјеста у вези с настанком саме пјесме. А то свједочење гласи овако: ”Било је то једног јутра кад сам најмање очекивала да ћу написати песму, једног типично ратног позадинског јутра. Била сам пошла да видим има ли каквих објава и шта се ради пред мојом бившом школом, Првом женском гимназијом, одакле сам почетком рата пензионисањем уклоњена.

У улици Лоле Рибара, недалеко од моје куће, зауставио ме је непознат ми, стар човек, пре сељак него грађанин, и рекао ми уплахилено, без икаква увода или поздрава: „Знате ли шта се догодило у Крагујевцу?” - ”Ваљда каква хапшења, вешања?” не помињући масовна стрељања одраслих, старац ми је саопштио како су Немци упали у гимназију и са часова одвели неколико разреда на стрељање, затим се брзо удаљио не рекавши ми ни збогом, као да је изишао из једне собе у другу и да ће се за који час вратити. И што је врло чудновато, и мени је било природно што ме није поздравио ни прилазећи ни одлазећи. Чинило ми се да га давно знам, можда још од детињства, или да ми је најближи сусед, врата уз врата, па да је сасвим природно што ми се при сваком сусрету не јавља. Никад тако живо као у разговору с њим нисам осетила шта то значи припадати једном народу: Пред судбоносним догађајем, пред немачким дивљаштвом, имали смо истоветна осећања, истоветне мисли ја и он, тај мени непознати човек, човек другог васпитања, друге средине, друге нарави, старости и пола.

Често сад мислим како је тај човек сатворац песме која се, док је он још говорио, родила у мени. Да сам је дознала преко радија или новина, зацело би била сасвим другачија, не би никла тако у магновењу као што се отме вапај или кане суза. Било ми је као да ми је каква птица донела тај страшни глас, ако не јединој мени, оно првој мени. Раставши се од непознатог, мада сам горела од жеље да тек рођену песму забележим, нисам се могла одмах вратити кући да то учи-

ним. Имала сам потребу да лутам улицама, да час записивања песме одложим, као да сам се бојала да ћу при записивању пореметити нешто у њеном складу. Цео сат сам је тако пажљиво носила у себи, као што неко носи на длану препуну чашу воде, и затим сам је код куће записала узбуђенија него кад сам прве своје песме бележила, почињући као летописац: „Било је то...”

Мислим да је за песму боље што за време крагујевачке трагедије нисам била тамо, што сам све видела само очима срца и маште, што сам била принуђена да саопштим само суштину, која ми се одмах приказала као каква крвава бајка: неколико стотина ђака рођених исте године, можда и истог дана, вршњаци по времену кад су ушли у живот, постају, ако се тако може рећи, вршњаци и по часу кад су отишли из живота. Док ми је непознати говорио, помислила сам да се таква крвава бајка не би могла догодити нигде у Енглеској, ни Француској, ни Италији, да су се Немци то усудили учинити само у нашој сељачкој, балканској земљи, коју нису само мрзели већ у својој охолости и презирали, због тога што је нецивилизована и сељачка. Тако се одмах наметнуо и рефрен песме.

Написана у почетку рата, песма је прележала сакривена где се најмање могло надати да песме стоје, и објављена је одмах после ослобођења у Нашој књижевности заједно с песмама Спомен на устанак, Крилата земља и Мајкама.”

Након овог образложења наставља се дискусија о самој пјесми?

-Због чега је наслов ове пјесме Крвава бајка? – Које је заједничке особине имала та чета крагујевачких ђака? – Какав је ритам ове пјесме? – Који се карактеристични сугласници и

самогласници најчешће појављују у прве три строфе? - Какво расположење и какву боју карактерише понављање самогласника "о" и "у" као и сугласника "р" у овим строфама?

– Због чега су прва и трећа строфа идентичне?

*Прејриши и сџишх снова
и сџишх џајни*

- Како почиње четврта строфа? –Због чега је важна временска одредница (педесет и пет минута..)? –Да ли је непосредно прије страшног злочина ишта указивало на животну опасност? – О чему су ти млади људи размишљали непосредно прије одвођења на стријељање? –Шта је до тада карактерисало њихово школовање и њихово дјетињство? –У каквом су односу њихова маштања и надања према надањима других младих људи? –У каквом односу су поетски садржаји четврте и пете строфе?

-По чему се разликује шеста строфа од прве и треће строфе? – Која је улога понављања одређених стихова у пјесми? – Прва, трећа и шеста строфа као рефрен и његово значење.

Друјова редови цели....

-Са чиме нас суочава завршна пјесничка слика у овој пјесми? - Шта симболизује ученичко "држање за руке" у контексту ове пјесме? –У којој су међусобној вези друга и посљедња строфа? – Због чега је овакав крај пјесме и поетски, и симболички ефектнији него да се пјесма завршава рефреном?

-Још једном прочитај пјесму Крвава бајка, издвој најчешће стилске фигуре и објасни њихову улогу у овој пјесми. –Обрати пажњу на остале језичке и стилске карактеристике цјелокупне пјесме.

Гордана Кукић

ТОПОЛА БОЛА

*Није ово Тојола Бола
Ово су Враџа нашеј раја
Кроз њих су наши љреци љрошли
Након љоследњеј издисаја*

*Ћуџим безљласној ужаса мук
И видим невина лица
И уже уз које Блијеском љуже
Тисућу змија оџировница*

*Којоџи љладни крви љраже
У ноћи дужој од в`јека
Наше се сјенке љубе у џамаи
Поново муџи се ријека*

*Оџеј џелаџи добро знани
У своме Олујном добу
Под овим Сџаблом налазе хлада
За своју крваву џозбу*

*А свакој љеџа Дрво исцвјеџа
И очи висе са љрана
Из свакој љо једно сунце љрије
Све дане наших дана*

*Ово дрво зајис је њајње
То није Тојола Бола
То је чијанка нашеја јуче
И сјабло срјској нејребола*

ЗАДАЦИ ЗА ИСТРАЖИВАЧКО ЧИТАЊЕ

-Шта знате о Доњој Градини? – У саставу кога концентрационог логора је била Доња Градина? – Гдје се налази Доња Градина? – Осим што је позната по великим гробним пољима страдалих Срба, Јевреја и Рома по чему је данас препознатљива Доња Градина? – Шта знаш о ”Тополи Бола” у Доњој Градини?

Није ово Топола Бола

-Како пјесник види Тополу Бола? –Због чега пјесма почиње негацијом? Доведи у везу Тополу Бола са ”вратима раја” о којим пјесник говори. - Гдје живот завршавају праведници и мученици? –У каквој су вези Топола Бола, Врата нашег раја, наши преци и библијска свијест о праведницима и мученицима?

Ћућим безјасној ужаса мук

-У каквом емоционалном стању се налази пјесник пред Тополом Бола? –Објасни градациони низ ”Ћућим безгласног ужаса мук”. –Покушај образложити симболику ”невиних лица”, ”ужета” и ”тисућу змија отровница” у контексту ”безгласног ужаса”. –Како разумијеш пјесничке слике у којима су

доминантне ријечи: којоти, ноћ, сјенке у тами, мутна ријека?
–На шта нас пјесник подсјећа стиховима ”Опет целати добро
знани / У своме Олујном добу”?

Ово дрво зајис је ѿаиће

-Цијела претпоследња строфа је необична метафора која указује на васкрсење које се дешава на „Вратима нашег раја”. Покушај објаснити значење и симболику исцвјеталог дрвета, очију и сунца у контексту цијеле пјесме. –Упореди прву и последњу строфу у којима се директно говори о Тополи Бола и изведи одговарајуће закључке. – Последња строфа, та „читанка нашега јуче” је у функцији његовања културе сјећања на наше невино пострадале претке. Објасни како ти разумијеш појам „његовање културе сјећања” у контексту пјесме Топола Бола.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрић, Милка, Методички прилази књижевноуметничком тексту, ДНСЈ, 1996, Београд
- Андрић, Милка, Наставно проучавање усменог песништва, ЗУНС, 2007, Београд
- Атанасије Јевтић, Од Косова до Јадовна, Манастир Тврдош, 2007, Тврдош
- Булајић, Милан, Усташки злочини геноцида и суђење Андрији Артуковићу, Рад, 1989. Београд
- Дучић, Јован, Вјерујем у Бога и у Српство, Више издања
- Заборављени злочин -Стари Брод, 2015. Вишеград
- Лаловић, Раде Р, Српска поезија страдања и патње, Нова Зора бр. 53-54/2017. Билећа

- Лаловић, Раде Р, Неколико напомена о истраживачким задацима у настави књижевности, Настава, бр. 5-6/2006, Бањалука
- Лаловић, Раде Р, Сlike сјечива и рãне у српској поезији страдања и патње, Нова Зора, бр. 57/2018. Билећа
- Милетић, Антун, Концентрациони логор Јасеновац, Гамбит, 2007. Јагодина
- Пред сјенима српских мученика, Поетска руковет – приређивач Раде Р. Лаловић, СПиКД Просвјета и ЦКИ 2017. Фоча
- Скоко, Сава, Крваво коло херцеговачко 1941-1942. године, СПиКД Просвјета, 2000, Пале

ЈОШ ЈЕДНОМ О ЊЕГОВАЊУ КУЛТУРЕ СЈЕЊАЊА У ШКОЛСКОЈ ПРАКСИ⁴⁹

Почетком школске 2017/18. године у завршним разреди-ма основних и средњих школа у Републици Српској се поче-ло са проучавањем злочина геноцида почињеног над српским народом у двадесетом вијеку на просторима бивше Југосла-вије с посебним освртом на НДХ. Проучавање се реализује са ограниченим фондом часова који није прецизно дефинисан у оквиру наставних предмета историја и српски језик.

Да би се на одговарајући начин приступило проучавању злочина геноцида над српским народом, нарочито у оквиру наставног предмета српски језик, неопходно је прецизирати наставни циљ, одабрати адекватна књижевна дјела, дефини-сати одговарајуће исходе учења, формулисати наставне је-динице и осмислити ваљане методичке приступе одабраним књижевним дјелима.

У осмишљавању и дефинисању одговарајућег и прихватљивог наставног циља од користи нам може бити искуство јеврејског народа који је од 1993. године у оквиру меморијалног центра „Јад Вашем” покренуо Међународну школу за изучавање холокауста чиме Израел у оквиру своје државне политике на цјелисходан и врло осмишљен начин проучава страдање јеврејског народа и јача културу сјећања на жртве холокауста. Имајући у виду историјске чињенице и политичке, комунистичке тежње у оквиру бивше Југославије која је за разлику од Израела његовала културу заборавља и из-градњу фиктивног братства и јединства жртвујући историј-ску истину о томе ко су биле жртве, а ко починиоци злочина

49 Објављено у часопису Образовна технологија, бр. 3-4/2017, Бео-град

над Србима, Јеврејима и Ромима у двадесетом вијеку на подручју бивше нам државе више је него логично да основни и једини наставни циљ приликом проучавања злочина геноцида над овим народима буде дефинисан као „Његовање културе сјећања на невино пострадале Србе, Јевреје и Роме у двадесетом вијеку на просторима бивше Југославије, а нарочито у Независној држави Хрватској”.

Како би се остварио наведени наставни циљ, дефинисали одговарајући исходи учења и наставне јединице нужно је пажљиво одабрати књижевна дјела која су непосредно везана за страдање Срба, Јевреја и Рома у концентрационим логорима и на другим страстиштима и која су примјерена узрасту ученика.

Овдје наводимо нека књижевна дјела која су, по нашем мишљењу, примјерена и дефинисаном наставном циљу, и узрасту ученика. Напомињемо да се сви предложени текстови не требају обрадити у оквиру предвиђеног фонда часова. Сам наставник цијенећи структуру ученика у одјелењу и њихово интересовање за страдање предака бира најприхватљивија предложена књижевна остварења за обраду на часу.

ПОГОДНИ ТЕКСТОВИ ЗА ИНТЕРПРЕТАЦИЈУ У ОСНОВНИМ ШКОЛАМА

Љубица Милетић, Литургија у Јасеновцу
Будимир Дубак, Лет анђела
Десанка Максимовић, Крвава бајка
Владимир Назор, Мајка православна
Душан Д. Живанчевић, Клањам се
Добрица Ерић, Чико ја тебе гледам с неба
Добрица Ерић, Плачи вољена земљо

ПОГОДНИ ТЕКСТОВИ ЗА ИНТЕРПРЕТАЦИЈУ У СРЕДЊОЈ ШКОЛИ

Стеван Раичковић, Уместо камена за спомен-цркву у
Пребиловцима

Витомир Вито Николић, Код Јасеновца понире Сава

Витомир Вито Николић, У Градини гроб до гроба

Ђорђе Радишић, Молитва циганска јасеновачка

Дајана Петровић, У Христа обучени

Милинко Тороман, Слике бјежања и смрти (пјесме бр.

9, 14. и 18.)

Боро Капетановић, Шушњар

Св. Владика Николај Велимировић, Ђердан од мерцана

Иван В. Лалић, Опело за седам стотина из цркве у Глини

Милош Јанковић, Јасеновац

Милош Јанковић, Глина

Гордана Кукић, Топола бола

Јован Дучић, Лички мученици

Јован Дучић, Вјерујем у Бога и у Српство

Ако прихватимо овај наставни циљ као основну вертикалу на коју ће се надограђивати сви остали садржаји у учењу о страдању српског народа онда је неопходно из овог наставног циља извести одговарајуће исходе учења примјерене узрасту ученика на крају основног, односно средњег школовања. А да би се његовала култура сјећања на недужне жртве свога народа ученици прије интерпретације било ког књижевног текста морају у одговарајућој мјери знати и истину и неопходне историјске чињенице о природи и размјерама злочина на који се односе књижевни текстови који су планирани за обраду у настави. Иако је за овај дио знања одговорна настава историје неопходно је у одређеној мјери подсјетити се прије било које књижевне анализе на историјске чињенице које директно ко-респондирају с обрадом планираног књижевног текста.

Дакле, прије него што се пређе на анализу било кога књижевног дјела морају бити испуњена два услова, а то су усвојена одговарајућа знања из историје у мјери која је довољна, а онда и јасно дефинисани резултати, односно исходи учења који произилазе из наставног циља. Након дефинисања исхода учења у складу с могућим фондом часова одвојених за наставну тему коју можемо дефинисати као Страдање Срба, Јевреја и Рома у ратовима на подручју бивше Југославије у двадесетом вијеку неопходно је формулисати одговарајуће наставне јединице чијом реализацијом ће бити остварен формулисани наставни циљ и досегнути утврђени исходи учења.

Ми смо исходе учења са одговарајућим наставним јединицама дефинисали у нашем раду Могући приступ проучавању српске поезије страдања и патње у основним и средњим школама. При дефинисању исхода учења и наставних јединица чијом реализацијом се они досежу водили смо рачуна колико је наставних часова у овом часу и у оквиру постојећег наставног програма могуће одвојити за реализацију наставне теме „Страдање Срба, Јевреја и Рома у ратовима на подручју бивше Југославије у двадесетом вијеку”, а да то не буде на уштрб у НПП-у већ постојећих наставних садржаја. Мишљења смо да је и у основним и у средњим школама у овом часу за наведену наставну тему могуће издвојити највише три наставна часа и стога смо том фонду и прилагодили исходе учења и наставне јединице.

Предложене исходе учења и наставне јединице преносимо овдје како то и слиједи.

Исходи, односно резултати учења за основну школу би могли бити:

Ученик умије, може, зна:

- главна мјеста страдања Срба, Јевреја и Рома у 20. вијеку (нпр. Јадовно, Јасеновац, Доња Градина, Шушњар, Пребиловци, Шумарице...);

- главна мјеста страдања Срба у свом ужем и ширем завичају;
- најзначајније пјеснике који су писали о страдању српског народа у 20. вијеку на наведеним локацијама;
- препознаје и објашњава универзалне слике страдања, бола и патње у књижевном дјелу на репрезентативним текстовима;
- када је Дан сјећања на пробој Јасеновачких логораша;
- шта је култура сјећања, разумије значај историјског памћења и његовања поштовања према недужним жртвама...

Исходи, односно резултати учења за средњу школу:

Ученик умије, може, зна:

- узроке и главна мјеста страдања Срба у 20. вијеку у оба свјетска и у Одбрамбено-отаџбинском рату (Добојски логор, Арад, Јадовно, Јасеновац, Глина, Шушњар, Гаревце, Пребиловци, Стари Брод на Дрини код Вишеграда, Корићка јама, Придворица, Шумарице, Казани код Сарајева и);
- главна мјеста страдања Срба у свом завичају;
- да наведе бар по једну лирску пјесму о најпознатијим мјестима страдања српског народа у 20. вијеку;
- анализира симболику, поетске карактеристике и структуру репрезентативних књижевних дјела посвећених страдању српског, јеврејског и ромског народа у НДХ;
- шта је култура сјећања, разумије значај историјског памћења и његовања сјећања на невино пострадале жртве,
- када је Дан сјећања на холокауст, Дан сјећања на пробој јасеновачких логораша....

Могуће наставне јединице за ученике основне школе:

Историјска основа за теме и мотиве у Српској књижевности страдања и патње и најзначајнија мјеста страдања Срба, Јевреја и Рома у Првом и Другом свјетском рату као теме у лирској поезији (нпр. Јасеновац, Доња Градина, Шушњар, Пребиловци, Шумарице...);

Мотиви страдања и патње и пјесничке слике у лирској пјесми (Душан Д. Живанчевић, Клањам се; Владимир Назор, Мајка православна)

Симболика пјесничких слика страдања и наш однос према недужним жртвама у функцији његовања културе сјећања (нпр. Љубица Милетић, Литургија у Јасеновцу; Будимир Дубак, Лет анђела; Добрица Ерић, Плачи вољена земљо и Десанка Максимовић, Крвава бајка)

Могуће наставне јединице за ученике средње школе:

Друштвени и политички положај српског народа на Балкану и његово страдање у 20. вијеку (Добој, Арад, Јадовно, Јасеновац, Глина, Шушњар, Пребиловци, Стари Брод, Казани) као пјесничка инспирација у српској поезији (Милинко Тороман, Сlike бјежања и смрти; Св. Владика Николај Велимировић, Ђердан од мерџана; Витомир Вито Николић, Код Јасеновца понире Сава; Милош Јанковић, Глина) – тематски и књижевноисторијски преглед.

Мотиви и слике страдања и смрти у српској поезији страдања и патње (Матија Бећковић, Перо инжењера Обрадовића; Боро Капетановић, Шушњар; Дајана Петровић, У Христа обучени, Милош Јанковић, Јасеновац)

Универзална слика бола страдања и патње и његовање културе сјећања (Јован Дучић, Лички мученици, Стеван Раичковић, Уместо камена за спомен-цркву у Пребиловцима; Иван В. Лалић, Опело за седам стотина из цркве у Глини, Гордана Кукић, Топола Бола).

Ако ученици имају јасну слику основних историјских чињеница, нпр. знају шта се и када се дешавало у Јасеновцу, у Доњој Градини, у Пребиловцима, на Шушњару, у Старом Броду на Дрини код Вишеграда, у Шумарицама и слично, онда ће они бити довољно спремни и емоционално стабилни да на прихватљив начин уз помоћ наставника и адекватне методичке апаратуре тумаче одговарајућа књижевна дјела чији је основни мотив страдање српског или ма ког другог народа у логорима смрти или на било ком другом стратишту.

Када је ријеч о методичким приступима српској поезији страдања и патње о тој проблематици до недавно нико није писао⁵⁰, нити је постојала било каква антологија поезије чији су мотиви страдање Срба у усташким логорима и на разним стратиштима.

Осим наших неколико текстова везаних за проучавање српске поезије страдања и патње и за његовање културе сјећања на невинне жртве свој методолошки приступ овој материји по узору на методологију која се примјењује у меморијалном центру „Јад Вашем” с једне стране и на погледе Мила Ломпара изнесене у студијама Дух самопорицања и Повратак српском становишту развија Тања Анчић залажући се за интегралистички приступ феномену културе сјећања. Тања Анчић наступа врло опрезно бојећи се да „Уколико страдање Срба не заузме важан сегмент наставе књижевности, постоји опасност да ће генерацијско неразумијевање људске патње довести до сукоба и до мржње.” А с друге стране с правом тврди да „Једино интерпретација заснована на истинитим чињеницама и поштовање узраста и емотивног свијета ученика од 12 или 13 година води ка остварењу циљева наставе,

50 Види: Раде Р. Лаловић, Српска поезија страдања и патње, Нова зора, бр. 53-54/2017, Раде Р. Лаловић, Пред сјенима српских мученика – поетска руковет, Фоча, 2017, Раде Р. Лаловић, Сlike сјечива и ране у српској поезији страдања и патње, Нова зора бр. 57/2018. и Тања Анчић, Страдање Срба у Другом свјетском рату – методолошки приступ и могућности учења у настави књижевности (www.dnsjk.org)

док сваки други непедagoшки приступ нарушава тај емотивни свијет, а настава се удаљава од сопствене улоге.” Тања Анчић се залаже и за приступ интерпретацији књижевног текста уз кориштење материјала који „неће узнемирити ученика” очигледно се плашећи погрешног разумијевања, погрешних закључака или фрустрација које евентуално могу произићи из сурове слике злочина.

Тај страх је овдје потпуно неоснован јер аутор и сам с правом нешто раније каже да „једино интерпретација заснована на истинитим чињеницама” и примјерена узрасту ученика постиже пуни ефекат, односно не изазива мржњу него само и једино само сажаљење према жртви, а онда и сјећање на бол и патњу саме жртве па и народа у одређено вријеме и под одређеним историјским околностима.

Немогуће је његовати било какву културу сјећања на било коју жртву, а не освијетлити сам чин злочина и на тај начин га осудити и презрети. Наравно, ниједан наставник ни као васпитач, ни као хуманиста, а онда ни као солидан познавалац књижевности неће себи дозволити да се интерпретација поетског или прозног текста претвори у своју супротност и постане генератор мржње. То је и када би неко хтио злоупотребити књижевно дјело скоро немогуће, јер ниједан српски пјесник, нити прозни писац у својим књижевним остварењима посвећеним страдању Срба у логорима смрти и на стратиштима не показује ни у знацима присуство мржње према целату. Поред узвишеног тона и снажних поетских слика постоје само емоције бола и саосјећања са страдалницима. Пјеснички субјект је у српској поезији страдања и патње само жртва злочина, свједок злочина или је у извјесном смислу у некој врсти молитвеног односа према жртви. Та три параметра су били и основни критеријуми код избора пјесама за поетску руковет Пред сјенима српских мученика.

Овдје ћемо као илустрацију за могуће школске интерпретације предложити групе задатака за истраживачко читање уз одговарајућа поетска остварења с напоменом да смо у нашем раду Могући приступ проучавању српске поезије страдања и патње у основним и средњим школама дали задатке за истраживачко читање за пјесме Уместо камена за спомен-цркву у Пребиловцима Стевана Раичковића, за Крваву бајку Десанке Максимовић и за Тополу Бола Гордане Кукић.

На крају је важно напоменути да задаци за истраживачко читање нису припреме за наставу, него је то само методичка апаратура која помаже ученицима у анализи и разумијевању текста.

Љубица Милејић

ЛИТУРГИЈА У ЈАСЕНОВЦУ

*Мој народ има њодземне њрадове,
Подземну браћу
На њодземним њољима,
Подземне цркве, само до њемела,
Подземне школе са учииељима,
Подземни Талмуд,
Подземна Жијија,
Подземље њуно гечјеї вриска...*

*Мој народ има њодземну њресїоницу
Везаних у смрїи Срба, Јевреја...
Једним ножем њокланих
Рабина, њакона,
Калуђера и архијереја...*

*Мој народ над њима држи ојело
У обе ѿресѿонице,
И ѿре и доле,
И док се исти на исти сѿремају,
Мој оѿац за уѿокојене
Свейу Лиѿурѿију
Тихо ѿје...
Мој народ има ѿподземне ѿрадове*

-Пажљиво прочитај пјесму Милице Милетић Литургија у Јасеновцу. –Пошто је пјесникиња у искреном молитвеном односу према јасеновачком стратишту покушај објаснити због чега она Јасеновац доживљава као ”подземни град”? – Очигледно је да пјесникиња осим Јасеновца мисли и на још неке ”подземне градове”. Објасни како ти разумијеш синтагму ”подземни град” и размисли на које све још ”подземне градове” може да се односи први стих ове пјесме. – Ко се све налази у тим подземним градовима? –Због чега су у подземним градовима цркве само до темеља? –Шта симболизују Житија, шта Талмуд, а шта ”дечји врисак”? –Како разумијеш слику ”подземне престонице” у другој строфи?

Мој народ над њима држи ојело

-Каква је разлика између литургије и опела? –Када се служи ”литургија за упокојене”, а када опело? –Коме је намијењено опело о коме је ријеч у трећој строфи? Како разумијеш стих И горе и доле у трећој строфи? –Ако упоредиш слој предметне стварности и слој мисаоне суштине у овој пјесми до којих закључака долазиш? –Молитвени тон ове пјесме, те појмови литургија и опело свакако су у функцији његовања културе сјећања. Кратко објасни на шта нас трајно подсјећа ова пјесма и шта никако не смијемо заборавити?

МАЈКА ПРАВОСЛАВНА

Јеси ли се насједила на таршишту куће своје,
ох, ша кућа б'једна!
Тражећ оком и руком кол'јевчицу малої Јове,
иконицу светиої Борђа и ђерђефић швоје Руже?
Све је сада дим и пейел, све проушта чађа шавна -
ши, сломљена крејка прапа, најбједнија међ женама,
мајко православна!

Јеси ли се находала нојама шио једва носе
ох, ше ноје болне!
Јеси ли се уморила шражећ Руму, краву своју,
краву своју, хранишељуку сшаре баке и дјечице?
Да л'је вуци расшроше ил'је сакри шума шавна?
Не мучи се! За која би сада били сир и мл'јeko,
мајко православна?

Је си ли се најлакала над судбином друа своја,
о друже љубљени!
Издајом ја уловише, као isa ја измлаише,
мучили ја, везали ја, бацали ја у шамнице.
И он која срце вукло дјела вршии шешка и славна,
као хром се бојаљ враиши да ши умре на рукама,
жено православна.

Јеси ли се наукала изнад оне сшрашине јаме,
о јамо шроклеша!
Гдје са шркланом шррезаним дјеца швоја сада леже
шокрај баке, и шдје мајку своју зову, за њом шлачу;
и боје се, јер је руша шуна људи, влажна, шавна?
Шуиши. Печаш шуише јад је на усша ши ударио,
мајко православна.

*Бл'једии, ѿањии и кочии се, но бол немој ѿушии
своју,
бол ѿи ѿредубоку!
Пусии нека ѿужба ѿвоја одјекује широм земље
и нек ѿраје вјековима. Нека чују у шии сага
ѿромешну се сјеша ѿвоја, ѿвоја ѿуа сѿара, давна.
- Шуѿии. Бл'једии. И ореол мученишѿва већ ѿе
круни,
мајко ѿправославна.*

** У ѿѿаљеном срѿском селу код Врѿинмоѿа,
јануар, 1943.*

Лик мајке у српској поезији

-У српској поезији мотив мајке и њене бриге за дјецу није риједак ни у народној, ни у умјетничкој поезији. Прочитај народне пјесме Смрт Мајке Југовића и Урош и Мрњавчевићи, а затим пјесму Скендера Куленовића Стојанка Мајка Кнежопољка и пјесму Владимира Назора Мајка православна. Гдје је први пут прочитана пјесма Стојанка мајка Кнежопољка? –Гдје је настала пјесма Мајка православна? –Чега се боји мајка Јевросима? -Шта симболизује Мајка Југовића? – За чим тужи Стојанка мајка Кнежопољка? Шта међусобно повезује мајку Јевросиму, Мајку Југовића и Стојанку мајку Кнежопољку? -Коме народу оне припадају?

... мајко ѿправославна

-Пажљиво више пута прочитај пјесму Мајка православна. – Пјесма има пет строфа. Четири строфе започињу питањем ”Јеси ли”. Издвој те стихове и посматрај их у градационом низу. Шта сазнајеш пратећи тај градациони низ? –

Свако од тих питања се завршава болним узвиком. Објасни значење и емоционалну боју тих узвика повезујући их с питањем уз које долазе. -Шта мајка тражи у првој строфи? -Шта симболизује иконица и ђеређефић? – Шта симболизује ”дим и пепел? ---Кога је мајка изгубила осим своје дјеце? –Како пјесник слика губитак мужа? –Гдје је мајка нашла дјецу своју? –Упореди слику страдале дјеце са сликама жртава у Горановој Јами. –Посебно обрати пажњу на посљедњу строфу и на пјесниково обраћање мајци православној. Због чега пјесник тражи да се мајкин плач преобрати у тужбу? –Због чега пјесник каже да је мајкина туга ”стара, давна”?

–Покушај уобличити свој став о болу, патњи и страдању српског народа поредећи слике мајке православне у овој пјесми са сликама Мајке Југовића.

Јован Дучић

ЛИЧКИ МУЧЕНИЦИ

*Сћрељају и сад на свим њољима,
њоред свих њуџа сћоје вешала;
Падају бољи све за бољима.
С њлом срџским крв се срџска смешала.*

*Кроз ноћ се редом цркве зажаре –
Свеци су с нама злочин њоднели;
Свуд њо њуџевима слеџи сћражаре,
И очи су им друџи однели.*

*Свима су беле руке њребили,
Да их у небо не би дизали,
Свеџу реч срџску свуд су њребили,
Као хијене крв су лизали.*

*Свуд су с крстѿом војске ходиле,
Праїшли с цркве звучни звонови;
И с молићвом су вођи водили –
Оra pro nobis хуче долови.*

*А освейник је жрївцу йраїшио!
За мучеником иду хероји!
Пуї невиних је Бої йозлаїшио:
Само се йробље жрїввих йреброји...*

Стрељају и сад на свим пољима

–Гдје се налази Лика? –Каква је судбина задесила Лику 1941. године? – Шта знаш о логорском систему Госпић – Јадовно – Паг? –Какве размјере злочина су приказане у првој строфи? –Ко су ти који у Лици „Стрељају и сад на свим пољима”? –Размјере страдања су огромне. Ко и шта све страда 1941. у Лици? –Пронађи пјесничке слике мучења и убијања недужних и објасни однос злочинца према жртви. –Како разумијеш стих и пјесничку слику „Ко хијене крв су лизали”?

Ora pro nobis

–Због чега злочинци нису успјели уништити слободарски српски народ и његову војску?

–Објасни симболику крста у контексту четврте строфе. –Како разумијеш јединство у тројству крст, црквена звона и молитва у контексту цијеле пјесме? –У каквом су односу мученици и хероји? –Због чега је ”Пут невиних Бог позлатио”? –У име кога или за кога ”хуче долови” и шта тај хук симболизује, односно на шта нас подејећа?

ИЗВОРИ

- Анчић : Тања Анчић, Страдање Срба у Другом свјетском рату – методолошки приступ и могућности учења у настави књижевности, (www.dnsjk.org)
- Лаловић 2017: Раде Р. Лаловић, Пред сјенима српских мученика – Поетска руковет, СПиКД Просвјета и ЦКИ, Фоча
- Лаловић 2017а: Раде Р. Лаловић, Српска поезија страдања и патње, Нова зоора бр. 53-54, Билећа
- Лаловић 2006: Раде Р. Лаловић, Неколико напомена о истраживачким задацима у настави књижевности, Настава, бр. 5-6, Бањалука

**ШКОЛСКО ПРОУЧАВАЊЕ ОДЛОМКА
„ДНАК У КРВИ” У ФУНКЦИЈИ ЊЕГОВАЊА
КУЛТУРЕ СЈЕЋАЊА**

НА СТРАДАЊЕ СРПСКОГ НАРОДА⁵¹

1. Тема овог научног скупа Иво Андрић у нашем времену је заиста врло широко постављена и омогућава један мултидисциплинарни приступ. Ми смо се одлучили да проговоримо неколико ријечи везаних за школско проучавање Андрића из једног помало несвакидашњег угла, односно из перспективе која је недавно отворена а тиче се проучавања страдања српског народа не само у 20. вијеку. Наиме, од ове школске године у завршним разредима основне и средње школе у Републици Српској по моделу и методологији која је у Израелу одавно присутна у проучавању холокауста започели смо проучавање страдања српског народа нарочито у 20. вијеку, али не и само у 20. вијеку. Проучавање се покушало осмислити за наставне предмете историја и српски језик, а главни циљ је његовање културе сјећања на невинно пострадале припаднике нашег народа на разним стратиштима којих је највише било у протеклом вијеку.

Страдање српског народа, односно бол и патња невиних жртава као мотив, у поезији коју смо назвали Српска поезија страдања и патње нису били тако чести све до краја 20. вијека. Чак је и о Јасеновцу врло мало значајних поетских остварења, а о другим стратиштима поготово. Ми смо се овом темом

51 Иво Андрић у нашем времену, Зборник радова, Андрићев институт, Андрићград, 2018.

посебно бавили приликом састављања антологије Пред сјенима српских мученика чије друго допуњено издање треба да се појави до краја ове године.

Основни критеријум избора књижевних дјела, односно поетских остварења у овој антологији, а тако би требало да буде и у НПП-у, је да је пјеснички субјект жртва злочина, да је посматрач, односно свједок злочина или да је у некој врсти молитвеног односа према страдању описаном у књижевном дјелу.

Када је ријеч о српској прози чија тематика се бави злочинима над српским народом не само у двадесетом вијеку, имајући у виду наведене критеријуме, број писаца који су писали на теме бола, патње и српског страдања на разним стратиштима такође није велики. Поготово није велики број писаца који су се у својим прозним остварењима директно наслањали на конкретне, стварне примјере страдања, бола и патње нашег човјека. И то је на неки начин и разумљиво. Јер ко год да се те теме дотакао након Другог свјетског рата био је не само законски санкциониран, него од стране комунистичке власти и потпуно искључен из реалног живота. Примјер за то је Војислав Лубарда који је међу првима у роману Гордо посртање проговорио о страдању Срба у Подрињу у Другом свјетском рату од стране комшија који су били припадници усташких формација. Ту су по темама врло интересантни још нпр. и Селенић, и Тохољ.

Али, о страдању српског народа су писали и други наши прозни писци, додуше у контексту ширих тема којим су се бавили, Краков, Васић, Бранимир Ћосић, Добрица Ћосић, а онда ево и Иво Андрић у роману На Дрини ћуприја који на самом његовом почетку веома згуснуто, на само једну и по страну текста говори о данку у крви, томе давнашњем суровом отимању српске дјеце с циљем стварања елитних турских војних формација које ће касније крвожедно убијати баш свој, српски народ који је сањао о слободи и борио се за слободу.

2. Због чега смо се одлучили да на овом одломку покажемо модел школског проучавања књижевног текста с циљем његовања културе сјећања на бол, страдање и патњу?

Осим истине да је основни задатак књижевности да смислено свједочи о људским судбинама, свевремености патње и смислу постојања постоје и други разлози.

Први разлог је то што Андрић у роману На Дрини ћуприја књижевноумјетнички говори о једном од најстаријих у српској прози описаних сурових, стварних злочина који се на овим просторима догађао у континуитету и прије неколико вијекова а који се истовремено налази и на почетку цјелокупне касније континуиране патње, бола и страдања све до данашњих дана.

Други разлог је што је тај одломак и раније био у НПП-у, али је забрањено његово школско тумачење. Забрану је на приједлог бошњачких политичара реализовала међународна заједница оличена у лицу Клода Кифера који је прије двадесетак година неометано касапио наше наставне програме.

И трећи разлог је тај што је овај одломак веома згодан за школску интерпретацију, а то ћемо показати и у посебно осмишљеним задацима за истраживачко читање. Њега је нарочито згодно тумачити градећи различите прилазе и приступе који се на крају своде на исто, на бол и патњу згуснуту у тих неколико пасуса о којима се могу писати и психолошке, и културолошке и стилистичке и многе друге расправе. Те расправе могу започети на различите начине, али на крају свака мора покушати дати одговор на питања која проистичу из бола и родитељске патње, из сузних погледа дјечака који се љуљају заробљени у туђе сепете и осуђених на скори и трајни губитак идентитета за туђи интерес. А још трагичнија је прича о судбини људи који након изгубљеног идентитета разарају и материјалне, и духовне и људске ресурсе народа коме генетски припадају. Та трагика је присутна и када су они у ситуацији да том народу истински помогну сјећајући се бар магловито свог поријекла, јер осјећају, попут Баја, потоњег Мехмед-паше Соколовића, физичку нелагодност, располућеност и бол који пробада груди.

О трагичној судбини тих дјечака, касније ревноских јаничара, врло сликовито говори и пјесма Јаничар чији је аутор Радомир Васиљевић, а најпознатији извођач те пјесме уз музичку пратњу је био Предраг Гојковић Цуне. Текст пјесме може послужити за ширу анализу трагичне судбине, бола и страдања и родитеља, и дјеце у том тешком времену.

ЈАНИЧАР

*У вихору као ваџра
бојевима љућим вођен
иалио је један раџник
село иде је рођен*

*Сина мајци из наручја
оџео је зулумћар
сада куне своју судбу
иџо је јаничар*

*На оџиџиџу иусџе куће
илакала је једна сџара
изнад ње је сабљу ди'о
раџник који хара*

*Сина мајци из наручја
оџео је зулумћар
сада куне своју судбу
иџо је јаничар*

*Не диж на ме руку сине
ако своје јаде знадеш
мајка сам иџи јер иреџознах
изнад усне младеж
Сина мајци из наручја
оџео је зулумћар*

*сага куне своју судбу
ишћо је јаничар*

*Сјаха с коња млад јаничар
баџи сабљу дизиин џусћи
мајка хшеде неишћо рећи
али не изусћи*

*Сина мајци из наручја
ошћео је зулумћар
сага куне своју судбу
ишћо је јаничар*

3. Прије школске обраде одломка Данак у крви из романа На Дрини ћуприја неопходно је сачинити задатке за истраживачко читање и неколико дана прије обраде текста на часу те задатке подијелити ученицима да се припреме за анализу одломка. Модел организационе структуре самог часа бира наставник водећи рачуна и о структури одјељења у коме се час реализује, о наставним циљевима који су постављени, и о дефинисаним исходима учења које треба досегнути. У припреми за реализацију часа све је промјенљиво осим исхода учења који су унапријед дефинисани наставним програмом и којим је подређена комплетна анализа одломка.

Како овај текст није у НПП-у ми ћемо овдје навести могуће исходе учења сачињене само за ову прилику.

Могући исходи учења

Ученик може, умије, зна:

- ко је написао роман На Дрини ћуприја;
- када је саграђен стари мост на Дрини у Вишеграду;
- ко је Мехмед-паша Соколовић;

- шта је аџами-оглан, односно данак у крви;
- ко су јаничари;
- какав је био однос Турске власти према православном становништву на Балкану, а посебно у БиХ;
- да препозна историјске мотиве у књижевном дјелу;
- да препознаје и разумије однос историјских догађаја и њихове слике у умјетничком дјелу;
- да разумије симболику и тумачи универзална значења у књижевном дјелу;
- да разумије бол и патњу ”уграбљених дечака”;
- да разумије и осјећа бол, страдање и патњу родитеља за отетом дјецом;
- да разумије значај културе сјећања на недужно страдање под окупационом влашћу

Задаци за истраживачко читање одломка Данак у крви

Прије свега смо дужни напоменути да ово није модел наставног часа, него само методички осмишљени задаци за истраживачко читање који служе и наставницима, и ученицима за лакшу анализу одломка, а онда и за ефикасну концепцију рада на часу.

Задатке за истраживачко читање овог одломка смо подијелили у неколико група са карактеристичним насловима и то: Сада нам се ваља вратити у времена кад на овом месту није било ни помисли о мосту; ... једног јутра 1516. године; Већ је шест година прошло од последњег купљења овог данка у крви; ...у сваки сепет стављан је по један дечак; ... агине сухарије би их растеривали ударцима својих бичева; ...ту су чекале као окамењене.

Сада нам се ваља враћити у времена кад на овом местиу није било ни помисли о мосиу...

Пред ученицима на пројекционом платну је велика слика вишеградског моста на Дрини снимљена из перспективе из које се види и мост, и споменик Мехмед-паши Соколовићу. На слајду се види и текст пасуса из другог поглавља романа На Дрини ћуприја који гласи Прва слика моста, којој је било суђено да се оствари, блеснула је, наравно још посве неодређена и магловита, у машти десетогодишњег дечака из оближњег села Соколовића, једног јутра 1516. године, када су га туда провели на путу из његовог села за далеки, светли и страшни Стамбол. У позадини се тихо чује пјесма Јаничар. Тон пјесме се лагано смањује све док се не изгуби након чега започиње разговор са ученицима. Ученицима се сугерише да одговоре на питања траже у тексту одломка или да своје тврдње илуструју примјерима из текста одломка.

Прва слика моста, којој је било суђено да се оствари, блеснула је, наравно још посве неодређена и магловита, у машти десетогодишњег дечака из оближњег села Соколовића, једног јутра 1516. године, када су га туда провели на путу из његовог села за далеки, светли и страшни Стамбол.

– Шта видите на фотографији? – Гдје се, када и коме први пут у мислима јавила слика моста преко Дрине и то баш на овом мјесту? – У каквој је вези десетогодишњи дјечак из Соколовића са градњом моста? – Ко је саградио вишеградски стари мост? – Шта знате о Мехмед-паши Соколовићу, ко је он био и одакле води поријекло? – Да ли је у турској војсци тога доба осим Мехмед-паше Соколовића било и других паша и везира који су имали српско поријекло? – Када је саграђен овај мост у Вишеграду?

Слиједи изражајно читање одломка из другог поглавља романа На Дрини ћуприја. Одломак започиње реченицом Тога новембарског дана стигла је на леву обалу реке дугачка поворка натоварених коња и зауставила се да ту коначи, а завршава се реченицом Ту су чекале као окамењене и неосетљиве за глад, жеђ и студен, све док не би на другој обали реке још једном угледале отегнуту поворку коња и коњаника како замичу ка Добруну, и у њој још једном наслутиле рођено дете које им гине из очију.

Овдје је најбоље, ако то услови рада у школи дозвољавају, осим изражајног, обично наставничког, читања послужити се и тонским записом у коме Иво Андрић чита одломак Данак у крви. Тонски запис се може преузети са фејсбук странице Фрагменти прошлости као и са интернет страница <https://www.youtube.com/watch?v=4xYJ0vSJai0> или <http://www.opanak.rs/ivo-andric-cita-odlomag-knjige-na-drini-cuprija-prica-o-danku-u-krvi-ozivljava-posredstvom-anricevog-glasa-inikad-je-vise-necete-doziveti-isto/> и уз помоћ рачунара и видео пројектора емитовати у учионици. Таква презентација са оригиналним гласом и ликом Иве Андрића ће оставити веома снажан утисак на ученике и створити идеалну атмосферу за даљи наставак анализе одломка.

... једног јутра 1516. године...

-Какав утисак је на вас оставио одломак који је прочитао Иво Андрић? -Шта се дешава на обали Дрине тог новембарског дана 1516. године? –Куда је кренуо јаничарски ага са пратњом? –Шта се тих дана дешавало по селима у источној Босни?–Шта је ”ацами-оглан” или ”данак у крви”?

Већ је шестī година прошло од посљедњеī куљења овоī данка у крви...

-Да ли се та турска активност на овим просторима дешавала први пут? – По ком критеријуму Турци бирају дјецу по српским селима? -Како су родитељи те дјеце реаговали на такве турске поступке?

...у сваки сејетī стављан је њо један дечак...

-На који начин Турци отпремају изабране дјечаке за Стамбол? – Шта су сепети и како изгледају? – Због чега писац каже да су сепети шкрипали и на шта те то шкрипање подсјећа?

-Шта се у тим сепетима уз дјечаке још налази? –На шта те асоцирају ”преплашена лица уграбљених дечака”? –Како се ти, ”уграбљени дечаки” понашају заточени у сепетима?

... ајине сухарије би их расштеривали ударцима својих бичева...

Ко на „извесном одстојању” иде за караваном „уграбљених дечака”? –Како писац описује родбину која иде за отетом дјецом? –Да ли су родитељи који иду за отмичарима били свјесни куда и због чега Турци воде њихову дјецу? –Шта ће се стварно десити са тим српским дјечакима? –Како се „ајине сухарије” понашају према преплашеној, али упорној родбини и родитељима отетих дјечака? –Како су се мајке понашале након сурових поступака Турака? –Шта су мајке жељеле да виде бар још једном? –Како писац описује упорне мајке? –Због чега мајке очајнички понављају имена својих дјечака? –У каквом су оне емоционалном стању?

...шћу су чекале као окамењене...

-Због чега жене које плачући прате отету дјецу полако губе снагу у овој посљедњој борби? –Како разумијеш реченицу Али пут је дуг, земља тврда, а Османлије моћне и немилосрдне? –Како писац слика те болом и муком скрхане мајке на обали Дрине тог новембарског дана 1516. године?

-На шта нас све подсјећа Иво Андрић у овом одломку? –Објасни однос историјских чињеница и њихових умјетничких слика у овом одломку? –Како разумијеш трагичну судбину српског народа с обзиром на овдје описани стварни историјски догађај? -Шта нас све данас подсјећа на овај догађај нарочито када се нађемо у Вишеграду? –Како у умјетности (књижевној, музичкој, ликовној) можемо његовати културу сјећања на болне и трагичне догађаје из наше историје?

4. Имајући у виду да овдје описани турски злочин над српским становништвом који производи страشان бол и трајан

губитак најмилијих има обиљежја геноцида, јер тиме Србима силом одузима и превјерава најпродуктивнији и најздравији дио становништва стварајући од тих отетих дјечака најкрволочније јаничаре, вјерујемо да из тог злочина, из несамјерљивог бола и родитељске, а онда и колективне патње произилази и један од кључних регистара Босне као земље мржње, баш онакве какву је Андрић описао у Писму из 1920. године гдје између осталог стоји и сљедеће: ... испод свега тога крију се у непрозирним дубинама олује мржње, читави урагани сапетих, збијених мржњи које сазревају и чекају свој час. [.....] Између разних вера јазови су тако дубоки да само мржња успева понекад да их пређе. [...] (Ја сам, чини ми се, за ово неколико месеци добро видео страшне међусобне односе међу људима разних вера и разних народа у Сарајеву!).

Због тога, али не и само због тога Данак у крви не само да заслужује, него и по свим моралним критеријумима обавезује да буде дио културе сјећања на страдање, бол и патњу српског народа.

СМРТ И ПОЕТСКЕ ЉЕПОТИЦЕ⁵²

Смрт је ходалица. Завири у савки ћошак земаљске куле, у сваки тренутак историјског трајања. Вуче црну брану, оставља пустош за собом, жар и пепео, али из тог пепела проклијавају неке чудне младице које се тој смрти ругају, које јој пркосе, које говоре о њеном лицу и наличју, о њеној двојности, о њеној моћи и немоћи. Како је она немоћна и биједна пред мајком која соколи своје птиће пред језивим гротлом јаме „Хајте, анђели, да полетимо”. То је српска мајка – мученица. Али, не, она је светица која свој пород одводи у рајско насеље. А тамо је смрт побијеђена. Побиеђена је и у поезији пркосног српског пјесника који о њој пјева и са презиром, али и са нужним пијететом према њеним жрвама.

Појавила се недавно једна поетска руковет, својеврсна антологија пјесама и пјесника, српских пјесника који су оставили свједочанство о злодјелима која су вршена над српским народом у недавној прошлости.

Приређивач ове сјетне, болне, али узвишене поезије, ове поетске руковети, Раде Р. Лаловић сакупио је седамдесетак оваквих пјесама и насловио је Пред сјенима српских мученика. Постарао се приређивач да и техничким уређењем књиге да симболику њеног садржаја. Наиме, из црног оквира корица просијава златно-жута боја чија би порука била да се из смрти васкрсава. А ови пјесници су већином савременици нечувеног страдања њиховог народа, свјedoци маља и ножа, коца и конопца, јама и гарбуништа, ријека и стрмина.

52 „Пред сјенима српских мученика”, Поетска руковет. Приређивач Раде Р. Лаловић, СПКД „Просвјета”, ОО Фоча ЦКИ Фоча, 2017. - приказ књиге; Часопис Срећење, бр. 2/2018. Бањалука

Деведесете године уклетог 20. вијека су отвориле ране родбине када су вађене кости из јама њихових најдражих. Свака ситница је подсећала на злочин, као што је подсећало перо инжењера Обрадовића у пјесми Матије Бећковића. А она се, с разлогом, безнадно завршава, јер је перо само себе запечатило / на небу и на земљи, јер још нисмо народ коме је припадало.

Персонифицирани разговор између Саве и Дрине понајвише говори о страдањима Срба на тим просторима. Као да оне призивају, као да се исповиједају једна другој да су гробнице бројних Срба, да су страдали од вајне браће, али дошли до сазнања - Част свакоме, помоћ свима,/ ал' државу никад с њима. Тешко је прекидати везе с људима, али трагично искуство је створило пјесму Божидара Васића Џаба, џаба, мој синовац, Сава памти Јасеновац. Исто као што се памти трагична, али часна и славна смрт српских дјевојака, које су презреле ту смрт и скочиле у Дрину како би сачувале образ и достојанство српске дјевојке. Бјежале су испред усташког ножа, али више испред прљаве усташке пожуде да их обешчисти. Ово болно свједочанство оставио нам је Св. Владика Николај у Ђердану од мерџана.

Апострофска Прича из Јасеновца Сретена Вујковића својим анафорским понављањем Спавај сестро утапа бол јасеновачке жртве у свевременско страдање српског народа од Косова, па и прије, до данас. Уграђују се те жртве у вјечни и неуништиви храм српског трајања, јер наша је Вјера већа од Плавети, и зато не постоји зло које неће проћи / ако смо га спремни надјачати. Спавај сестро као да вјечно поручује пјесник, а ми ћемо трајати и ти кроз нас, јер не може ни смрт све да смрви / што се у чвор крви наше завезује.

Јасеновац је поетска опсесија и Жељка Грујића, са својом ријеком, широком до смрти, са небом које се спустило до блата, са биљкама које ничу из прекланог Србиновог врата. Али, Јасеноваца је било на сваком кутку Србиновог простора.

Он је и у Војводићевој Метохији, и на Чакору, и око Пећчаршије, јер су на сваком мјесту биле шиптарске засједе. Нажалост, чекала су га „пасја гробља”, споменици нове комунистичке пошасте.

Гасиле су се младости пред звјерским погледима крвника, сакупљале су се испред цркава, али не у младалачко коло, не на вјенчања до којих су дорасли, него су тражили кутак за вјечни починак. И налазили га као они младићи испред цркве на Дреновику у пјесми Ђорђа Дабарчића. Зло вријеме је најрадије косило цвјетове.

Јасеновцем се мора пажљиво ходати. Тешко се пробијати кроз густе редове душа, тијесно је у манастиру који је, како рече Небојша Деветак, сазидан у земљу наглавачке. А у Јасеновцима нијесмо оскудијевали. Има их на сваком кораку свете српске земље: и у Придворици, и у Коритима, и у Брајићевићима, и у Миљевини, и у Шурманцима... Јер су била чудна и незасита настојања крвника да униште све српско. Кроз ноћ се редом цркве зажаре / свеци су с нама злочин поднели.

У руковети је Добрица Ерић заступљен са три тужне, оптужујуће пјесме. Оптужује мала Милица што је одвојише од маме и тате, оптужују чиније пуне српских очију, оптужују ниске одсјечених дјечијих прстића које крвници носе око врата као накит, оптужују дјечије сузе проливане у страху и мраку. Јер, од свих суза које сад капљу по Планети / најсланије су Дечије сузе у у Мојој Земљи!

Сваке похвале достојна је пјесма Клањам се Душана Д. Живанчевића Она је доказ да српске жртве нијесу биле узалудне, да потомство зна да их цијени, да им ода заслужено поштовање.

Па, и поред свих зала која су нам прављена, српски пјесник зна да прашта, није злопамтило, не тражи освету. Све што тражи је заборав злих времена. А њих је било на претек. Само болесни ум усташа знао је да измисли начине како ће мучити и уморити. Видљиво је то из потресних пјесама

Милоша Јанковића Јасеновац и Глина. Мањи би бол био да неко осјети потребу за извињењем. Но, има и оних који не заборављају, који желе репризе '41, еда би довршили недокончени посао својих дједова и очева. Надати се да ће они дјечији анђелчићи који бдију на небу бити довољна заштита преосталим Србима, оним Србима који чувају успомену на све те жртве Јасеновца, Глине, Шурманаца, Пребиловаца... На Шушњар и његов Илиндан када пет хиљада Срба / заспало је да се не пробуди.

Али, буди их пјесма ђурђевданска која се извија из гласа старца који је на путу за Јасеновац. И као да иде на пријатан излет, на пријатељско дружење, а не у гасну комору, заори се из старачког гласа пјесма „Ево зоре”. Бесмртни смо, неуништиви, инатни и пркосни, као да им поручује предсмртник.

Незаобилазно и заслужено мјесто у овој поетској руковети припало је поемама Ивана Горана Ковачића, Скендера Куленовића и Владимира Назора (Јама, Стојанка мајка Кнежополка и Мајка православна) пјесницима који, иако нијесу Срби, нијесу могли и нијесу хтјели прећутати злодјела која су њихови братственици радили над српским живљем. Урадили су то ови пјесници људски и поштено, користећи и језик и стил који су довели до перфекције. Уосталом, богатство пјесничког језика се и приказује на примјерима ових поема. Сурпроставили су се злу које је харало Хрватском, које је харало опустошеним српским крајевима, које је остављало пустош и паљевине, убиства и затирања српског имена.

Пјесме младе Анжелике Николине Кучинар излив су срцбе, бола, бунта, непраштања, али не и неког позива на освету. Боле је и Пребиловци, и Јасеновац, и дјечији крици, и дјевојачке сузе, боле је звјерства над њеним народом, али не позива на освету. Све што може и зна да каже, што осјећа да треба и мора казати, она каже.

*Ако ће и сви ћушаџи ево ја љричаћу
И ја ћу вам рећи*

*Прије ћеће ме љод земљу лећи
Нећо ли ми забраниџи да љоворим о крвавом љиру...*

*И ево ја молим се за ољросџи Бољу
Али Јасеновац вам никако ољросџиџи не мољу*

Анжелика Николина Кучинар,
Јасеновац

Нужна су нам сјећања и незаборав. Нужне су нам захвалности онима који упутише молитве за праведне душе, који читаше опијела, попут Ивана В. Лалића за оних седам стотина из глинске цркве. Али њихове молитве, молитве ових светих жртава су ближе Богу од нас грешних. Или молитва за све разасуте српске кости широм земаљске кугле, што чини Раде Р. Лаловић у пјесми Вјечнаја памјат, или у пјесми Теле кула, најтужнијем и најсветијем споменику, јединственом у свијету. Са наглашеним пијететом према жртвама, са прекрасним сликама жртвава истиче се Лаловићева пјесма Роса сузна: Испод грана пуних иња / Убијаху антихристи / Чарне очи Невесиња. Ти тек процветали пупољци, те младе дјевојке Невесиња, које комунисти побише на дан „ослобођења” овог града, заиста и заслужују овакву химничку пјесму.

Велика српска поетеса Десанка Максимовић, више него заслужено нашла је своје мјесто о овој збирци, а чиме би ако не својом бесмртном Крвавом бајком, која је уводница у сва српска крварења. Јасно, ту је незаобилазно Косово, распето и тужно Косово.

Три сонета Мирослава Максимовића (Код Дурцића гаја, Јама и Бол), којима је заступљен у овој антологији, најрјечиџи су доказ да у поезији може бити лијепо и оно што је у животу ружно, да се ове супротности и те како допуњавају. Јаме, мачеви брадве, разбијене главе и пререзани вратови су у

умјетничком смислу дали примјер љепоте и склада те љепоте. А „љепота ће спасити свијет”, рекоше умне главе. Зато и овдје Биће отмености, суве радости / кад заигра коло вечне младости: / све наше лобање и крте кости

Невен Милаковић Ликота је овдје заступљен са двије пјесме, које су истовремено и два најкрвавија печата ове књиге. Писане слободним стихом, са повременом римом, оне својом наративном и исповиједном формом причају о себи, о свом доживљају у јами и на клању. Анђео се оглашава као страдалник Горанове Јаме, дружи се са „живим” лешевима, слуша дјечији шапат и призивање мајке како би је утјешо: Не брини мамице мила, ништа ме не боли. Преплашени кољач дрхти пред старцем коме кидају дијелове тијела, дрхти пред Божијим човјеком који се напаја пићем вјере.

Да ли је нека утјеха, бар овима који се називамо живима, да су кости, које су чамиле у бетонираним јамама, опојане и окађене. Бар неке. А над оним из Саве, Дрине, Миљевине, Јасеновца... бдије Господњи благослов и опрост. И над онима које се налазе у највећем подземном српском граду - Градини. Да ли смо се довољно одужили тим мученицима оним пјесничко-химничким порукама да спавају у блаженом миру.

ДА НАМ СЕ ТРАГ ЉУСКИ НЕ ЗАМЕТЕ⁵³

Ћуте гробови свели да својом мраморном тишином про-
буде пјесничку ријечи. Да преточени у пјесму столују живот
бесмртника и да ријечима у пјесми зраче магисјску снагу гро-
ма и олује што се као такви оглашавају ритмом и гласом по-
пут пјесме вјечитих пјевача - славуја.

Раде Р. Лаловић се одлучио да неке од тих пјесничких
творевина које криком и јауком, болом и сузом сплетоше
пјесничку панораму страдања српских мученика збере у јед-
ну збирку, коју је он с разлогом назвао именом: Пред сјенима
српских мученика. У овој посебној збирци уврштени су ско-
ро сви пјеснички таленти који су стихом проговорили о стра-
дањима српских мученика. Они су љепотом израза пјеснички
убличили све оно што је усамљено чамило у тами страшних
историјских размеђишта. Засвјетлуцале су кости разбацане по
јамама и понорима, зајецали су вапаји мајки над провалијама
пакла. Разоткривена је ледена голгота Луцифера, поетски су
раскринкане све силе мрака које се скрвају у људском обли-
ку. Сва зла оцртала су се и у стиховима разлила по хартији и
тако вјечно остала да свједоче и опомињу, да се дани ножа,
рата и крви никада више не понове. Крв је моја свјетло и моја
тама, вапије недоклани несрећник из Горанове Јаме крећући
се мрачним пољима Дантевог Пакла.

И за дивно чудо, тај се пако код нас често понавља. Жи-
вот нам постаје од сјенке тиши, из таквог живота бјеже и мрт-
ве рибе и ријека, а само ми остајемо и опстајемо да би нам
целати поново удомили кости у нека нова Јадовна, или у неке
нове Пребиловце. Да поново на неком новом размеђишту за-

53 Неколико мисли о поетској руковети Пред сјенима српских
мученика, СПиКД „Просвјета” и ЦКИ Фоча, 2017.

пишти, нека нова мајка Србосавка која дозива угробљене синове: Слобомира, Ратомира и Младомира:

*Млагомире їоро зелена
Украден орлова лейї
Снаїом свемоћих їромова
їоврайїи живоїї одузейї.*

Синови, Јевросимâ мајки Србосавки су пресељени у вјечност и молитве у Сјенима српских мученика тако да зраче звучним пјесничким акордима стиха који својим кобним оглашавањем дочарава крв и оштрицу ножа и свједоче да смо једино ми предодеђени да не умиремо природном смрћу већ да Издишемо ћутке на страшноме кољу, или пак нестанемо рашчеречени камом или убијени маљем, али и у властитом забраву.

У композицију пјесничке руковети Пред сјенима српских мученика приређивач, Лаловић, је уврстио пјесме и ауторе различитих старских доба, мртве и живе који интерпретирају исте или сличне мотиве. У поетској Руковети узостопно се у пјесмама различитих аутора очитују слични или исти мотиви. То су најчешће мотиви смрти, клања и умирања, који су карактеристични за сва ратна времена. У тим мотивима својом пјесничком музом, пјесници, лирски ствараоци, сваки на свој начин, посебним пјесничким маниром приказују недјела злочина учињеног најчешће над невиним и немоћним српским живљем. Тематски гледано пјесме би се могле подвести под тему осуде и побуне против злочина, али и пркосне и горде поруке: Није велик ко се велик роди, /.../ већ је велик ко се мали роди, а кад умре голем гроб му треба. Што ће рећи силници и завојевачи су Богом дани и ђаволом великим саздани, а мали српски народ у смрти је велики и у отпрузу је бесмртан.

Структура поетске руковети Пред сјенима српских мученика мозаичног је карактера. Тако да се са сигурношћу

може констатовати да је сваки пјесник карактеристична индивидуа за себе како по начину обраде мотива тко и по стварању умјетничких слика, било да су оне визуелног или акустичног карактера. Скоро у свим пјесмама и код свих аутора емоција је увијек доминантна у пјесми, а из ње проистиче и у њу се слива мисаона порука која је у свим пјесмана слична или скоро иста.

Стилски гледано пјесме скоро свих аутора су различито стилизоване и умјетнички дотјеране и умивене. Пјесме и пјесници се различито очитују у својој пјесничкој узнесености. Неки од њих расту у својој пјесничкој исказности, док неки, опет, остају на нивоу просјечности. Већина пјесника написала је пјесме везаним стихом и читовала их римованом строфом, неки од њих успјели су да тој рими додају музичку ноту тако да те пјесме блистају складношћу мисли, рима и ритмова.

Треба истаћи да нам у овом кратком приказу није био циљ да анализирамо и цитирамо ниједан стих, нити пак да цитирамо ниједног пјесника. Чини нам се да и најобичнија пјесма више говори, него најпотпунија анализа изврсне пјесме. Зато пјесме и пјеснике препустимо читаоцима; нека оцјењују и процјењују њихове вриједности, а ми констатујмо да је свака пјесма и сваки аутор заслужио да буде заступљен у Руковети, јер, слабост лежи испод величине, дјела људе великијем чине.

И на крају закључимо да је ово јединствена космичка позија која опомиње како су нам се стопе губиле у временима зла и бесмисленим помрачењима људског ума. Предодређени да стално будемо разапети на голготи, хрвемо се вјечито између живота, оштрице ножа и смрти. И, управо та времена у којима је јецала сва нација пресликана су у пјесме аутора ове Руквети. У те пјесме преточена је стихована историја наших патњи и страдања. А она, та поезија, је својом реалношћу превазишла истине и заблуде наше постојеће писане историје.

И баш због тога пјеснички миље ове литературе треба да постане стихована историјска читанка из које ће млада покољења учити како се воли отаџина и брани слобода и како се његује вјечно сјећање на страдања и за отаџбину, и слободу да нам се наш, људски и национални траг не замете.

**Рецензија зборника
Српска поезија страдања и патње**

Вјероватно једној од доминантних лирских тема – патњи, посвећена је голема библиотека поетских састава, али када се као мотив уз патњу сврста и страдање свјесно се прелази на један друкчији степен поетског исказа. Патња се као лирски мотив првенствено исказује као патња појединца, а страдање, и када је у одређеној пјесми тема појединац, увијек има ширу димензију. У овом случају оба ова појма се уоквирују појмом нације, дакле – патња и страдање Срба у, већински српској поезији. Заправо није ни лако пронаћи пјесме у којима страни аутори пјевају на ову тематику чиме сама патња и страдање добивају додатну димензију, јер ма колико мотивски они били универзални, очигледно је да се говори о једном страдању које се покушавало приказати неважним, небитним за човјечанство, малим и споредним за прогресивну цивилизацију. Патња српског народа јесте колективна, али није машина склопљена од низа надоградљивих појединачних патњи, она је жалосна тканица хиљада личних страдања упредених у поетски исказ у бојама српске тробојке.

Значајнији проблем од незаинтересованости других засигурно је ћутање самих Срба. Првенствено се мисли на ћутање пјесника, пола вијека објашњавано и правдано не-објашњивим страховима и ситним лажима зарад личне сигурности. Кад су се пјесници напоскон пројавили заказала је адекватна рецепција која би ове пјесме приказала у њиховом суштинском значењу, као оде, молитве и химне страдању и страдалим. Тим прије је овај зборник значајан подухват јер смислено и смисаоно уоквирује више тематских кругова којима су посвећене пјесме. На овај начин долазимо до

закључка да сам број тих пјесама није уопште занемарљив, такође и број аутора о којима се говори, од оних највећих до оних мање познатих, што је све, нажалост, последица страдалничке судбине српског народа и огромног броја мјеста њиховог страдања.

Како је и за очекивати прво мјесто страдања је Јасеновац и као тема се јаља у више текстова у самој књизи, а посебице му је повећен текст Душка Крсмановића Поетски вапај из Јасеновца. Да је Јасеновац био само највећи од свих усташких логора смрти нисмо учили у школи, али пјесници су итекако посветили пажњу страдањима у другим о чему је више речено у текстовима Сузе и патње недужних од Госпића до Пага као поетски мотив Ведране Мијовић – Пантелић, Јадовно је наша велика тегоба и инспирација Божа Тепавчевића и Пјесничко молитвословље „Пред сјенима српских мученика” Тање Анчић. Страдалничка Херцеговина била је мотив многих пјесника рођених или поријеклом са њених крша, али и других и о томе има ријечи у већем броју текстова, а тематски је посвећен онај Даринка В. Иванишевић, Страдања у Херцеговини као поетски мотив и два рада Рада Р. Лаловића: Поетско сјећање на бол херцеговачких мученика и Пребиловци као пјеснички мотив страдања и патње.

У градацији патње на врху је она коју су подносила дјеца чему је посвећен текст Дјеца као жртве ратне тортуре у српској поезији Сандре Пекић. О универзалности патње и идеолошком концепту који је условио уклањање ових тема из уџбеника говоре текстови Дивне Васић О универзалном болу у српској поезији, Неколико свевремених слика старадања у српској поезији Наташе Лаловић, Култура памћења у српској књижевности као интегрални део у очувању културног идентитета Милане Ступић, и Рада Р. Лаловића Бол жртве је и пјесников бол.

У овом контексту сваке пажње је вриједан рад Сузане Бунчић Пораз и духовност као парадигма српског пјесништва

и рад Владимира Пантовића Култура сјећања и Шумарице у поезији страних пјесника.

Посебан значај овог зборника јесу текстови Рада Р. Лаловића методичке садржине у којима се на практичан начин показује како и на који начин се у школској пракси ваљају интерпретирати овакви садржаји, са јасном сугестијом које пјесме би ваљало уврстити у наставни процес. Лаловић је свој прилог овој тематици дао пјесничком руковети Пред сјенима српских мученика, а у овом зборнику су управо тој књизи посвећена два завршна текста Момчила Голијанина и Луке Цицимила. Суштински се овај зборник појављује као природан наставак те пјесничке збирке о чему и сам уредник говори у уводном тексту.

Зборник Српска поезија страдања и патње сваке је пажње вриједан прилог српској науци о књижевности у коме се петнаест истраживача баве једном великом скрајнутом темом српске културе. Специфичан значај пружа податак да су већина аутора текстова професори српског језика и књижевности млађе генерације запослени у школама у Републици Српској показали висок степен стручности и компетенције у анализама ових тешких и у науци не тако истраживаних проблема.

Овај зборник свакако ће бити драгоцјен прилог свима који се намјеравају бавити тешким темама страдања и патње у српској пезији, поготово у наставној пракси.

Рецензија зборника Српска поезија страдања и патње

Приређивач и један од аутора предметног Зборника Раде Р. Лаловића, успио је на једном мјесту да окупи младе ствараоце, углавном школске професоре српског језика, који су врло стручно и компетентно проговорили о поезији страдања и патње инспирисаном страдањем српског народа у великим ратовима прошлог вијека на простору нам бивше заједничке отаџбине Југославије. Анализирајући ову поезију, ови млади људи с јасне временске дистанце враћају нас у вријеме трагичних збивања, у вријеме када је било бити Србин православне вјере опасно и трагично, а због свог опредјељења и идентитета увијек и на ивици амбиса и мученичке смрти само зато што си друге вјере и другог свјетоназора.

У девет својих есеја, приређивач и аутор Раде Р. Лаловић је проговорио на суптилан и достојанствен начин о страдању и патњи у српској поезији, о страдању жртава не само у усташком логору у Јасеновцу о чему свједоче пјесме Витомира Вите Николића, Ранка Павловића, Жељка Грујића, Добрице Ерића, Ђорђа Радишића и других, него и на другим стратиштима.

Говорећи не само о јасеновачким жртвама анализирајући одабране стихове, аутор посебно указује и на поетска сјећања на бол херцеговачких мученика, узима Пребиловце као посебан пјеснички мотив исказујући да је „бол жртава и пјесников бол”, илуструјући тако тврдње поетским сликама страдања у Херцеговини, Крајини, Глини, Лици. Анализом су обухваћени аутори попут Боре Капетановића, Милоша Јанковића, Ивана В. Лалића, Анжелике Николине Кучинар. Ту је и Десанка Максимовић са својом Крвавом бајком и Радоје Радовановић

с поемом Крагујевац као сликама страдања крагујевачких, дакле српских ђака, српске младости и њених професора.

Та универзална бол, патња и стрепња не завршавају се нестанком ратног вихора на брдовитом Балкану и Другим свјетским ратом. Она сеже до данашњих дана гдје је савремена појединачна трагедија најснажније изражена у поезији Добрице Ерића посвећеној малој трогодишњој Милици Ракић убијеној у њеном стану у Батајници код Београда за вријеме НАТО бомбардовања 1999. године у НАТО операцији са ироничним називом „Милосрдни анђео”. Тај универзални, свевремени и исконски бол у сагласју је са узвишеном жртвом положеном на престо народне слободе што се посебно види и у пјесмама Рајка Петрова Нога које су уврштене у поетску руковет Пред сјенима српских мученика.

Посебну пажњу завређују три рада Рада Р. Лаловића, као врсног методичара и просвјетног савјетника за српски језик у Републичком педагошком заводу Републике Српске, који се односе на могући приступ проучавању српске поезије страдања и патње у основним и средњим школама Републике Српске. Он је ту потребу осјетио и своје виђење тог питања преточио у радове: Могући приступ проучавања српске поезије страдања и патњи у основним и средњим школама, Још о његовању културе сјећања у школској пракси и Школско проучавање одломка „Данак у крви” у функцији његовања културе сјећања на страдање српског народа.

Аутор се не бави конкретно допуном НПП-а за основну и средњу школу садржајем везаним за проучавање злочина и геноцида над српским народом, посебно у НДХ, већ из шире перспективе другачије дефинише исходе учења као и могуће наставне јединице и изворе учења и могуће моделе анализе књижевног текста. У томе је он првјенац у школској методичкој и методолошкој теорији и пракси и као такви ови његови радови заслужују одговарајућу пажњу и могућу примјену у анализи књижевног текста на часовима наставе српског језика и књижевности у основним и средњим школама.

Ауторка есеја О универзалном болу у српској поезији, Дивна Васић своја разматрања о теми страдања недужног српског народа темељи на пјесничкој руковети Пред сјенима српских мученика приређивача Рада Р. Лаловића, истичући да је то „горка поезија, поезија суза, туге и страдања, ужасавајућих prizора мучења и патње” дајући нагласак да је то увјерљива поезија која са собом носи снагу универзалне поруке.

Наташа Лаловић у есеју Неколико свевремених слика страдања у српској поезији, наводи да је богата страдалничка историја српског народа морала да створи препуну поетску слику страдања и бола што је била инспирација пјесника да о губилиштима, стратиштима, јамама, логорима и ратовима спјевају пјесме попут пјесника Ј. Дучића, М. Максимовића, Л. Цицмила, Д. Ерића и других.

Даринка В. Иванишевић у есеју Страдања у Херцеговини као пјеснички мотив, на врло осебујан и суптилан начин с обзиром на то од које непријатељске руке су жртве страдале, анализиране пјесме је подијелила на пјесме у којима је приказано страдање од стране усташа и пјесме у којима је приказано страдање од стране комунистичког терора у Херцеговини истичући да је анализа пјесама показала „да се историја понавља, али и опомиње да крвнике треба заборавити, али не и њихова дјела”.

Ведрана Мијовић - Пантелић у свом есеју Сузе и патње недужних од Госпића до Пага као поетски мотив, наглашава да је вишедеценијска тишина о стравичним злочинима у усташким логорима Слана и Метајна на Пагу прекинута објављивањем фељтона Пакао у каменитој пустињи, а онда и пјесмама Анте Земљара тражећи да пјесници стихом што снажније апелују на његовање културе сјећања и развијања свијести о значају жртве, јер је управо култура сјећања на жртве најбоља одмазда злочинцу, нечовјеку.

У есеју Јадовно је наша велика тегоба и инспирација, Божо Тепавчевић наглашава да је „све написано о Јадовну

посебна драма која се стално гледа и удивљени пјесник је све видио и ставио на своје мјесто”. Пјесници остављају узвишену и потресну психолошку студију снажно додирујући српску муку и голу душу из чега произилази јасан закључак да се из општег лудила и Србима нанесеног злочина ”једино естетским путем може изаћи”.

Поетски вапај из Јасеновца, аутора Душка Крсмановића је анализа поетског сјећања на жртве Јасеновца које у нашем народу морају имати мјесто које заслужују. Само упорност и општи поетски ангажман су кључне одреднице на којима се мора да темељи прича о Јасеновцу како би свијету, али прије свега и сами себи предочили значај који има у националној и свјетској историји страдања.

Сандра Пекић у есеју Дјеца као жртве ратне тортуре у српској поезији страдања и патње, проговорила је о убијању дјеце и њиховом мучењу анализирајући пјесме које се налазе у поетској руковети Пред сјенима српских мученика, а то су пјесме Д. Ерића, Ђ. Радишића, Б. Дубака, С. Јовића, и М. Торомана, закључивши да кроз поезију треба његовати колективно народно памћење на дјецу која су једино овдје била жртве тако окрутне усташке ратне тортуре „како би и они надишли смрт и да таква судбина не би задесила ни једно дијете”.

Есеј Пјесме са мотивом страдања у Глини, ауторке Дарке Деретић, обухвата циклус пјесама везаних за страдање Срба у Глини. Иако се циклус пјесама своди на четири пјесме, он је један од најзначајнијих у поетској руковети Пред сјенима српских мученика, јер тематски обухвата једно од најкрвавијих страдања Срба у злогласној НДХ. Пјесме су доказ да чак и када говори о најтрагичнијим догађајима, поезија „доноси једну хуманију слику свијета” и учи нас да не смијемо заборавити прошлост која је дио нас и обвезује нас на историјско памћење.

Тања Д. Анчић у есеју Пјесничко молитвославље „Пред сјенима српски мученика” износи једно могуће размишљање

о српској поезији страдања и патње у коме је учила да пјесници попут Дучића, Лалића, Јанковића, Раичковића и Велимировића, траже заједницу читалаца, као што молитва тражи заједницу вјерника. Наглашава да ови пјесници „стоје иза својих стихова, њима доживљавају прошлост, да би патњу, бол и мучеништво разумјели у контексту будућности, односно вјечности”. То је чиста поезија о колективном бићу српског народа, о ”српској дубини и српској трагедији.”

Милана Ступић у есеју Култура памћења у српској књижевности као интегративни део у очувању културног идентитета истиче да се „култура памћења неизоставно утискује у колективну свест, дух народа, а кроз књижевност страдања и патње постаје и део културног идентитета српског народа из ког израста морална или духовна вертикала која се усмерава према човекољубљу, правди и хуманизму, праву на духовну аутентичност сопственог идентитета”.

Ту су, свакако, и есеји Владимира Пантовића и Сузане Бунчић који се посебно осврћу један на Шумарице као мотив и пјесничку инспирацију код страних пјесника, а други на судбину мајке у страдалничкој српској поезији као свједоку наше судбинске парадигме чије су значајне одреднице надрастања патње, пораз и духовност истовремено.

Момчило Голијанин и Лука Цицмил у својим есејима Смрт и поетске љепотице и Да нам се траг љуске не замете, на стручан и компетентан начин праве осврт, своје виђење поетске руковети приређивача Рада. Р. Лаловића истичући да је руковет Пред сјенима српски мученика „својеврсна антологија пјесама и пјесника, српских пјесника који су оставили свједочанство о злодјелима која су вршена над српским народом у недавној прошлости”.

И на крају, зборник Српска поезија страдања и патње, вриједан је допринос српској науци о књижевности у коме се аутори баве тешком и претешком темом страдања и патње српског народа, тим више што је ова тема често неоправдано

заобилажена од стране писаца и пјесника у другој половини двадесетог вијека.

Зборник топло препоручујем, прије свега наставницима и професорима у основним и средњим школама као помоћ приликом интерпретације књижевних текстова са овом тематиком, а и свима онима којима ова тема отвара нове видике и сазнања и покреће их на нова истраживања књижевних остварења о страдању српског народа у не тако давној прошлости.

СМЈЕРНИЦЕ ЗА ИЗГРАДЊУ И ЊЕГОВАЊЕ КУЛТУРЕ ПАМЋЕЊА

Рецензија зборника Српска поезија страдања и патње

Зборник Поезија страдања и патње обједињује аналитичке текстове базиране на поетској руковети Пред сјенима српских мученика коју је приредио Раде Р. Лаловић⁵⁴. Руковет садржи 69 пјесама изашлих из пера познатих и мање познатих пјесника. Оно што те пјесме неуједначеног квалитета ипак сигурно повезује јесте тема – страдање српског народа у двадесетом вијеку. Прије свега, ради се о пјесмама које говоре о усташким злочинима за вријеме Другог свјетског рата.

Руковет Пред сјенима српских мученика тако је објединила у заједничком болу, молитви и памћењу стихове пјесника који нису жељели да стравична крвава историја буде препуштена заборава и тако остане стална пријетња новим покољењима. Ова збирка представља важно лирско свједочанство о понору и вазнесењу људске душе.

Сада се пред читаоцима налази зборник који кроз научну призму приказује и употпуњује поезију страдања и патње. Управо оваква, научна расправа морала би се у наредном периоду повести на високом нивоу да бисмо могли рећи да одговорно размишљамо о култури сјећања коју цивилизовани народи његују и старају се да она постане интегрални дио народног бића и културе.

Узор за овакав приступ историји страдања Срба ваљало би тражити код Јевреја који изузетно држе до сјећања на

54 Раде Р. Лаловић, Пред сјенима српских мученика, поетска руковет, Фоча: СПиКД „Просвјета” ОО Фоча, 2017. г

Холокауст. Управо ова идеја провијава кроз странице зборника Поезија страдања и патње те је више пута поменуто. То нам указује да полако сазријева мисао о важности културе сјећања која је немогућа без елемената које поетска руковат, а сада и зборник уграђују у њене темеље. Поетски текст доноси катарзично спознавање свих страхота двадесетог вијека, а наука је ту да освијетли и обједини поједине мотиве и укаже на главне токове и органску везу међу пјесмама страдања и патње.

Највећи број есеја у овом зборнику изашао је из пера Рада Р. Лаловића те ћемо због тога узети себи за право да их посматрамо издвојено као посебну цјелину, иако са осталим текстовима они чине органско јединство.

У уводном есеју Српска поезија страдања и патње Лаловић издаваја три основна поетска приступа жртви и страдању – пјесник као жртва, пјесник као свједок и пјесник у молитвеном односу према трагедији. Осим груписања по лирској позицији, аутор географски омеђава простор страдања и патње српског народа, смјештајући његов центар између Саве, Дрине и Сане, наравно, не заборављајући Шумарице и Крагујевац али ни Херцеговину. То је преглед поезије страдања у којем своје мјесто добијају пјесници који су се бавили овом темом, од Јована Дучића преко Ивана В. Лалића и Стевана Раичковића до Витомира Николића и других, па и млађих пјесника. Након поменутог есеја слиједе три текста у којима аутор улази у анализу појединих стихова обједињујући их тематски са нагласком на оне који говоре о страдањима у Херцеговини.

Зборник Српска поезија страдања и патње је настао из практичне потребе, као ослонац наставницима у основним и средњим школама у реализацији наставног плана и програма, али и из интимне жеље да се одупре заборау и порицању на

које онај ко о овим темама говори, стално наилази. Сам аутор у есеју под насловом Поетско сјећање на бол херцеговачких мученика каже: „Циљ изучавања ове поезије и шире схваћено српске књижевности страдања и патње, по нашем убјеђењу је, да се осмисли и изгради култура сјећања, и то не сјећања на извршиоце конкретних злочина, него само и искључиво на жртве злочина”.

Скуп есеја који садрже примјере методичке обраде књижевности страдања и патње одијељен је од претходне групе текстом који говори о културно-политичким импликацијама које су у великој мјери омеле и замаглиле истину о страдању Срба у двадесетом вијеку. У есеју Свједочење о диктираном заборау у Раичковићевој књизи Сувишна песма – девет фрагмената о геноциду са предговором и коментарима Лаловић жели да укаже, ослањајући се на ријечи Стевана Раичковића, на веома снажан отпор на који су наилазили покушаји пјесничког сјећања на страхоте које је српски народ преживио у току Другог свјетског рата. Овај есеј у неку руку можемо схватити као уводни дио у другу групу текстова, јер нам у великој мјери даје одговор на питање за шта и против чега се морамо борити, прије свега знањем и памћењем.

Посебно важан текст за наставнике и професоре српског језика представља онај под насловом Могући приступ проучавању српске поезије страдања и патње у основним и средњим школама. У њему Лаловић даје исцрпно образложење о потреби и циљевима изучавања поезије страдања и патње у основним и средњим школама, као и опширан опус дјела која би морала заузети мјесто међу текстовима који се изучавају. Након тога слиједи неколико детаљно разрађених примјера употребе истраживачких задатака у проучавању поменутих текстова. Тај дио есеја би требало да инспирише наставнике да усаврше и прошире наведене затаке како би их што боље искористили у настави. Подједнако важни текстови јесу и Још о његовању културе сјећања у школској пракси који

представља проширење и допуну претходном са још примјера истраживачких задатака као што је то показано и у раду Школско проучавање одломка „Данак у крви” у функцији његовања културе сјећања на страдање српског народа.

У ова три рада Лаловић је дао довољно смјерница и материјала који ће олакшати припрему и реализацију часа у основној и средњој школи.

Осим поменутих текстова Рада Р. Лаловића, зборник доноси још четрнаест текстова разних аутора, углавном наставника српског језика, који су аналитички приступили обради поезије страдања и патње. Радови Дивне Васић, Милане Ступић, Луке Цицмила, Тање Анчић, Момчила Голијанина и Наташе Лаловић доносе анализу мотива бола и страдања који су представљали пјесничку инспирацију да овјековјече и похране у колективно памћење све што се у оно страхотно и крваво вријеме догађало.

Даринка Иванишевић у тексту под насловом Страдања у Херцеговини као пјеснички мотив анализира страдање херцеговачких Срба, односно употребу и умјетничку обраду тог мотива код различитих пјесника. У фокус њене анализе улазе пјеме Анжелике Николине Кучинар, Обрена Говедарице, Јована Л. Делића, Рада Р. Лаловића и Ђорђа Дабарчића, а као један од закључака износи: „Такође, ни код једног од поменутих аутора нема мржње према крвницима иако су слике страдања више него ужасне. Сви аутори су „опјевали” муке Херцеговаца са опоменом и надом да се не смију заборавити жртве, да морамо сјећање на њих преносити на потомке, али да морамо опростити, а не судити”.

Затим слиједе текстови Ведране Мијовић Пантелић, Владимира Пантовића, Божа Тепавчевића, Душка Крсмановића

вића и Дарке Деретић који проучавају мотиве патње и страдања на различитим географски омеђеним просторима, али нам након њиховог ишчитавања постаје јасније да крвник није правио разлику између Херцеговаца и Козараца, за њега су то били непријатељи које ваља потаманити.

Посебну групу текстова чине они Сандре Пекић и Сузане Бунчић који говоре о мотиву дјечије и мајчине патње, а онда и о поразу и духовности као регистрима те патње. Ово су уједно и најпотресније слике како у историјским хроникама тако и у пјесничкој обради. Ништа нас јаче не погађа као ужас и „бол дјечије” смрти и одвајања од мајке која посљедњим дахом дозива дијете.

Зборник Поезија страдања и патње представља вриједно штиво и основу будућих проучавања поезије која за тему има страдање Срба у двадесетом вијеку. Можемо се надати да ће ова књига бити подстрек младим истраживачима да надомјесте празнине које су настале као посљедица дугогодишњег ћутања о овим темама, а просвјетним радницима ослонац за добар и темељан рад у основним и средњим школама.

ЗАБИЉЕШКА О ПРИРЕЂИВАЧУ

Раде Р. Лаловић је рођен 1956. године у Влахољу, општина Калиновик. Школовао се у Калиновику гдје је завршио основну школу и гимназију, а студиј Историје југословенских књижевности и српски (раније српскохрватски) језик завршава на Филозофском факултету у Сарајеву. Постдипломске студије је одслушао на Филолошком факултету у Београду.

Као средњошколски професор радио је у Грачаници и Калиновику, а као школски надзорник за српски језик у Републичком педагошком заводу РС од 1993. до 2007. године, од 2007. до 2014. године као инспектор – просвјетни савјетник за праћење и оцјену квалитета рада школе, а од 2014. године је поново на радном мјесту просвјетног савјетника за српски језик.

У стручним и научним часописима у земљи и иностранству објавио је преко 150 стручних радова, учествовао је у раду десетак конгреса и симпозијума из језика и књижевности као и у низу факултетских научних скупова. Аутор или коаутор је више уџбеника и приручника из српског језика у основној и средњој школи у Републици Српској, аутор је антологијске хрестоматије БОЖУР ПОЉЕ - српска читанка са задацима за истраживачко читање, те књига ШКОЛА И КВАЛИТЕТ, књиге изабраних стручних радова РАЗМИШЉАЊА У ПРЕДВЕЧЕРЈЕ, проширено и допуњено издање РАЗМИШЉАЊА У ПРЕДВЕЧЕРЈЕ И ЈОШ ПОНЕШТО, ИЗ БИЉЕЖНИЦЕ СТРУЧНОГ САВЈЕТНИКА, НЕКИ МОДЕЛИ ИНСТРУМЕНТА ЗА ПЛАНИРАЊЕ И (САМО) ВРЕДНОВАЊЕ РАДА У ШКОЛИ, ГОВОРНЕ ВЈЕЖБЕ У НАУЦИ И У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА, КАЛИНОВИК У НЕЗАБОРАВУ, ПРИЛОЗИ НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ и ПРЕД СЈЕНИМА СРПСКИХ МУЧЕНИКА, 1. и 2. издање.

За штампу су спремне и књиге НЕКОЛИКО РАСПРАВА
О НПП-у и БОГ МИ ЈЕ СВЕДОК ДА САМ УЧИО СРБЕ – ан-
тологија поезије о Светом Сави.

Осим стручних и научних радова из српског језика и
књижевности, методике наставе и опште дидактике пише пу-
тописе, прозу и поезију.

САДРЖАЈ

Прије свега	5
Раде Р. Лаловић, Српска поезија страдања и патње	7
Раде Р. Лаловић, Поетско сјећање на бол херцеговачких мученика	21
Раде Р. Лаловић, Пребиловци као пјеснички мотив	39
Даринка В. Иванишевић, Страдања у Херцеговини као поетски мотив	49
Раде Р. Лаловић, Бол жртве је и пјесников бол	69
Раде Р. Лаловић, Сlike сјечива и ране у српској поезији страдања и патње	74
Дивна Васић, О универзалном болу у српској поезији	83
Наташа Лаловић, Неколико свевремених слика старадања у српској поезији	89
Ведрана Мијовић – Пантелић, Сузе и патње недужних од Госпића до Пага као поетски мотив	100
Божо Тепавчевић, Јадовно је наша велика тегоба и инспирација	108
Душко Крсмановић, Поетски вапај из Јасеновца	124
Дарка Деретић, Пјесме са мотивом страдања у Глини	144
Сандра Пекић, Дјеца као жртве ратне тортуре у српској поезији страдања и патње	153
Сузана Р. Бунчић, Пораз и духовност као парадигма српског пјесништва	175
Тања Д. Анчић, Пјесничко молитвословље „Пред сјенима српских мученика”	187

Раде Р. Лаловић, Свједочење о диктираном забораву у Раичковићевој књизи	203
Милана Ступић, Култура памћења у српској књижевности као интегрални део у очувању културног идентитета	210
Владимир Пантовић, Култура сјећања и Шумарице у поезији страних пјесника	220
Раде Р. Лаловић, Могући приступ проучавању српске поезије страдања и патње у основним и средњим школама	228
Раде Р. Лаловић, Још о његовању културе сјећања у школској пракси	255
Раде Р. Лаловић, Школско проучавање одломка "Данак у крви" у функцији његовања културе сјећања на страдање српског народа	270
Момчило Голијанин, Смрт и поетске љепотице	281
Лука Цицмил, Да нам се траг људски не замете	287
Проф. др Саша Кнежевић, Рецензија	293
Мр Мирко Мутић, Рецензија	296
Данило Петровић, Рецензија	302
Забилешка о приређивачу.....	307

ИЗДАВАЧИ

Центар за културу и информисање Фоча
СПКД „Просвјета” Фоча

ПРИРЕЂИВАЧ

Раде Р. Лаловић

РЕЦЕНЗЕНТИ

Проф. др Саша Кнежевић, Филозофски факултет, Источ-
но Сарајево

Мр сц. Мирко Мутић, Приједор

Данило Петровић, МА - професор српског језика и
српске књижевности, ОШ „Свети Сава”, Бијељина

ГРАФИЧКА ПРИПРЕМА

Марко Бојовић

ЛЕКТОР И КОРЕКТОР

Дијана Инђић-Милошевић

ЗА ИЗДАВАЧА

Владимир Пантовић

СРР - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

821.163.41.09-1"19/20"(082)

СРПСКА поезија страдања и патње : зборник радова / Раде Р. Лаловић ... [и др.]. - Фоча : Центар за културу и информисање : Српско просвјетно и културно друштво Просвјета, 2018 (Рогатица : Астра). - 310 стр. : илустр. ; 21 cm

Тираж 150. - Стр. 5-6: Прије свега / Раде Р. Лаловић. - Забиљешка о приређивачу: стр. 307-308. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз све радове.

ISBN 978-99955-47-39-4 (Центар за културу и информисање Фоча)

1. Лаловић, Раде Р., 1956- [аутор] [приређивач, сакупљач] 2. Иванишевић, Даринка [аутор] 3. Васић, Дивна [аутор] 4. Лаловић, Наташа [аутор] 5. Мијовић Пантелић, Ведрана [аутор] 6. Тепавчевић, Божо [аутор] 7. Крсмановић, Душко [аутор] 8. Деретић, Дарко [аутор] 9. Пекић, Сандра [аутор] 10. Бунчић, Сузана Р. [аутор] 11. Анчић, Тања Д. [аутор] 12. Ступић, Милана [аутор] 13. Пантовић, Владимир [аутор] 14. Голијанин, Момчило [аутор] 15. Цицмил, Лука [аутор]

COBISS.RS-ID 7813144